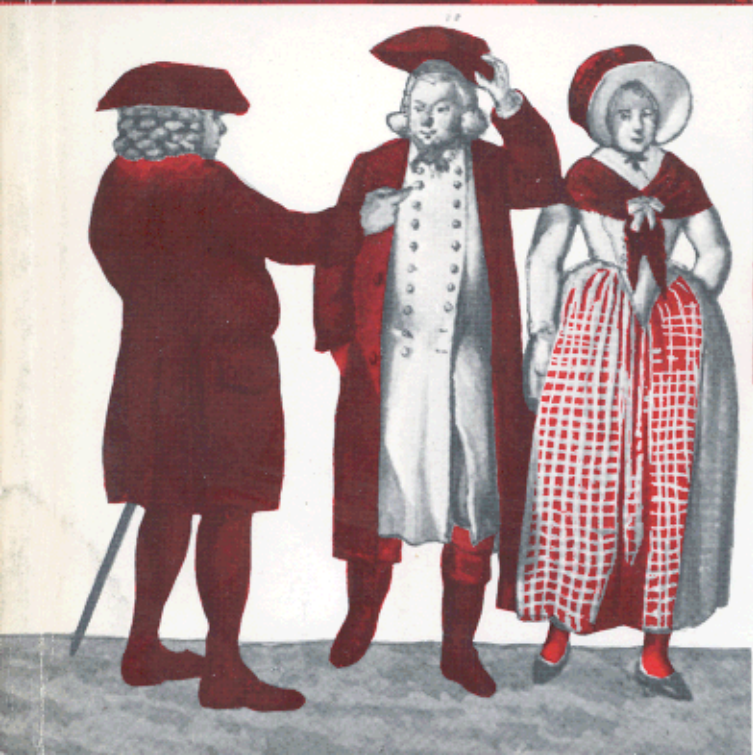

JAARBOEKJE 1976

voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN

LEIDS JAARBOEKJE
1976

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1976

ACHT EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR SAMSOM-SIJTHOFF GRAFISCHE BEDRIJVEN

Frontispice: Restauratiewerkzaamheden Hooglandse Kerk (foto M. C. Admiraal)

Omslagontwerp: Studio Loridan

VOORWOORD

Waren er in de twee voorgaande jaren belangrijke herdenkingen, het 400-jarig Ontzet en het Eeuweest van de Universiteit, waaraan de redactie gemeend heeft in het jaarboekje, hetzij in meerdere of mindere mate, aandacht te moeten besteden, ditmaal keerden wij terug tot een uitgave waarin de Redactie geen enkele poging heeft gedaan om een bepaald thema te accentueren. Gelukkig bleven de bijdragen toch binnenkomen, zodat nu een rijk geschakeerd „mengelwerk” ter tafel ligt, waarvoor alle dank aan de schrijvers! Zo zijn er opstellen over personen, instellingen, gebouwen, Stad en omgeving aan te treffen, wederom afgesloten door de „Monumenten-kroniek”, die vorig jaar weer tot nieuw leven gewekt werd. Was daarin toen, in verband met de lange verslagperiode, heel wat te melden, thans moeten wij helaas vaststellen dat er weinig spectaculaire projecten in voorkomen. Toch wijzigde het stadsbeeld zich wel enigermate door veranderingen op kleine schaal, niet alleen door een aantal woonhuisrestauraties, maar ook door vernieuwingen aan winkelpuizen e.d., die niet altijd uitmuntten in het harmoniëren met de oude stad. Gelukkig staat tegenover het laatstgenoemde verschijnsel het feit dat er in brede lagen meer begrip gaat komen voor de historische waarde van onze monumenten, getuige o.a. de felle debatten die er gevoerd zijn over de nieuwbouwplannen van C&A tussen Breestraat en Langebrug. Het valt te betreuren dat juist in dit geval de Minister van CRM, tegen veler verwachting in, een sloopvergunning gaf voor de betrokken monumenten. Leiden heeft niet zoveel meer te missen!

Een lichtpunt vormt echter de „Nota te beschermen stadsgezicht Leiden”, die in maart 1976 als stuk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verscheen, waardoor op den duur een trefzekerder beleid voor restauratie en nieuwbouw gegarandeerd wordt. Het is bovendien te hopen dat het gemeentelijke „Plan van Actie voor de Binnenstad”, dat in 1975-1976 werd opgesteld en dat vele goede initiatieven opsomt, tot *echte* actie zal leiden. Als dit Plan mede het gevolg is van het afgelopen „Monumentenjaar” dan mogen wij hopen dat dit ook voor het gehele gebied van Rijnland een effect ten goede zal hebben. Tegenover een succesrijke restauratie als van de N.H. Kerk te Noordwijk-Binnen dreigen immers in talrijke kleine gemeenten wijzigingen van ingrijpende aard, waardoor het oorspronkelijke karakter ernstig wordt aangetast. Ook daar ligt voor „Oud-Leiden” een taak!

Namens de Commissie tot Redactie:

J. J. TERWEN
voorzitter

VERENIGINGGoud - LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit ca. 1650 daterende woonhuis Kloksteeg 2 en het ca. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Dr. M. A. van Dongen (1974), *voorzitter*

Mejuffrouw drs. I. W. L. Moerman (1971), *ondervoorzitter*

Drs. R. E. O. Ekkart (1975), *secretaris* (Jan van Goyenkade 1 A, Leiden)

Mr. H. Weiland (1970), *penningmeester*

J. A. E. Aalders (1974)

Mejuffrouw P. Buring (1973)

Mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel (1973)

Mevrouw N. A. den Haan-Groen (1976)

T. W. Mulder (1975)

Mr. B. Plomp (1973)

Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Erelid: A. Bicker Caarten (1965)

Leden van verdienste: dr. W. C. Braat (1966) en prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1974).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: J. A. E. Aalders, Nieuwe Mare 25, Leiden.

Contributie *f* 20,00 per jaar, voor jongeren-leden *f* 12,50 per jaar.

Girorekening: 175⁷

Bankrelatie: Slaven g's Bank N.V., Leiden.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET „LEIDS JAARBOEKJE”
Ingesteld december 1902

Prof. ir. J. J. **Terwen** (1973), voorzitter

Mejuffrouw dr. **C. W. Fock** (1973), *secretaresse* (Kloksteeg 25, Leiden)

Drs. R. E. O. Ekkart (1974)

G. 't Hart (1964)

Drs. B. N. Leverland (1963)

Mejuffrouw drs. I. W. L. **Moerman** (1974)

Dr. S. J. van Ooststroom (1968)

Voor kopij Leids Jaarboekje: het secretariaat der Redactiecommissie.

EXCURSIE-COMMISSIE

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*

J. A. E. **Aalders**, *secretaris* (Nieuwe Mare 25, Leiden)

Dr. Th. J. Meijer

A. Sevenster

Drs. G. Kartenbout van der Sluys.

Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:

Prof. dr. H. van der Linden.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: . .

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: J. P. van Brake1 (1969).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren 1959).

Lisse: A. M. Hulkenberg (1973).

Noordwijk: Mevrouw G. T. M. Vio-Hoge (1973).

Noordwijkerhout: J. J. Bergman (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout: . . .

Voorschoten: W. J. Berghuis (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: E. M. Ch. M. Janson (1975).

Woubrugge: D. Brouwer de Koning (1973).

Zoeterwoude: Mevrouw Th. M. van Hartevelt-Liesveld (1973).

VERSLAGVANDE VERENIGINGGoud - LEIDEN OVER HET JAAR 1975

In het bestuur vonden enige mutaties plaats. Prof. Dr. H. van der Linden en Dr. Th. J. Meijer waren aan de beurt van aftreden en niet herkiesbaar, terwijl de heer F. Dijkstra de wens te kennen had gegeven niet voor herverkiezing te worden voorgedragen. In hun plaats werden door de ledenvergadering op 14 maart benoemd Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen, de Heer T. W. Mulder en Drs. R. E. O. Ekkart; laatstgenoemde nam het secretariaat van Mej. Drs. 1. W. L. Moerman over. Mej. Moerman werd benoemd tot ondervoorzitter. Tot lid van de kascommissie voor 1976 en 1977 werd benoemd de Heer H. J. Dingjan.

Het ledenaantal vertoonde een belangrijke stijging: 146 nieuwe leden gaven zich op, terwijl 68 leden werden uitgeschreven wegens bedanken of overlijden. Door deze wijzigingen bedroeg het aantal leden op 31 december 1975 1157.

Van de notaris werd bericht ontvangen dat Mej. Dr. A. S. Timmermans, die op 8 september 1975 is overleden, aan de Vereniging een legaat van f 1000,- en het huis Vliet 9 met daarbij een bedrag van f 20.000,- bestemd voor restauratie van dat pand heeft nagelaten.

Mej. Mr. A. J. Versprille deed de eerste van een drietal jaarlijkse schenkingen van een belangrijk geldbedrag ter instandhouding van het Leids Jaarboekje. Het bestuur heeft Mej. Versprille zijn grote erkentelijkheid betuigd voor deze schenking, die een grote ondersteuning vormt bij de pogingen het Leids Jaarboekje ondanks de gestegen drukkosten in zijn huidige omvang te laten blijven verschijnen, en spreekt de hoop uit dat meer leden een financieel offer zullen willen brengen voor dit zo belangrijke doel.

De toekomstmogelijkheden voor het Leids Jaarboekje werden ook verbeterd door het besluit voortaan een beperkt aantal advertenties op te nemen. Voorzien van een dergelijke uitbreiding verscheen in september het 67ste deel van het jaarboekje, dat verder naast het verenigingsnieuws een elftal artikelen bevatte.

Het bestuur vergaderde zeven maal. Tot correspondent in Wassenaar werd benoemd de Heer E. M. Ch. M. Janson.

Bijzondere aandacht vroegen diverse bouw- en slopingsplannen, waartegen in sommige gevallen bij gemeentebesturen protest werd aangetekend, zoals bij de dreigende sloping van de panden Oranjegracht 87 t/m 93 in Leiden en van een pand aan de Grachtweg te Lisse en bij de bouwplannen van de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren aan de Rijnsburgersingel in Leiden.

De Adviesraad voor de Binnenstad, waarmee sinds het aftreden van ons bestuurslid Dr. Th. J. Meijer het nieuwe bestuurslid Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen de contacten onderhoudt, bracht ook in 1975 een aantal gevraagde en ongevraagde adviezen uit aan het Gemeentebestuur van Leiden, o.a. over de bebouwing van het **Herengracht/Zijlsingelgebied**, over de renovatie van de Camp en het **Maredorp** en over de toekomstige **functionering** van het Heerenlogement en het Burchtcomplex. Voorts over de **nieuwbouwplannen** van het Hoogheemraadschap Rijnland aan de Breestraat, van **C&A**, eveneens aan de Breestraat, en van de Rijksuniversiteit op het **Doelenterrein** en aan de Witte Singel. Tevens werd in ongevraagde adviezen aangedrongen op een noodzakelijke bescherming van de bebouwing direct buiten de singels en op een passende bestrating van de Pieterswijk.

Enkele leden van het bestuur werkten mee aan de samenstelling van een drietal historische wandelingen door Leiden en van de gedrukte routebeschrijvingen daarvan, die door de Universiteit bij haar eeuweest aan de stad Leiden werden aangeboden.

Na de ledenvergadering op 14 maart vond een voorstelling plaats door Projekt 75 van het stuk Trijntje Cornelis (90 bezoekers); deze opvoering geschiedde in het kader van de herdenking van het 400-jarig bestaan van de Universiteit.

Op 28 januari hield Dr. H. Enno van Gelder een lezing over geld in de 16de eeuw (44 bezoekers), op 26 februari Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer over het Leidse Theatrum Anatomicum (123 bezoekers), op 13 mei spraken Mevrouw M. L. Bomhoff-van Rhijn en Mej. J. H. Leemans over Emilie Knappert (55 bezoekers) en 29 oktober sprak Ir. J. J. Raue over woonhuisrestauraties in Delft (82 bezoekers).

Een drietal excursies werd georganiseerd. Op 7 juni namen ongeveer 100 leden deel aan een tocht naar Huize Doorn, naar Wijk bij Duurstede en naar de opgravingen bij die plaats. Een even groot aantal belangstellenden was aanwezig bij de excursie naar de Nederlandse Hervormde Kerk te Noordwijk-Binnen en naar de laatste rustplaats van de graven van Holland te Rijnsburg op 19 augustus. Op 20 september ten slotte werd een bezoek gebracht aan de jubilerende stad Amsterdam, waar het Scheepvaartmuseum, het pas gerestaureerde Pintohuis en het Toneelmuseum op het programma stonden. Ook aan deze excursie namen ca. 100 personen deel.

JAAROVERZICHT 1975

			Balans	
	Ontvangsten	Uitgaven	Passiva	Activa
Postgiro			f 15.374,85	
Banken			f 22.342,37	
Deposito			f 12.000,-	
Effecten/Deelnemingen			f 8.917,-	
Leids Woonhuis	f 1.464,48	f 301,33	f 6.923,99	
Contr. voorg. jaren	f 329,75			
Contributie 1975	f 16.415,50			
Contributie 1976	f 270,-			f 270,-
Verkopen etc.	f 8.700,85		f 1.486,45	
Rente/Dividend	f 2.517,65		f 766,55	
Jaarboekje/Drukwerk	f 11.670,16	f 52.623,02		f 1.109,36
Lezingen/Excursies		f 583,40		
Div. Bijdragen	f 6.800,-			
Lidmaatschappen		f 549,90		
Onkosten Secr./Penn.		f 1.751,84		f 1.000,-
Diversen		f 71,20		
Subsidie reserve				f 6.228,-
Fonds Opgravingen				95,99
Fonds Bijz. Publikaties				: : 4.501,10
Fonds Stadsherstel				f 40.000,-
Fonds Jaarboekje Versprille	f 5.000,-			f 5.000,-
Kapitaal				f 9.606,76
Saldo	f 2.712,30			
	f 55.880,69	f 55.880,69	f 67.811,21	f 67.811,21

OVERZICHT FINANCIËN

„LEIDSCHÉ WOONHUIS” 1975

Leidse Spaarbank		Saldo	Slavenburg's	
01.01.75	<i>f</i> 8.288,82	Bank	01.01.75	<i>f</i> 3.579,07
Huren		Assurantie		<i>f</i> 111,87
Kloksteeg 2	<i>f</i> 1.539,22	Onderhoud		<i>f</i> 19.011,38
Oranjegracht 83	<i>f</i> 879,18	Saldo	Leidse	
Rente	<i>f</i> 497,28	Spaarbank	31.12.75	<i>f</i> 8.786,10
Saldo				
Slavenburg's				
Bank	31.12.75			
	<i>f</i> 20.283,92			
	<i>f</i> 31.488,42			<i>f</i> 31.488,42

BALANS

Panden	p.m.	Banken	<i>f</i> 11.497,82
Overheidsbijdragen		Schuld	Ver.
Restauratiekosten	p.m.	Oud	Leiden (renteloos) <i>f</i> 6.923,99
Rente	<i>f</i> 527,16		
Kapitaal negatief	<i>f</i> 17.894,65		
	<i>f</i> 18.421,81		<i>f</i> 18.421,81

Schuld	Oud	Leiden	<i>f</i> 8.087,14
Ontv. door	Oud	Leiden:	
Huren		<i>f</i> 298,48	
Subsidie		<i>f</i> 1.166,-	
			<i>f</i> 1.464,48
			<i>f</i> 6.622,66
Bet. door	Oud	Leiden:	
3 x lasten		<i>f</i> 301,33	
Nieuwe schuld	Oud	Leiden	<i>f</i> 6.923,99

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1975

JANUARI

- 2 De Woningbouwvereniging Tuinstadwijk heeft een renovatieplan gereed voor 142 woningen in de Seringenstraat en de omgeving daarvan.
- 4 De stafmedewerkers van het Kreatief Sentrum aan de Breestraat willen „hulpverlening op alle gebied” geven.
- 9 De gemeente Alphen aan den Rijn moet geluidsmetingen op de Prins Bernhardlaan laten verrichten.
Leiden telt 2965 werklozen.
- 10 Het Ambachts- en Baljuwshuis in Voorschoten is aangemeld als historisch monument.
- 13 Het laatste gerestaureerde raam in de Hooglandse kerk is geplaatst.
- 14 Het echtpaar W. F. J. Keijzer-Crombeen 65 jaar getrouwd.
Werkbezoek van de minister van Sociale Zaken aan Leiden met o.a. een bezoek aan de Visser 't Hoofscholengemeenschap.
- 15 H. van Iterson, oud-veilingmeester van Flora te Rijnsburg, op 68-jarige leeftijd overleden.
- 17 B. en W. van Leiden is verdeeld over de nieuwbouwplannen van C&A aan de Breestraat. (Zie ook L.D. 21 en 22/1; de kwestie houdt de gemoederen maandenlang bezig.)
- 23 Het Hoogheemraadschap van Rijnland ontvouwt plannen voor een nieuw kantoor op de plaats van het oude postkantoor. (Zie ook L.D. van 29/1)
- 25 Het industrieterrein De Grote Polder is bijna vol.
- 27 Oud-raadslid H. van Welzen op 81-jarige leeftijd overleden.
B. en W. van Zoeterwoude willen de Zuidbuurtse weg verbeteren.
D. C. O. Boekhoven, van 1929 tot 1960 gemeentesecretaris van Katwijk, overleden.
- 28 Er bestaan plannen om op het terrein van de voormalige Rotogravure woningen te bouwen.
De op de monumentenlijst staande houtzaagmolen in Hazerswoude zal

worden afgebroken ten behoeve van een klein winkelcentrum en zal misschien elders worden herbouwd.

- 29 De molen De Eendracht bij Alphen aan den Rijn gaat weer koren malen.

FEBRUARI

- 1 De Nieuwe Leidsche Courant is voor de laatste keer verschenen. De abonnees krijgen voortaan de Haagse editie van Trouw toegestuurd.
- 3 Werkbezoek van de Commissaris van de Koningin aan Zoeterwoude.
- 4 Het Kadaster en de Landmeetkundige Dienst zullen uit Leiden worden verplaatst naar Rijswijk.
- 5 De meerderheid van de Leidse raad vindt het pand Hof van Holland geen monument.
De lopende verbouwing van het Academisch Ziekenhuis zal over ongeveer twee jaar klaar zijn.
- 6 Voor de reorganisatie van het gemeentelijk apparaat van Leiden zijn drie alternatieven ter tafel gebracht.
- 7 In Leiderdorp is de eerste paal geslagen voor de Leidse School voor de Detailhandel.
- 8 Vier eeuwen geleden werd de Leidse universiteit officieel geopend. Dit feit wordt herdacht met een kranslegging bij het graf van Willem de Zwijger in de Nieuwe Kerk te Delft.
- 12 Eerste lustrum van de Stichting Oud-Zoeterwoude.
- 14 Het wijkcomité Plan Noord eist beveiliging van de kruising Marnixstraat-Willem de Zwijgerlaan met verkeerslichten.
De regering heeft het plan het duingebied bij De Zilk tot nationaal park aan te wijzen.
- 17 Gedeputeerde Staten willen de groei van Alphen aan den Rijn beperken.
- 18 De gemeente Leiden stapt voorlopig uit het in oprichting zijnde streek-energiebedrijf Rijnland.
- 20 De Kamer van Koophandel stelt, dat de Leidse industrie in het regionaal-economisch beleid de meeste aandacht nodig heeft.
Het voorlopig gewest Leiden is opgeheven.
Eerste paal geslagen voor hoofdkantoor en magazijn van Goodyear; met de bouw is een bedrag van 5 miljoen gulden gemoeid.
- 21 Pater T. J. Woldendorp van de St. Leonardusparochie op 58-jarige leeftijd overleden.
- 27 Het onderwijzend personeel en oudercommissie van scholen in het Morskwartier hebben bezwaren tegen de aanwijzing van de Vondellaan-Damlaan-Diamantlaan als voorrangsroute op grond van toenemend gevaar voor de leerlingen.
- 28 De commissie voor sociale zorg enz. adviseert tot stopzetting van de subsidie aan Release.

Zoeterwoudse raad accoord met de uitbreiding van het raadhuis.

MAART

- 1 Loodgietersbedrijf S. van **Weesel** bestaat 50 jaar.
- 6 De Leidse Apparaten Fabriek, kampend met ruimtegebrek, wil graag in Leiden blijven.
- 7 De Hillegomse Harmoniekapel bestaat 80 jaar.
- 14 B. en W. willen voor Leiden Noord en De Kooi een apart **wijkteam** voor de schooladviesdienst samenstellen.
- 15 Het College van Bestuur van de universiteit deelt het standpunt van de interdepartementale werkgroep over nieuwbouw voor de universiteit langs de Witte Singel en op het Doelenterrein. (Zie ook L.D. 22/3 over medewerking van de regering.)
- 18 De Pieterskerk zal door de Ned.Herv. kerkvoogdij worden overgedragen aan de Stichting Pieterskerk.

APRIL

- 1 Het Kreatief Sentrum aan de Breestraat wordt voorlopig gesloten.
- 3 De Katwijkse gemeenteraad spreekt zich in principe uit voor het door Geoproject ontworpen bouwplan voor het centrum.
- 4 De Ned.Herv.kerk in Zoeterwoude wordt bedreigd door optrekkend grondwater.
Roofoverval op kantoor van de Boerenleenbank in Boskoop.
- 7 De Leidse afdeling van het NVV bestaat 75 jaar.
De gemeente Leiden verkoopt grond in de Leeuwenhoek aan de universiteit.
- 11 De Gemeentelijke Sociale Dienst voor enige dagen gesloten om ineenstorting te voorkomen. (Zie ook L.D. 26/4 en tussen deze data.)
Installatie van dr. G. A. **Steffens** als rector van de Louise de Coligny-scholengemeenschap.
- 16 Het winkelcentrum De Lange Voort in Oegstgeest gaat uitbreiden.
- 18 Het nieuwe bedrijf van Heineken in Zoeterwoude officieel geopend door Prins Bernhard.
- 24 B. en W. streven ernaar dat tussen de Herengracht en Zijlsingel woningen in de woningwetsector worden gebouwd.
- 27 De Evangelisch-Lutherse gemeente in Bodegraven bestaat 400 jaar. (Zie ook L.D. van 11/3.)
- 28 De gemeente heeft met ingang van 1 juli aan Release de huur van het pand aan de Nieuwe Rijn opgezegd.
- 29 Drs. W. K. de Roos, burgemeester van Barradeel, benoemd tot burgemeester van Rijnsburg.

MEI

- 1 Bankroof bij Slavenburgs Bank aan het Kort Rapenburg.
- 2 Bezoek van prinses Beatrix aan het Centrum '45 te Oegstgeest.
- 5 Vormingscentrum Lammenschanspark officieel in gebruik genomen.
- 7 Melkbedrijf Menken-Landbouw bestaat 50 jaar.
- 9 Tentoonstelling „Kunstenaars zien Voorschoten” in Voorschoten geopend.
J. Laman gekozen tot voorzitter van de 3 Octobervereniging in plaats van de afgetreden mr. Ph. J. de Ruyter de Wildt.
- 19-23 Vierde Eeuwfeestviering van Leidens universiteit. De afgestudeerden van de universiteit schenken gezamenlijk f 400.000 voor het behoud van de Pieterskerk.
- 24 Het Waardeiland wordt woonwijk.
- 27 Opening van de serviceflat Haeswijk te Oegstgeest.
- 28 Actiegroep Schiphollijn Warmond stelt een ander tracee van de Schiphollijn voor: oostelijk van Leiden via Leiderdorp.
J. W. Blom, oud-rector van de Rembrandtscholengemeenschap, op 67-jarige leeftijd overleden.
- 30 Officiële ingebruikneming van de uitbreiding van het Katwijkse raadhuis.

JUNI

- 2 Het Juridisch Advies Bureau verhuisd naar Noordeinde 2A.
- 4 De top van de Nederlandse atleten acht de accommodatie van de A. V. Holland in de Leidse Hout niet geschikt voor grote wedstrijden.
- 7 J. de Groot, de laatste wagenmaker in Leiden, legt zijn beroep neer.
- 11 Bij de Groenordhal zal nog een runderhal voor 1400 dieren worden gebouwd.
- 12 Katwijkse gemeentelijke spaarbank bestaat deze maand 100 jaar.
- 17 Het terrein van het burg. Vernèdepark in Voorschoten zal, na afbraak van de erop staande woningen, met woningwetwoningen worden bebouwd.
- 19 De ijszaak van Voortman op de hoek van de Jan Vossensteeg en de Van der Werffstraat bestaat 65 jaar.
- 26 A. G. Vermeulen neemt afscheid als burgemeester van Katwijk.
- 30 Dr. J. v.d. Poel neemt afscheid als gemeentesecretaris van Leiden in verband met zijn benoeming tot plv. directeur van de afd. Binnenlands Bestuur bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

JULI

- 1 De koksschool in de Doelen- en Morspoortkazerne bestaat 25 jaar.
De Juweelbakkerij aan de Rooseveltstraat gesloten.
De L.B.F. verdwijnt uit Leiden.
- 2 De staatssecretaris voor Onderwijs en Wetenschappen stelt een onderzoek in naar een goedkoper alternatief voor de nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis.
De gemeenteraad gaat accoord met de aanleg van een derde perron bij het N.S. station in verband met de Schiphollijn.
De schooltandverzorgingsdiensten van Leiden en Alphen a/d Rijn zijn gefuseerd tot een **stiching**.
- 3 De nieuwe woonruimteverordening voor Leiden is van kracht geworden.
Publicatie van een plan voor een kunstijsbaan aan de Vondellaan.
- 4 Onthulling van een monument in Rijnsburg voor de graven van Holland.
- 14 De conservenfabriek van **Koelman** in Ter Aar door brand verwoest.
- 15 In het.- zeer voorlopige - plan voor een nieuwe indeling van ons land in 26 provincies zou Leiden het centrum worden van een provincie.
- 16 De Gemeentespaarbank te Katwijk bestaat 100 jaar.
- 17 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland hebben het bestemmingsplan voor het Zijlsingel-Herengrachtgebied goedgekeurd.
- 28 Paardenmarkt te Voorschoten,

AUGUSTUS

- 1 Foto Pander aan de Breestraat bestaat 75 jaar.
- 2 Corso 1 000-jarig Rijnsburg.
Aan de Katwijkse boulevard wordt het door Eric Claus ontworpen beeld „**Redding**” onthuld door Cees Kruyt, schipper van de reddingboot.
- 6 De stichting Gemiva in Gouda heeft het plan om in Zoeterwoude een woongemeenschap te bouwen voor geestelijk minder-validen.
- 8 De sportarts G. D. Maas op 47-jarige leeftijd overleden.
- 9 Galerie Heuff in Wassenaar zal worden gesloten.
- 12 Het gebouw van het oudeliedenhuis aan de Herengracht, waarvan de bewoners verhuisd zijn naar het Huis op de Waard, is gekocht door de fa. Gebr. De Bolster om tot kantoor te worden ingericht.
- 14 Popfestival in de Groenoordhal.
- 22 Officiële opening van de Openbare Bibliotheek in Voorschoten.
- 30 Inbrekers doen een mislukte poging om de kluis van de HEMA aan de Haarlemmerstraat op te blazen.

SEPTEMBER

- 1 J. Lekkerkerker 25 jaar commandant van Voorschotens vrijwillige brandweer.
- 2 Het aantal werklozen in de leeftijd van 16-22 jaar is in Leiden 40% hoger dan vorig jaar rond deze tijd.
- 3 De woonwijk „De Kooi” bestaat 75 jaar.
- 4 Leidens Gemeentelijke Kredietbank 300 jaar geleden gesticht als stedelijke Bank van Lening.
- 5 De veertiende Leidato (5-13 september) geopend.
- 9 Het Huis op de Waard officieel in gebruik genomen.
- 11 Stichting „Leiden Museumstad” opgericht.
- 12 Het rijk wil een zo spoedig mogelijke uitspraak van de gemeente Leiden over de aanleg van het gedeelte van rijksweg 11 tussen rijksweg 44 en rijksweg 4.
- 19 De voorzitter van de Industriebond NKV beschouwt het wegtrekken van industrieën uit Leiden als een bijzonder kwalijke zaak.
G. van der Mark, lid van verdienste van de Vereniging Oud-Leiden, op 76-jarige leeftijd overleden (Zie blz. 22).
- 25 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland spreken zich uit tegen een verdeling van deze provincie in 4 mini-provincies.
- 27 De Wereldwinkel aan de Steenstraat na een opknapbeurt heropend.
In het Academisch Ziekenhuis worden ruim 250 open-hart-operaties per jaar uitgevoerd.

OKTOBER

- 1 De nieuwe burgemeester van Alkemade, P. J. **Bolten**, treedt in functie.
Installatie van mr. C. A. Bos tot burgemeester van Katwijk.
Na voorbereiding van jaren is het wetsontwerp ruilverkaveling „Rijnstreek-Zuid” gereedgekomen.
De directeur van het Academisch Ziekenhuis verlaat Leiden wegens benoeming aan het Rode Kruisziekenhuis in Den Haag.
- 2 Rijkswaterstaat onderzoekt de schade door uitlaatgassen aan de beplanting langs de wegen.
De galerij van het Stedelijk Museum De Lakenhal is ernstig verzakt.
Officiële opening van het Gezinsvervangend Tehuis „**Het Lichtpunt**” te Katwijk aan de Rijn.
- 10 Publicatie van „**Leiden** binnen en buiten de vesten” door dr. ir. H. A. van **Oerle**: de stedenbouwkundige geschiedenis van Leiden tot aan het eind van de 17e eeuw.
- 12 S. Platteel, oud chef van de stadsredactie van het Leidsch Dagblad, op 67-jarige leeftijd overleden (zie blz. 24).

- 14 H. P. Bloot, oud-wethouder van Katwijk, overleden.
- 15 De woning in Warmond, waarin de Schilder Jan Steen indertijd heeft gewoond, gekraakt.
- 22 De Stichting Leidse Binnenstad vindt dat het centrum van de stad economisch verwaarloosd wordt.
- 27 Het vormingscentrum Troef na vrij langdurige interne moeilijkheden heropend.
- 30 Bezoek van de Deense koningin aan het Rijksmuseum van Oudheden.
Officiële opening van de MEAO school in het Cronesteynpark.

NOVEMBER

- 2 De R.K.-parochiekerk St. Jozef (en O.L.V. Hemelvaart) aan de Herensingel bestaat 50 jaar.
Hotel Nieuw Minerva in de Vrouwensteeg uitgebreid met „De Tonnelier” en „Het Vergulde Haantje”.
- 6 Gedeputeerde Staten van Noord- en Zuid-Holland hebben beslist, dat het Hoogheemraadschap van Rijnland vóór 1 september 1976 nieuwe verkiezingen moet houden.
- 11 Bij alle plannen voor de reconstructie van de Rijnsburgerweg komt er een van een bewonersgroep met voorstel tot gedeeltelijke sluiting voor doorgaand autoverkeer.
Het Lindenplein in Noordwijk zal in historische staat worden teruggebracht.
- 12 C&A mag van het Ministerie van C.R.M. gaan bouwen aan de Breestraat.
- 15 De Remonstrantse kerk in Oude Wetering zal worden gerestaureerd.
- 16 De St. Leonarduskerk aan de Haagweg bestaat 50 jaar.
- 19 Winkelcentrum Het Blokhuis in Lisse officieel geopend.
- 27 De bloemenveiling in Roelofarendsveen bereikt voor de eerste maal een omzet van f 25 miljoen.
- 27 Herstel van de Zoeterwoudse Dorpskerk kost 2 ton.
- 28 Publicatie van een ontwerp-bestemmingsplan voor de Camp.

DECEMBER

- 1 De gemeenteraad besluit tot reconstructie van de Rijnsburgerweg.
- 2 Eerste paal geslagen voor de nieuwe runderhal bij de Groenordhal.
Bij de vuilverbranding is een derde oven in gebruik gesteld.
- 8 B. en W. van Rijnsburg geven een lening aan de vereniging „Het Spinozahuis” om de restauratie van het museum op gang te helpen.
Volgens provinciale planologen is woningbouw op grote schaal in Zoeterwoude en Voorhout noodzakelijk.

- 10 De restauratie van de voornaamste monumenten in Leiden gaat f 36 miljoen kosten.
- 11 Zoeterwoudes begroting overschrijdt voor de eerste keer de f 10 miljoen.
Burgemeester Bos herplaatst de haan op de toren van de in restauratie zijnde dorpskerk van Katwijk aan de Rijn.
- 12 D. F. E. Meerburg, sinds 1931 voorzitter van de Katwijkse Visserijschool, neemt afscheid.
- 13 De buurtvereniging **Maredorp** is zelf plannen voor de renovatie van de wijk aan het opstellen.
- 14 De R.K.parochiekerk De Menswording te Leiderdorp ingewijd.
- 30 De Annakliniek zal in de loop van 1976 worden gesloten en omgezet in een orthopedische afdeling van het Academisch Ziekenhuis.

GERARDUSVANDERMARK

30 maart 1899-19 september 1975

Op 19 september 1975 overleed plotseling Gerardus van der Mark, architect H.B.O., lid van verdienste van „Oud-Leiden”, de vereniging waaraan hij tijdens zijn lange verblijf in onze stad zijn hart verpand had. Hij was 30 maart 1899 te Wassenaar geboren uit een oud geslacht van **timmerlieden-architecten** en in zijn jeugd had hij met de **knechts** mee onder leiding van zijn vader het ambacht geleerd. Maar omdat er meer in de jongen stak mocht hij naar de 3-jarige H.B.S. in Den Haag en daarna **deed** hij Bouwkunde op de M.T.S. Het daar behaalde eindexamen gaf hem toegang tot de zware cursus Hoger Bouwkunst Onderricht, een studie die het mogelijk maakt om in vrije uren een volwaardig architectendiploma te verwerven. In die tijd werkte hij op verschillende **bureaux**, zowel in Rotterdam als in Amsterdam, waar hij een jaar bij Eduard **Cuypers** inwoonde. Zijn cursusprojecten maakte hij onder leiding van architecten als Dudok en Wijdeveld, bij wie hij in 1928 zijn eindontwerp maakte.

Maar het was een slechte tijd om als zelfstandig architect te beginnen! Van der Mark solliciteerde bij de Gemeente Leiden, waar hij nog in hetzelfde jaar werd benoemd tot Technisch Ambtenaar. Hij vestigde zich daar en trouwde in 1929. Al direct werd hij belast met de architectonische vormgeving van civiel-technische werken, waarvan de Havenbrug de eerste van een lange rij zou worden. Maar ook in andere zaken, zoals transformatorhuisjes, **pompgebouwtjes** en het politiepостje aan de Rijsburgerbrug, herkent men zijn in de late „Amsterdamse School” getrainde hand. Het is niet de bedoeling hierthans een volledig overzicht te geven van al dit in overheidsdienst verrichte werk. Beter is het er aan te herinneren hoe hij er zich steeds geheel aan heeft gegeven, wat niet steeds gemakkelijk geweest moet zijn voor een man die er eens van had gedroomd een zelfstandig architect te zijn! Zijn gave om zich te kunnen inzetten voor een goede zaak toonde hij ook in de oorlog, een inspanning waarvoor hij beloond werd met oorkonden van Eisenhower en Bedell Smith.

Zoals voor velen was ook voor Van der Mark de oorlogstijd een periode geweest van bezinning op het cultureel erfgoed. Zijn kennis van en liefde voor het oude Leiden maakten hem bij uitstek geschikt voor het vele werk dat hij

sinds 1945 verzette in onze commissie „**Het Leidsche Woonhuis**”. Onder zijn belangeloze en bezielende leiding vonden de restauraties van onze panden Kloksteeg 2 en Oranjegracht 83 plaats, terwijl hij ook voor de Gemeente meer en meer restauratiewerk kreeg te verrichten (o.a. de Stadstimmerwerf). Als secretaris van de Gemeentelijke Monumenten Commissie nam hij bovendien de leiding op zich bij de samenstelling van de gemeentelijke monumentenlijst, een langademig werk, waarvan hij zelf het leeuwendeel voor zijn rekening nam. Van zijn andere talrijke Leidse werk noem ik hier tenslotte nog de grote verbouwing van de Stadsgehoorzaal.

Maar hoewel Van der Mark sinds ca. 1950 chef van de Afdeling Restauratie was, voelde hij zich hier niet vrij genoeg om zijn idealen gestalte te geven. Een nieuwe toekomst opent zich dan voor hem wanneer hij in 1953 te Amersfoort de leiding krijgt bij de gemeentelijke restauraties. Er is daar nog veel werk door zijn handen gegaan, zoals het herstel van enige Muurhuizen en van Jacob van Campens „**Randenbroek**”; maar ook buiten zijn dienstverband spant hij zich weer in voor commissies en verenigingen („Flehite” en Foto-kring „**Eemland**”).

Na zijn pensionering in 1965 ziet Van der Mark zijn oude ideaal, zelfstandig architect, nog voor korte tijd verwezenlijkt. Hij zet zich in voor restauratie van diverse gebouwen in Amersfoort en voor enkele boerderijen in de omgeving. Maar het werd te veel voor één man; zeker nadat hij in 1969 zijn enige zoon had verloren was de oude veerkracht, die hem in staat had gesteld zich steeds over teleurstellingen heen te zetten er uit. Tijdens een welverdiende vakantie week in Vlissingen kwam er een abrupt einde aan zijn werkzaam leven.

J. J. Terwen

SAM PLATTEEL

29 augustus 1908-12 oktober 1975

Meer dan veertig jaar is Sam Platteel journalistiek in en vóór Leiden werkzaam geweest. Hij begon op 1 maart 1931 als medewerker van het Leidsch Dagblad, trad precies vijftien jaar later in vaste dienst van de krant en was daar vele jaren chef van de stadsredactie.

Platteels grote journalistieke kracht lag in zijn hoffelijkheid, zijn charme en zijn nimmer eindigende blijmoedigheid. Met die „wapens” stroopte hij zijn enorm grote relatie- en vriendenkring geregeld af op zoek naar nieuws. En die relaties moesten wel een hart van graniet bezitten om aan Platteel „nee” te kunnen verkopen.

Als journalist was hij gepokt en gemazeld in de vooroorlogse jaren. Dat bleef je duidelijk merken aan zijn schrijverswerk. Hij lette meer op wat mensen bond dan op wat hen gescheiden hield. Dat lag nu eenmaal verankerd in het opgeruimde karakter van deze „eenvoudige hovenier .in de wijngaard des Heren”, zoals hij zichzelf vaak betitelde. Van die instellingen heeft de krant zelf ook op niet geringe wijze profijt gehad: aan de goede sfeer op de redactie heeft hij zeer veel bijgedragen.

Platteels grote journalistieke liefde was Leiden. En dan vooral het oude Leiden. Een stroom van artikelen (en het na zijn pensionering in 1973 verschenen boekje „Leiden vroeger en nu”) legde getuigenis af van zijn nimmer falende hoogachting voor de stad. De laatste jaren van zijn leven maakte hij zich overigens steeds meer zorgen over de manier waarop Leiden waakte over „de oude schatten binnen zijn muren”, zoals hij het noemde.

Platteel heeft ook een belangrijke rol gespeeld in het Leidse verenigingsleven. Hij was meer dan 25 jaar lid van de regelingscommissie voor de Koraalmuziek van de 3 October Vereeniging, een kleine 15 jaar secretaris van het College van Diakonicecollectanten van de Ned. Hervormde Gemeente, vele jaren mede-redacteur van Hervormd Leiden, 17 jaar lid van de reüniecommissie van het ‘t Oude Vierde, ruim 20 jaar verenigingsraadslid van de Ned. Vereniging van Journalisten afd. Leiden, mede-oprichter en vele jaren secretaris van de buurt- en speeltuinvereniging De Professorenwijk, vele jaren voorzitter en reisleader van de Ned. Chr. Reis Vereniging afd. Leiden en ook langdurig voorzitter van de personeelsvereniging van het Leidsch Dagblad.

Ruud Paauw

BIJDRAGEN

GREPEN UIT DE HISTORIE VAN RIJNLANDS HUIS

door

G. 't Hart

Particulier woonhuis

‘Het mag bekend worden verondersteld, dat het gemeenlandshuis aan de Breestraat in 1578 door dijkgraaf en hoogheemraden is aangekocht om tot residentie van het hoogheemraadschap te dienen. Eveneens bekend is, dat het huis een particuliere woning was, maar tot voor kort moest men op de vraag naar de ouderdom van die klaarblijkelijke patriciërs woning het antwoord schuldig blijven. De Leidse burgemeester Dirck van der Does woonde hier tot 1564 en het viel bij het gemeente-archief wel te achterhalen, dat het huis in 1559 door zijn broer Jacob van der Does was overgedragen aan **Dirck**.¹ Vóór dat jaar ontbreken de bronnen, die men bij een dergelijk woningonderzoek gewoonlijk raadpleegt.’

Nu is het wel duidelijk, dat de stand en de allure van de adellijke familie Van der Does het niet aannemelijk maakt, dat deze een klein huis placht te bewonen, en **daarmede** werd de veronderstelling, dat het latere Rijnlands huis in de 16e eeuw uit drie woningen of „cameren” zou zijn opgebouwd, uiterst twijfelachtig. Integendeel, later onderzoek toonde aan, dat het huis eeuwenlang de residentie moet zijn geweest van personen van adel. De veronderstelling dat het huis oorspronkelijk is gebouwd op grond, die grafelijk leengoed was, zoals met meer percelen in de Breestraat, is nogal aannemelijk, en dat bepaalt de betekenis van het latere huis.

Een onderzoek naar een rente van **f** 2 's jaars, die Rijnland als eigenaar na 1578 verschuldigd bleek aan de regenten van het Heilige Geest of **Arme-Wees- en Kinderhuis**, bracht ons op het spoor van vroegere bewoningen. Die rente werd getrouw door Rijnland voldaan van 1580 af tot het jaar 1856. In dat jaar rees de vraag bij Rijnlands bestuur **waarom** men die rente eigenlijk betaalde, maar die vraag naar de causa kon toen niemand beantwoorden. Niettemin wilde men er wel toe medewerken om de rentebetaling met een som ineens voor Rijnland afkoopbaar te stellen. Zo werd tegen de penning 20 op

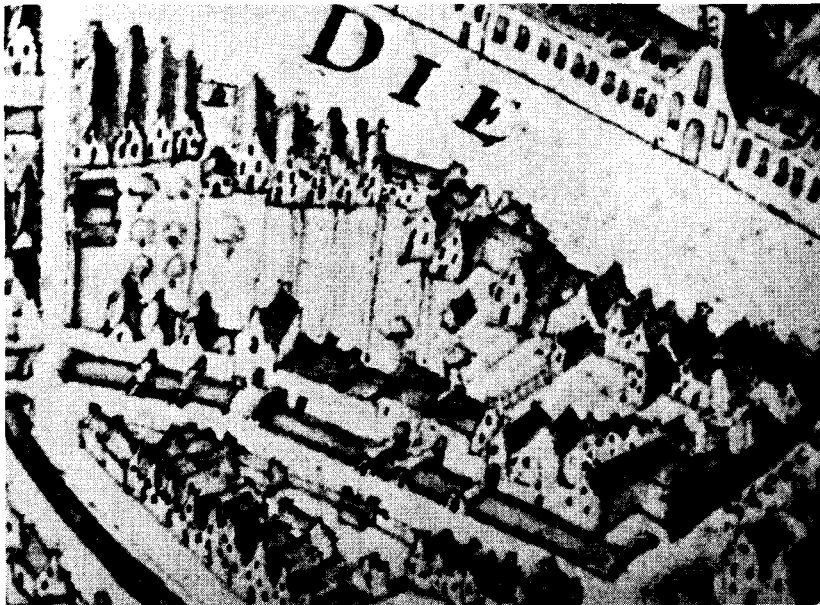
31 augustus 1856 die rente of pacht door Rijnland afgekocht voor een som van f 41,67.²

Nu is f 2 's jaars een geringe som, en zelfs in 1856, toen wellicht 100 keer zoveel waard als thans, was dit bedrag niet zo aanzienlijk. Die in ons oog zo geringe jaarlijkse verplichting wijst op hoge ouderdom, ongetwijfeld in de middeleeuwen aangegaan, toen twee guldens een rijk maandelijks inkomen vertegenwoordigden. Het bleek, dat vóór en na 1578 die rente moest worden uitgekeerd aan een priester, Hendrik Paedts, die vicaris geweest was in de Pieterskerk, waarin de Heilige Geestmeesters collatores waren van een vicarie of capelrie. Het fundatieboek van vicarieën en altaren in de Pieterskerk, lopende van 1304-1430 bewees, dat die rente van f 2 jaarlijks rustte op een huis, dat thans Rijnlands huis is, zoals onomstotelijk werd geïdentificeerd. De eigenaars van die woning hadden jaarlijks de plicht die rente te betalen.'

De vererving en stipulering van die verplichting vond plaats op 6 januari 1350, en het blijkt uit die stipulatie, dat het huis toen al bestond en bewoond werd, al kennen wij de toenmalige vorm daarvan niet. Omstreeks 1350 hield de toenmalige bewoner, Ernst Gautiersz, dit huis in leen van „heren Jan van Polanen ende Van der Lecke". De eigenlijke belening door de hier genoemde heer van Polanen dateert van 4 augustus 1344, zoals Ernst Gautiersz het al van Van Polanen's vader „te leen te houden plach." Rijnlands huis bestaat dus reeds van de eerste helf van de veertiende eeuw af, toen Leiden sedert kort „stad" was en de bewoning daarvan zich uitstreckte langs Breestraat en het terrein waarin de burcht en de Pieterskerk lagen.

De uiterst karige boekhouding van deze rente van f 2 toont dan, dat omstreeks 1450 de Raad in den Hove van Holland, ridder Willem van Alckemadede, in dit huis woonde. Hij verkreeg het pand door huwelijk met Jkvr. Lijsbet Jan Heermansdochter. Het is onbekend, op welke wijze zij het huis verkreeg. Het echtpaar stierf kinderloos, hij 11 november 1476 en zij op 6 januari 1473. Het huis zou dan vererfd zijn op zijn twee zusters, respectievelijk gehuwd met een Oem van Wijngaerden en een Van der Boechorst van Noirtich. Het kan natuurlijk ook door de erfgenamen verkocht zijn want in 1498 blijkt Willem van der Does eigenaar te zijn, gehuwd met Hendrika van Poelgeest. Sedert die tijd bleef het huis in handen van de familie van der Does, tot het jaar 1564, toen de Leidse notabele Isaack Symonsz. van der Graft het kocht, die tien jaar later overleed. De voogden van zijn minderjarige kinderen verkochten het via een stroman aan Rijnland.

Wij zullen de bijzonder interessante geschiedenis van de respectieve adellijke eigenaren en hun familie moeten laten rusten, ook omdat nog zeer veel vragen ten aanzien van de genealogieën en biografieën van de riddermatige geslachten Van Alckemadede, Van der Does, Van Zwieten, Van Poelgeest, Van Cralinghen etc., die of rechtstreeks of zijdelings met dit huis te maken hebben, nog onbeantwoord zijn. De indeling der vertrekken in dit huis zal, in verband met de fundamentele bouw en inrichting, zeker niet veel anders geweest zijn

afb. 1. De Breestraat ter hoogte van het Rijnlanshuis. Detail uit de plattegrond van 1578, door Jacob van Werven naar Hans Liefvrick. Tekening op perkament. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

dan thans, al kennen wij de uiterlijke vorm niet.

In de turbulente jaren van beleg en ontzet der stad kwam er een einde aan de strikt particuliere bewoning van dit huis, maar daarna verkreeg het wel een zeer representatieve functie in het stedelijk bestaan, die tot omstreeks 1595 geduurd heeft.

Hôtel de ville

Men zou kunnen zeggen, dat dit huis na de dood van de eigenaar in 1574 tot stedelijk hotel werd gepromoveerd. Jacob Jacobsz. van Endegheest, schout van Zoeterwoude en tegelijk herbergier had in 1575 het huis gehuurd en bewoonde een gedeelte naast de weduwe Van der Graft, die begin 1577 stierf. Van Endegheest trad op als „castelein” of huismeester. Nu had de stad Leiden zeer weinig ruimte om de nieuwe machthebbers in den lande enigszins joyeus namens de stad te ontvangen, daar het stadhuis zeer aan restauratie toe was, en dit huis (nu Breestraat nr. 59) was een van de weinige grote huizen waarin men hoge personagiën naar hun stand konden logeren. De voogden van de

onmondige weeskinderen Van der Graft zullen er financieel niet slechter op geworden zijn.

Een beroemde geus, n.l. Jhr. Floris van Pallandt, Graaf van Culenborch, werd hier in 1576 door burgemeesters onthaald met een copieuze maaltijd. Het diner werd opgeluisterd door de „speelluyden Ulrich Cornelisz., Lambert Cornelisz. en mr. Jacob Steenhardt.”⁴

Het was zeker een historisch moment toen op 23 en 24 juni 1577 de Prins van Oranje de hal betrad en in „Rijnlands” huis aan de „vrolijke maeltijd” aanzat, die door burgemeesters werd aangeboden aan notabelen en hoge gasten. Dit diner kwam in de plaats van het gebruikelijke voor „Martini” (St. Maarten) op 11 november. Op die datum werd ieder jaar in Leiden „de wet verzet”, d.w.z. dat er een nieuw bestuur in functie trad. De plannen voor deze ontvangst waren dus reeds lang tevoren gemaakt. Het college van dijkgraaf en hoogheemraden zat mede aan en ontving van de stad 4 stadskannen Rijnwijn ten geschenke, circa 20 liter, zoals te doen gebruikelijk was. Op 16 augustus van dat jaar logeerde „sijne princelijcke Excellentie” nogmaals in dit huis, waarop het college van Rijnland toen reeds het oog gevestigd had om het als residentie aan te kopen.⁵ Ook na de aankoop van het huis, toen het dus reeds als Gemeenlandshuis bekend stond, logeerden er herhaaldelijk van stadswege hoge ambtenaren, zoals de „Commissarissen van de Excijsen en imposten van de Staten van Hollandt”.

De 28e december 1581 bood de stad een maaltijd aan ter ere van Ds. Wernerus Helmichius, predikant te Utrecht, die in Leiden geprekeet had. Er werd toen 12 stoop „scharlaicken Rijnse wijn”, d.i. 30 liter, opgedronken. Het diner moet wel een tamelijk spiritueel karakter hebben gekregen.⁶ Zeer hoog bezoek op ambassadeursniveau verscheen hier met groot gevolg op 8 en 9 juni 1582. De gehele organisatie van het onthaal was in handen van Jacob Jacobsz. van Endegheest, die in 1580 officieel was benoemd tot „casteleijn” van Rijnland.

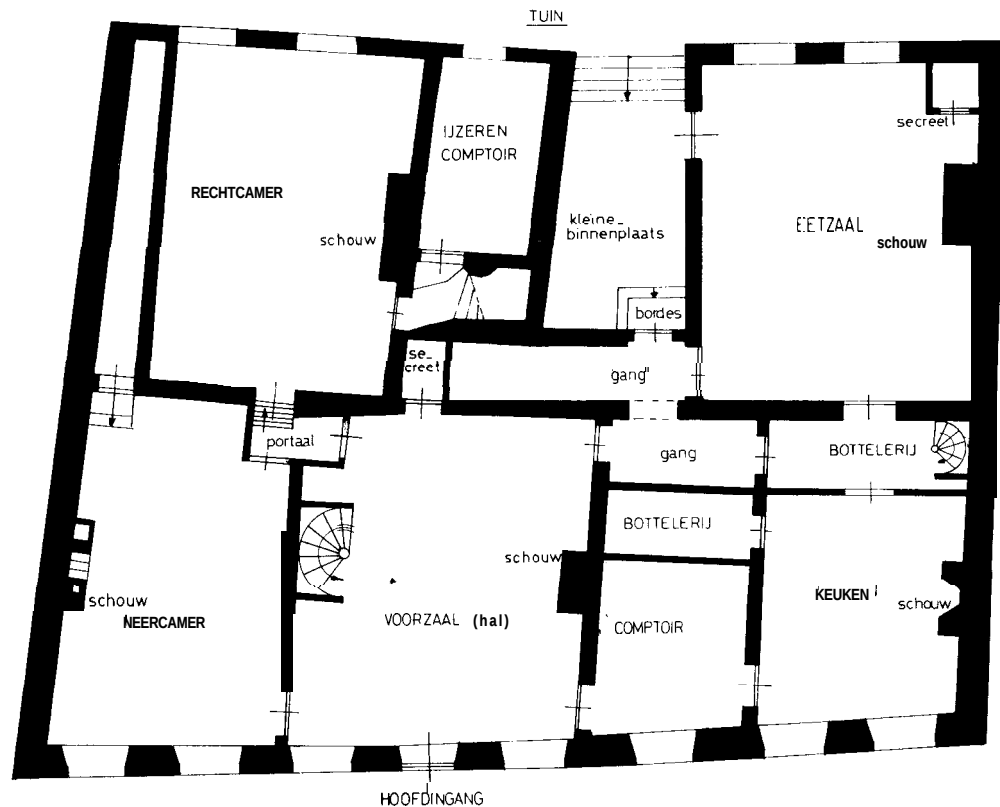
„Noch betaelt een somme van hondert ende twintich ponden negenthien schellingen munte als vooren over de costen gedaen aen Monsr. de la Rocque, Chamberlain ende Raedt van State van de Coninck van Navarre ende zijne Majesteijs ambassadeur (van Frankrijk), zijnde binnen dezer stede ghecomen den VIIen junii 1582 ende hebbende mijnen Heeren de Burgermeesteren dezer stede overgelevert beslotene brieven van zijn voors. Majesteijt aen hemlyuden afgeveerdicht den XIIIen Aprilis voorleden, metten Eedelluyden, Pagien, Dienaeren ende tvorder gevolch benefens hen zoe van wegghen den Heeren Staten als van mijnen Genadichen Heere den Grave van Hoothenlo ghevoucht, dewelcke naer voorgaende resolutie van Schout, Burgermeesteren ende Gerechte ende volghende thegeren ende believen van de H.H. Staten slandts van Hollant tot stads costen ten voirs. ende daer aen volgende daeghe getracteert, onthaelt ende geherbercht zijn geweest in sGemeenlandtshuijs van Rhijnlant alhier, te weten aen Jacob van Endegheest

Jacobsz., **Schoudt** van Soeterwoude, 99 pond 11 schellingen over de **costen ende** wijnen **beyde** de voorss. daeghen tzijsen huijsse gedaen **ende gedroncken**; noch aen Ulrich Cornelisz. 3 pond ter zaicken van de voorss. maeltijt met zijn broeders met hunnen instrumenten te hebben vereerd; noch aen Claes **Jansz. Cray, Hendrick Gerritsz. ende Dirck Moy**, waghenaers, tsaemen 15 pond, te weten elcx 5 pond uijt zaicke van de voorss. heere Ambassadeur met zijn **ghevolch** van dezer stede op Haerlem te hebben doen vueren; **ende** ten **laetsten** aen Pieter Jan Broersz., bode **mette** busse **deser** stede, 2 pond 19 schellingen van dat d'zelve met een paert **naer** Haerlem gereden es gheweest **omme** de magistraet aldaer van des voorss. **heeren** Ambassadeurs **compste** te verwittigen op dat daer jegens behoorlicke ghereetschap mocht werden ghemaect, tsaemen beloopende ter **somme** voorss. als **blijct** bij de ordonnantie van Burgermeesteren van date den 4en Augusti 1582, hier **mette** quijtantie overgelevert. Hier de voorss. CXX pond XIX sc.”⁷

Vervolgens kwam op 16 juni 1583 de „**admirael van Warmond**” Jhr. Johan van Duvenvoirde, Heer tot Warmond, met een overigens obscure Mevrouw van Kuypis (?) aan de arm Rijnlands huis binnengezeild. Zijn gevolg bracht hij mee. Allen werd een maaltijd aangeboden. Deze 36-jarige admiraal van Holland was toen nog vrijgezel en als held van het beroemde beleg en ontzet was hij populair en zeer gezien bij de landsregering. Hij schijnt wijntje en trijntje op gepaste wijze te hebben **bemind**.⁸

Plotseling zien wij onder die financiële verantwoordingen van de stad nog een ander aspect, n.l. betreffende de inrichting van Rijnlands huis. De stad betaalde in datzelfde jaar aan Van Endegheest geleende penningen terug, die hij voorgeschoten had voor het stellen van een glasraam, dat burgemeesters van Leiden met Heer Maximiliaen van Cruyningen, de Graaf van Ligne en de stad Haarlem hadden geschonken aan Rijnlands residentie. Dit gebrandschilderd glas werd in de eetzaal van het gemeenlandshuis **geplaatst**.⁹ Geen tekening of vermelding doet ons dit kostbare glasraam kennen uit anderen hoofde. Ieder spoor is daarvan uitgewist.

In 1585 en in 1587 kwam de Engelse ambassadeur in Rijnlands huis logeren. Zijn naam wordt vermeld als **Milord Buckenhorst** (= **Buckhurst**).¹⁰ 13 en 14 Februari 1585 werd hem een maaltijd aangeboden, evenals op 1 en 2 mei 1587. Intussen overleed in dat jaar Jacob van Endegheest, zodat zijn weduwe Lijsbeth Dammasdr. de honneurs moest waarnemen. In oktober 1587 betrad Prins Maurits Rijnlands huis met zijn gevolg en Lijsbeth moest vanwege de stad alle benodigdheden voor het onthaal inslaan. De komst van de „**Gouverneur** en Capiteijn-Generael van Hollandt, Zeeland en Friesland” had een grimmige reden. Burgemeesters hadden de Prins uitgenodigd „**omme** te adviseren op het vonnis **ende** executie van Cosmo de Pescarengys” en zijn medeplichtigen. Deze had als geheim agent van Leicester **gecomplotteerd** tegen Maurits en de Statenregering. Men ontdekte de voorbereidingen voor de staatsgreep net op tijd. Het kostte De Pescarengys, die in Leiden

afb. 2. Reconstructietekening van de vermoedelijke begane grond van het Rijnlandshuis omstreeks 1600. Tekening door van Duyn.

TOELICHTING

De hal (hier genoemd de voorzaal) had volgens het bestek van 1597 een wenteltrap links. Deze trap verbond alle verdiepingen. Een klein deel is nog op de eerste verdieping over.

De afmetingen van het bestek stemmen geheel overeen met de tegenwoordige afmetingen der vertrekken. De achtertrap met bordes bestond niet. De toegang tot de Grote zaal (hier rechtcamer genoemd) was ook een andere dan thans. De hal had voorts een schouw, die vermoedelijk rechts was aangebracht. De deuren in de hal gaven toegang tot een gang, een secreet, een portaal, een deur naar de Rode zaal (hier Neercamer genoemd), een deur naar het comptoir (thans bodekamer) en de hoofdingang. De Neercamer (exact dezelfde afmetingen als thans) had een tweede deur via het portaal, een deur naar het onderhuis in de hoek links achter, een schouw en nog een deur direct naar de hal.

In het portaal van de Neercamer op de hal moet een trap gestaan hebben, die omhoog liep naar de ingang deur van de Rechtcamer. Deze dichtgemetselde deur is tijdens een restauratie in de jaren dertig ontdekt. Het niveau van Rechtcamer en Neercamer verschilde aanmerkelijk: de Rechtcamer lag ca. 1.50 m. hoger.

De Rechtcamer (thans Grote zaal) heeft nog steeds dezelfde lengte als in het bestek, maar volgens opgaven van 1597 moest zij toen 5.96 m. breed zijn. De linker-

zijmuur, die gestaan moet hebben op de **gangmuur** in het onderhuis, is bij de restauratie van 1663-1670 **weggebroken**, waardoor de Grote zaal een breedte van 7.22 m. kreeg.

Het ijzeren Comptoir, reeds in 1578 gebouwd, bleef ongewijzigd. Het Comptoir (thans bodenkamer) was kleiner dan thans: waar de kastenwand in de kamer thans begint, liep een muur die de bottelarij van het Comptoir afscheidde. Die bottelarij was volgens de voetmaten 2.19 m. diep en 3.44 m. breed. Een **deur** voerde naar de keuken (thans Dijkgraafskamer). Achterin de keuken bevond zich een bottelarij, die tevens toegang gaf tot de Eetzaal (thans de Blauwe zaal). De beide bottelarijen waren horizontaal op veel lager niveau overdekt dan de keuken en het comptoir; op de bottelarijen waren twee tot de begane grond-verdieping behorende kamertjes getimmerd, waarin twee bedsteden waren gemaakt. Met een wenteltrapje kon men deze half-hoge kamertjes bereiken, hetgeen waarschijnlijk maakt dat deze kamertjes, waarin ergens een raam was gesteld, over het niveau van de „gang” met elkaar in verbinding stonden.

De Eetzaal (thans Blauwe zaal) bezat in de hoek een secreet en een deur, die toegang gaf tot de kleine bin nenplaats. Op die plaats bevindt zich thans een raam.

De zogenaamde galerijen, die het voorhuis met het achterhuis aan de Langebrug verbinden, werden eerst halverwege de 17de eeuw gebouwd.

terechtstond, en enkelen zijner medeplichtigen de kop. De samenzweerders werden in Leiden gevonnist en de Prins verbleef van 24-26 oktober 1587 in Rijnlands huis ten tijde van de executie. ¹ Leicester moest smadelijk het veld ruimen, maar de gemeenschappelijke bedreiging van Engeland en Holland door de „onoverwinnelijke vloot” der Spanjaarden bracht de partijen in 1588 weer tot elkander. De Engelse ambassadeur was dus persona grata en hij werd dan ook door de stad op 4 mei 1588 in Rijnlands huis rijk onthaald. De weduwe Van Endegheest ontving 120 gulden 16 st. „op de maeltijt ten haren huuse daer mede Milord Willoughby, Gouverneur-Generaal van Haere Co(nincklijcke) Ma(jesteijt) van Engeland den 4en deser van stadswegen vereert is”.¹² De 7e juli werd hier eveneens de Graaf van Hohenlohe met zijn gevolg ontvangen.¹³

In 1590 confereerden hier de gedeputeerden van de magistraat van Delft en werd Milord Wilkes, de Engelse ambassadeur, ontvangen. Waarschijnlijk zijn deze ontvangsten tot ongeveer 1595 voortgezet. Opmerkelijk is, dat van stadswege de vermelding van het „gemeenlandshuis” nog al eens vermeden werd. In de rekeningposten werd dan gesteld, dat de gasten ten huize van de casteleijn en later van zijn weduwe logeerden, hoewel het onomstotelijk vaststaat, dat men daarmede Rijnlands huis bedoelde, waar het gezin Van Endegheest woonde. Het lijkt vreemd dat het college met deze stedelijke ontvangsten in Rijnlands huis genoegzaam, maar waarschijnlijk waren de financiële genoegdoeningen nog wel de moeite waard, terwijl het vaststaat, dat de stad ieder jaar dijkgraaf en hoogheemraden vereerde met een aantal stadskannen rijmse wijn.

Toch was de verhouding tussen Rijnlands college en de stadsregering verre van ideaal, totdat de partijen in 1595 een accoord sloten - het 31 jarig accoord - dat de belangrijkste meningsverschillen uit de weg ruimde. Hoewel een aantal Leidse thesauriersrekeningen van na 1595 niet meer aanwezig is, en wij dus niet kunnen nagaan of Rijnlands huis ook later nog gebruikt werd als stedelijk ontvangstcentrum, lijkt het toch vrij aannemelijk, dat zulks na 1595 niet meer plaats vond. Het hoogheemraadschap had een erkende plaats in Leiden verkregen en het liet zijn residentie nu grondig restaureren. Die restauratie - bijna een herbouw - resulteerde in 1598 in een ruime behuizing, die slechts dijkgraaf en hoogheemraden met hun gasten tot hotel diende. Bovendien was in 1598 de restauratie van het Leidse stadhuis bijna voltooid, zodat de stad nu een eigen representatieve ruimte voor ontvangsten bezat.

Van 1600 tot 1659

Zodra was niet de restauratie voltooid of men begon in 1600 het gehele achterhuis aan de Voldersgracht of Langebrug af te breken. Hoogheemraden lieten op die plek een „somerkuecken” en een turfschuur bouwen. Er behoorde een „backhuys” bij en een poort met een brug, om daardoor op de

zo ontstane binnenplaats van het gemeenlandshuis te kunnen komen. De brug overwelfde de smalle gracht, die vlak langs de gevel van dat achterhuis liep (afb. 2).

De restauratie van het hoofdgebouw aan de Breestraat was in 1578 voorafgegaan door de aanbouw van het zgn. IJzeren kantoor, waarover elders wordt geschreven. In 1600 werden de schrijnwerker en zijn knechten weer actief in het eigenlijke huis. Zij timmerden in de „neercamer” – thans de Rode Zaal – een bedstede, een kleerkast en een schoorsteenmantel. Een „dubbele schoorstienmantel” werd gemaakt op de kamer boven de rode zaal. Het moeten rijke specimina van schrijnwerkerskunst geweest zijn, want de maker, Claes Bruynsz. declareerde in 1601 „nooten, fiesen, archetraiven en beleijde panneelen”. Hij maakte tevens een leuning aan de trap in de „voorsael”, nu de hal. Het is de vraag of hier de trap bedoeld wordt, waarvan nu op de eerste verdieping nog een wenteling over is en destijds de enige toegang naar alle verdiepingen, of de trap, die uit de hal toegang gaf tot de „opperzaal”, die wij nu de Grote Zaal noemen.

Het huidige bordes met trap werd eerst tussen 1660-1670 voltooid, tezamen met een herbouw van de Grote Zaal. Voor een goed begrip van de situatie is het dienstig te weten, dat de achtermuur van de hal misschien verder achteruit stond dan thans en dat er in de hal of „Voorsael” zes deuren waren. Rechts gaven twee deuren toegang tot de „neercamer” (rode of kleine zaal), twee deuren bevonden zich in de achtermuur, waarvan een toegang gaf tot een gemak, en de andere tot de achterplaats en via een portaal tot de grote keuken (thans dijkgraafskamer). Links waren eveneens twee deuren, waarvan één op hetzelfde portaal uitkwam, en de andere toegang gaf tot een salet (thans het kantoor van de huismeester).¹⁴ In datzelfde jaar 1601 werd de voordeur voorzien van een tralievenstertje en drie zware knippen. Ook „die deuren in de gang die men nae achteren gaet” werden van knippen voorzien.

In 1604 werden omvangrijke metselwerken uitgevoerd aan de verdieping, die men toen op het ijzeren kantoor bouwde. Men had een uitbreiding van de archiefruimte hard nodig. 31000 hardstenen werden er aan verwerkt, en bovendien vernemen we, dat door de timmerman gewerkt werd aan „het portaelhuysken daer de trap in staet”. De wenteltrap van de begane grond naar de verdiepingen en de zolders van uit de hal werd voor tocht beveiligd door een rond portaal van hout, dat de trap omhulde.

Het is onvermijdelijk, dat in dit tamelijk chronologische overzicht de zo veelsoortige onderwerpen niet systematisch gerangschikt zijn, maar de lezer moet in dit kort bestek het van de hak op de tak springen maar pardonneren. Wat het interieur betreft werden er in 1617 18 spaanse leren stoelen gekocht en de tafelkleden werden op de tafels met „coperen spijckeren” vastgespijkerd. In 1621 blijkt, dat Rijnland kippen houdt op de plaats: „Het hoenderhuys wordt gestraet”. Tegelijk komen wij nog iets aan de weet over de Grote Zaal, die dan de „grote camer” wordt genoemd. De „zolder” of het plafond

werd toen gevormd door balken en ribben, die geverfd werden. Dat plafond was toen dus een plat plafond met moerbalken en kinderbintjes tot aan de restauratie van 1660-1670 toe. De Langebrug-gracht werd gedeeltelijk in 1624 overwulfd. Voor het deel van de overwulving voor Rijnlands achterhuis moest het hoogheemraadschap 307 gulden aan de stad betalen. Tegelijk werd een hek om de „cruydtuyn” op de binnenplaats gemaakt en geschilderd. Huiselijk kon het al niet; een kippenhok en een moestuintje.

Voor 1632 is voor Rijnlands huis een belangrijk jaar. De „Groote Coocken” voor aan de straat werd geheel verbouwd en tot Dijkgraafskamer gemaakt, terwijl de nieuwe keuken werd ingericht in het achterhuis. Sedertdien zetelt de dijkgraaf in functie in die voorkamer aan de Breestraat. Aan de oude toestand worden wij herinnerd door het bestaan van de „Eetsael” – de tegenwoordige Blauwe zaal die aanvankelijk dan ook vlak naast de keuken lag. Overal verschijnen glas in loodramen met gebrandschilderde wapens, zoals zij reeds sedert 1598 in de Grote Zaal aanwezig waren. De luxe doet zijn intrede in Rijnlands huis. De grote regenbak onder de binnenplaat werd in 1636 gemaakt. Dirck Dircksz. van der Couden declareerde daarvoor 89 gulden „ter saecke ick int gemeenlants huys binnen Leyden hebbe eerst met vijff knechts gewrocht stijf veertien dagen ende een schoft (1/4 dag) over het delven ende verbrengen van den regenback”. De schrijnwerker vermaakt het een en ander in de nieuwe Dijkgraafskamer, maar de bel, die met koperen draden vanuit het voorhuis in het achterhuis de bedienden en het keukenpersoneel moest waarschuwen, liet het afweten. „Men heft hem doen niet kennen horen” en evenmin kon men vóór weten of de bel geluid had. Die soort bellen in het huis om de bedienden te roepen bleken eeuwen lang bronnen van ergernis. De koperdraden sleten vrij vaak door, ongelukkigerwijs juist op de momenten, dat men de boden of andere bedienden dringend nodig had.

Door reparaties in metsel- en timmerwerk in 1636-1638 weten wij, dat in die jaren een „doorgaende gaelderij met het portael op de plaats” gemaakt werd. Dat wil zeggen dat toen de galerij, n.l. de verbinding tussen vóór- en achterhuis tot stand kwam, zoals die nu aan beide zijden van de binnenplaats aanwezig is. Er zijn aanwijzingen, dat men eerst de zuid-oostelijke galerij (thans naast de Ned. Middenstandsbank) heeft gebouwd. Pas in 1607 werd dit terrein zuid-oostelijk van Rijnlands huis bebouwd. In 1595 had men daar een inrijpoort willen hebben met toegang op de binnenplaats, welk plan toen door allerlei oorzaken geen doorgang vond.

Een merkwaardige bijzonderheid is, dat men in 1641 een paal met een staketsel voor een ooievaarsnest op het dak van Rijnlands huis plaatste. Het was een algemeen verbreid geloof, dat het nestelen van ooievaars op een huis geluk bracht aan de bewoners.

In 1643 leverde Toussain Barbary een fornuis. De oude methode om te koken in een ijzeren pot boven open vuur, werd toen blijkbaar verlaten. Uit

afb. 3. Tafel, naar ontwerp van Pieter Post, door de schrijnwerker Jan Jansz. van der Tin en de beeldsnijders Gerrit Goosman, 1652. Leiden, Gemeenlandshuis van Rijnland.

een andere declaratie zien we, dat Rijnlands huis een „leidack” krijgt. De verlichting van de hal geschiedde door middel van een grote blikken lantaren volgens de declaraties uit 1644. Buiten het kader van het Rijnlandshuis zelf zal het b.v. de secretarie van hoogheemraadschap interesseren, dat de oudst bekende ligplaatsvergunning voor een boot in 1648 is afgegeven. Het betreft de volgende post:

„Aen Jan Jansz. van Groeninghen, lijmsieder, woonende op de weteringe genaamt Costverlooren op den houck van Jan Hansen path (re *Amsterdam*) toegestaan dat hij tot **gerieff** van sijne voorss. neringhe in de voorss. weteringe ‘t landt van Rijnlandt in eigendomme toebehoorende, aen sijn wal sal **moegen** houden leggen seecker out schip, sonder ‘t selve schip verders off anders te **moegen** gebruijcken, mits daer **vooren** ten behouue van ‘t voorss. landt jaerlicx tot een kenpenningh betalende **twaelff** stuijvers, aenvanck nemende metten **jaere** 1648.”

Rijnland vierde in dat jaar het einde van de 80-jarige oorlog. Men stelde pektonnen op staken voor het gemeenlandshuis en schiep zo een vlamme

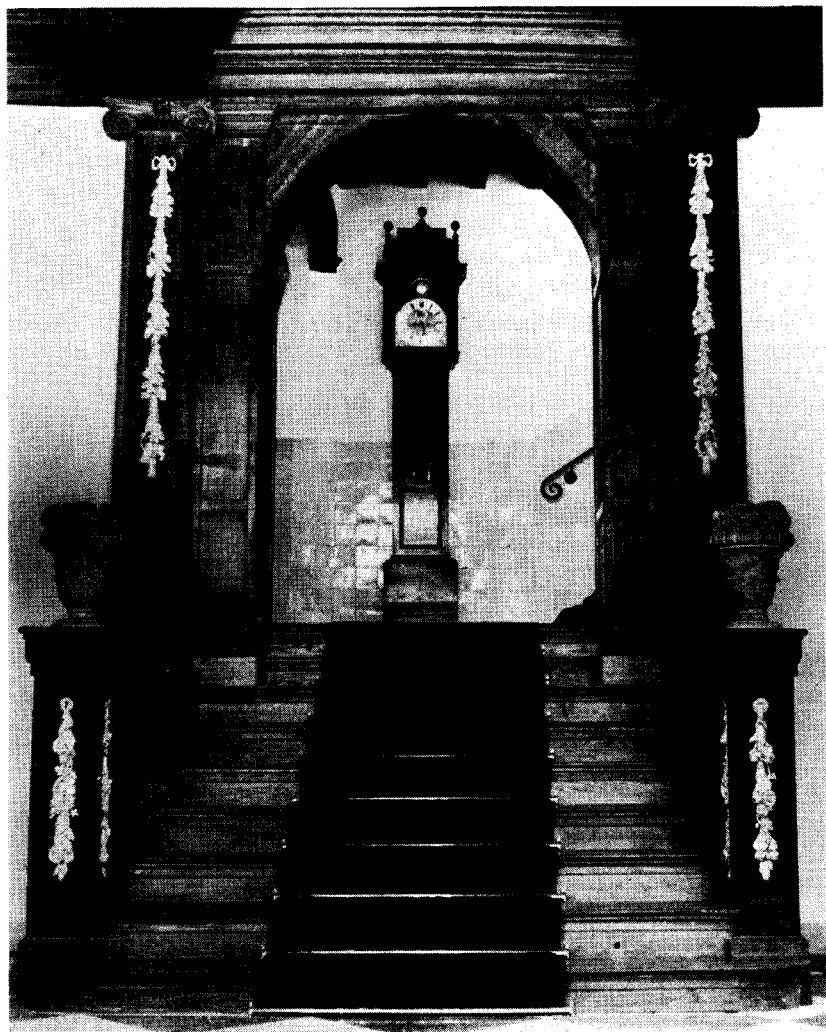
afb. 4. Vel goudleer (bovenboord), Nederlands. 17de eeuw. Afkomstig uit het Gemeentlandshuis. Bruikleen aan het Gemeentemuseum, Den Haag.

illuminatie. Er waren in totaal 30 tonnen, die de 5e juni 1648 de gehele avond brandden. Waarschijnlijk voor een ontvangst werden er 24 „spaensche stoelen van nootenboomenhout” aangeschaft, „bekleet met schoonroot rus-senleer en copere nagels”. Van al die schatten, die in de loop der eeuwen volgens de bijlagen van de rekeningen Rijnlands huis hebben versierd, is helaas zo goed als niets overgebleven. Als een van de weinige zeer zeldzame meubelstukken, die aan verdwijning of vernietiging zijn ontsnapt mag hier wel de tafel genoemd worden, die thans staat op de gang van de eerste verdieping vóór de kamer van het Hoofd van Financiën en Personeelszaken. „1652. Op den 9en february een tafel gemaect van swaer dick hout uytwijsende de teijckeninge die mr. Pieter Post gemaect heeft, met twee schuijflaen aen beide eijnde uijtgaende, daer voor gereeckent f 36”. De schrijnwerker die de leverantie deed, was Jan Jansz. van der Tin. De bekende Leidse beeldsnijder Gerret Goosman maakt het snijwerk (afb. 3).

Het jaar daarvoor was de schoorsteenmantel in de dijkgraafskamer versierd met het snijwerk, dat wij daar thans nog in gerestaureerde staat kunnen bewonderen.

De restauratie van de Grote Zaal

In 1659 begon de grote restauratie - of liever herbouw - van de Grote Zaal, die volgens de plannen van de bekende architect Pieter Post tót 1670 zou

afb. 5. Trap, naar ontwerp van Pieter Post, snijwerk door Gerrit Goosman, 1663, de vazen gesneden door Frans van Tongeren, 1670. Leiden, Gemeenlandshuis van Rijnland.

duren. Het zou veel te ver voeren om hier alle details te gaan bespreken. Elders zal over de aanleiding tot deze restauratie worden geschreven, terwijl eertijds in allerlei artikelen op vele bijzonderheden is ingegaan. Hier mogen enige onbekende details volgen. In 1663 werd de „twe ronde spiegelglasen

gemaect int voorhuys bij de trap". Dit zijn de twee ronde glazen even boven het plint in de achtermuur van de hal, waarvan de linkse naast de bordestrap een doorkijk geeft in het gewulf onder de Grote Zaal. In de winter van 1663/1664 was de restauratie dakdicht en begon de binnenhuis-architectuur. Allerlei meubels werden aangeschaft, die voor die tijd luxueus waren. De Grote Zaal en andere kamers werden behangen met goudleer, waarop het wapen van Rijnland was aangebracht. De Dijkgraafskamer werd behangen met goudleer van „den ouden dolphijsplaet”, een aanwijzing van een bepaald versieringsmotief, waarop hier niet nader kan worden ingegaan. Zilveren bestekken, borden van „blocktin”, tafels en stoelen werden aangeschaft. De kapitelen en festoenen aan de „pijlasters aan de poort van de trap van de sael” werden gesneden door de beeldsnijder Gerrit Coosman in 1663. Zij zijn nog aan de poort van de statietrap uit de hal naar het bordes, gemaakt naar het ontwerp van Pieter Post, aanwezig. De houten bloemvazen op de begin-pilasters van de trap werden gesneden door Frans van Tongeren, mr. beeldhouwer, in 1670. „Eerst geleverd het hout tot twee bollen gestelt op de stijlen van de trap int gemeenlandshuys tot Leiden f 3. 6-. De selve bollen ofte hout eerst doen draeijen en rontsom met blaeden en boven met bloemen ende cieraet gesneden, rontsom schoon. Komt voor draeijen ende snijden f 24-19 -0” (afb. 5).

Ook deze versiering is tijdens de recente restauratie grondig hersteld en geconserveerd, en als men de hal binnenkomt zien wij nog steeds deze voortbrengselen van 17e-eeuwse houtsnijkunst. De grote open haard voor de grote zaal of „rechtcamer” werd in 1660 geleverd. Waarschijnlijk dateert de huidige ijzeren haard uit de periode, waarin de beroemde Cuypers de restauratie van de Grote Zaal in 1877 ter hand nam. De restauratie van Pieter Post heeft bewerkt, dat het oude platte plafond werd vervangen door een tongewelf, door Andries den Haan beschilderd. Tijdens de buskruitramp in 1807 werd dit tongewelf ontzet, waarna men niets beters wist te doen, dan op de kroonlijsten weer een stucplafond aan te brengen. De restauratie van 1877 heeft het tongewelf weer te voorschijn gebracht. In 1963 werd de gehele Grote Zaal grondig gerestaureerd.

Schilderijen

In 1666 schilderde Jan Lievens de jonge het schilderij „de mathematicus” dat thans als schoorsteenstuk in de Rode Zaal aanwezig is (afb. 6). Vermeld moet echter worden, dat het oorspronkelijk bestemd was als schoorsteenstuk „voor de schou in de slaapkamer van de Heer van Wimmenum. Het subject is een mathematicus genaect bij mijn soon (schrijft Jan Lievens de oude) - van mijn geordonneert ende op veel plasen over geschildert, daer aen is verdient op het aldernaest hondert dickatons”. Op 26 maart 1667 kreeg Jan Lievens voor zijn werk 300 gulden uitbetaald. De kamer van de Heer van Wimmenum

afb. 6. *De mathematicus*, door Jan Lievens en Jan Andrea Lievens, 1666. Schoorsteenstuk, olieverf op doek, 134 X 168,5 cm. Leiden, Gemeenlandshuis van Rijnland.

was een der kamers op de eerste verdieping. Als Dijkgraaf logeerde hij vaak in het huis. Dit schilderij, onlangs gerestaureerd, is nog bewaard gebleven, maar een ander stuk, geschilderd door de bekende Elias van Nimwegen, is verloren gegaan. In 1690 schilderde hij als wandversiering aan het einde van „de galderij”, (hetzij de typekamer of de beneden-doorgang, hetzij de andere verbinding tussen vóór- en achterhuis) een „*perspectijf*” om de ruimtewerking groter te maken. Het stuk was op doek, maar de vermelding geeft geen enkele bijzonderheid.

Het schilderij in de Grote Zaal, voorstellende de overhandiging van het oudste charter van Rijnland, was oorspronkelijk een schoorsteenstuk voor het Gemeenlandshuis te Halfweg, het Huis Zwanenburg, en moet hier onbesproken blijven. *Openbaar Kunstbezit* heeft daaraan een belangrijk artikel gewijd. In 1669 leverde Jan Lievens de oude zijn schilderij voor de Grote Zaal af „wesende het subiect daer den Tijt het korpus Juris aen Justitia is brengende die geaccompanieert is met de godinne Pallas daer van Haere Hoochedele de schetsen tot hun contentement gesien hebben ende belast den bovengemelte Jan Lievens sijn d'ivoor daer in te doen welck volcomentlijck geschiet is.

Hebbe daer aen verdient vier hondert guldens, doch so de bovengemelte edele Heeren wat min sullen believen te geven stelt dat in de discretie van haer HoochEdele". Hoogheemraden hebben volgens huidig oordeel zich van een karige zijde laten kennen. Jan Lievens ontving op 8 maart 1670 slechts f 280 voor zijn werk.

De periode 1671-1790

Typisch is ook, dat Rijnland blijkbaar militairen kon huren. In 1675 werd het gehele huis van buiten geveerd, het hek op de Breestraat daarbij inbegrepen. „Een soldaet van de Binnenwacht heeft drie daegen naer het heck gesien tot dat het drooch was". De jeugd en de volwassenen werden op een afstand gehouden. Een andere leuke bijzonderheid vinden wij op het jaar 1687. Op 5 oktober heeft de glazemaker „4 fijne glasen in ramen verloot op de *kinderkamer*". Rijnland had toen een kinderkamer, want de toenmalige „casteleijn" of huismeester, Pieter Cocq, was circa 5 jonge kinderen rijk. Hij stierf in 1691 en wij horen niets meer over de kinderkamer.

Van de keukeninventaris worden wij iets gewaar in het jaar 1694. De koperslager neemt „blakers (misschien de thans nog bestaande in Rijnlands huis), braadpannen, teeketels, strijkijsers, ketels, becken, taertpannen, komfoor en pastijpan" onder handen. Het servies werd in 1695 verrijkt met „ses dozijn Borden met twapen van Reijnland met Keijzers Croon daarboven en twee en dertich schootelen". Dit alles moest natuurlijk speciaal voor Rijnland vervaardigd worden. Martinus Smeltzingh zorgde voor de bestelling en men gelooft zijn ogen niet bij het ontwaren van de prijs. f 41!

Het schilderijenbezit werd in 1702 verrijkt met „een stuck schilderije- zijnde het Huijs Swanenburch staende op het gemeenelants huys tot Leyde voor de schoorsteen in de *Rode kamer*". De schilder Dirck Maes ontving daarvoor f 200. Het hangt thans boven de schoorsteen in de Blauwe Zaal, daar het stuk voor de schouw van de Rode Zaal thans te klein was. Het volgend jaar werd het ooievaarsnest op Rijnlands huis gerepareerd. De vogels zelf keerden ieder jaar trouw op dat nest terug, totdat men er op het eind van de 18e eeuw een eind aan maakte. Rijnlands gelukbrengers zaten niet langer op Rijnlands daken.

Hoogheemraden bleven als vanouds het huis als hotel gebruiken en er werd dan ook heel wat afgesnurkt. Een „ledekant bedt (werd) met witte levende ganse veeren gevoldt" en een „witte superfijne ledekant deeke en een japonse ledekant deeke" deden na vergadering of diner de een of andere vermoeide hoogheemraad koesterend toe.

In de 18e eeuw haalde men het water, nodig voor menselijk gebruik en voor het schoonmaken, niet langer uit de regenbak met emmers. De 22e mei 1709 werd „op de plaas een dubbelt pompwerck gemaekt", voor zeven gulden. Dat

pompwerk doet nog steeds dienst en staat tegen de gevel van het ijzeren kantoor, waar het ook werd gesteld.

Sedert het begin van de 18e eeuw werden er secretarie-werkzaamheden in Rijnlands huis verricht. In 1716 wordt voor het eerst gesproken van een „cantoer van Rijnland”. De timmerman maakte daarvoor een trap. Waarschijnlijk is dat een trap, die gebruikt werd om de hoogste planken van de kasten te bereiken. Ten behoeve van de secretarie werden er jaarlijks kantoor-behoeften aangeschaft. De weduwe Hooegeveen en zoon had de **papierle-**verantie, zoals in 1720. Zij zorgde toen voor pennen, couranten, speelkaarten, ouwels, lak, postpapier, gelinieerd papier, potloden en inkt, terwijl zij ook het bindwerk voor haar rekening nam. Nogal merkwaardig doet de levering van Franse of Utrechtse speelkaarten aan. Die leverantie kwam bijna ieder jaar terug. Men vraagt zich af of die speelkaarten het college in vrije uren vermaakten of dat bedienden en boden zo vaak zaten te „miezemaazen”. Men krijgt de indruk, dat de bewoners van Rijnlands huis en de secretarie-beambten geen jachtig bestaan hadden.

De zogenaamde „**kruiskazijnen**”, de oude ramen met een indeling in vieren, zoals die vóór en na 1600 de gevel sierden, werden in 1728 en 1730 overal uitgebrouwen en door hoge slanke ramen vervangen, die men afwisselend Franse, of Engelse ramen pleegt te noemen. In ieder geval werd er Frans facetglas in aangebracht. De recente restauratie, die in 1971 voltooid werd, heeft de oude toestand van omstreeks 1600 weer hersteld. In datzelfde jaar 1730 werd ook een nieuw ijzeren hek aangebracht achter het gemeenlands huis op de Langebrug. Dit hek, met 12 hoofdstijlen, is nog aanwezig.

In 1740 was er reeds een kleine bibliotheek in Rijnlands huis. Er was ook een „**boekkamer**” voor aangewezen. Jan Ingeneger vlocht „ses deuren van eijserdraat muijsedicht voor de boekenkasse”. Het draadvlechtwerk bedoelde de muizen buiten de kast te houden. Een zeer fraai exemplaar is nog op de dijkgraafskamer aanwezig. Overigens schijnt men niet gedacht te hebben aan een huiskat.

De oude stoelen van Engels model, zoals er nog in Rijnlands huis aanwezig zijn, en waarvan er nog onlangs tijdens de recente restauratie van het huis exemplaren in dezelfde stijl zijn bijgemaakt, dateren van 1751. Toen leverde Johannes Hoes, mr. kabinetwerker en stoelemaker „6 engelse stoele van massief ypehout met losse zaate en groen turks fluweel bekleet”. Per stuk kostten zij Rijnland *f* 7 en de twee armstoelen ieder *f* 12. In de 18e eeuw bleken twee dienstmeiden dagelijks het huis schoon te houden en het linnengoed te verzorgen. Zij verdienden ieder *f* 150 per jaar. Dit bleef op de declaratie van de huismeester een vaste post en het was in die tijd een goed salaris.

Na 1750 kwam het gebruik in zwang de vloer te beleggen met een „**kamerkleed**”. Vóór die tijd bestond de vloer uit vloertegels, die men niet bedekte, evenmin als een houten delenvloer. Hoogstens werd er zand over

gestrooid. De kamerkleden waren meestentijds van een egale kleur, samengesteld uit overslijtbaar kemelshaar. De leverantie aan Rijnland vinden wij in 1766.

Bezoekers

Het zou te ver voeren alle belangrijke bezoekers, die door dijkgraaf en hoogheemraden in Rijnlands huis ontvangen werden, de revue te laten passeren. Een uitzondering moet gemaakt worden voor verschillende vorstelijke bezoeken in de tweede helft van de 18e eeuw. De Leydse Courant van 20 july 1768 geeft het bericht, dat de 19e july 's middags om één uur de Prins van Travendahl met zijn gevolg in drie koetsen, ieder met zes paarden bespannen in het Gemeenlandshuis te Leiden werd ontvangen. Daar werd hij onthaald terwijl het garnizoen in parade stond opgesteld voor het stadhuis, en met slaande trom de eerbewijzen bracht, toen de hoge gast passeerde. Dit was niemand minder dan Koning Christiaan VII van Denemarken, die incognito reisde. Om drie uur kwam de Prins in Rijnlands huis terug „alwaar het middagmaal voor hoogstdenzelven was gereed gemaakt, en veel van de aanschouwers, welker toevloed buitengemeen groot was, het geluk hadden dien Vorst te zien spijzen”. Het is maar wat men geluk noemt, maar het was de gewoonte van die tijd, waarin vorstelijke geboorten en andere verrichtingen van hooggeplaatsten welhaast in het openbaar plaatsvonden. De bijlagen van Rijnlands rekeningen over 1768 storen zich niet aan het incognito en noemen de man kortweg Koning Christiaan van Denemarken. Hij was toen 19 jaar en maakte een grand tour door Europa. Hij geraakte door een steeds toenemende storing in zijn geestvermogens, die geïdentificeerd is als „*dementia praecox*” later geheel onder invloed van zijn lijfarts Struensee, die hij, na een affaire van deze arts met zijn echtgenote Koningin Mathilda liet onthoofden. De koning werd in 1772 afgezet en sleet tot 1808 zijn leven in een staat van volledige krankzinnigheid. Ten tijde van zijn bezoek aan Rijnlands huis was hij geestelijk nog geheel gezond en stond bekend om zijn scherpe intelligentie.

In datzelfde jaar 1768 bracht Prins Willem V twee zeer kortstondige bezoeken aan Rijnlands huis. Zeven jaar later, in 1775, werd de Prins opnieuw in Rijnlands huis ontvangen, nu ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan der Leidse universiteit. Uiteraard vond dit bezoek plaats op 9 februari. De vorst dineerde hier met Rijnlands college, de stadsregering en de curatoren. Het gehele diner kostte f 400. Rijnlands boden bedienden het gezelschap en ter verfraaiing van de receptie- en dinervertrekken had men „twee glaase Klokke, ses nieuwe lantarens en vier vergulde lusters met dubbele armen” aangeschaft. De confiturier Jan Honkoop leverde „1 dessert, lang 7 plateau met sijn toebehoren” voor f 125.

De ontvangst was de Prins blijkbaar uitstekend bevallen, want in 1781 nodigde hij min of meer zich zelf met groot gevolg uit, en werd hij de 26e mei

nogmaals door Rijnlands college met een plechtige maaltijd in het gemeenlandshuis vereerd. De confiturier Honkoop leverde nu voor f 201 „1dessert van 9 platoos, verders allerlei gebakken, eijs, kaasse, serbette, Aardbeijen, Appelsinaas en dragees volgens accoort. Daarbij kwame 2 ananassen, drie bakken druyven en 2 cantaloupen” oftewel meloenen. De hoeveelheid wijn loog er overigens niet om. De rekening vermeldde:

„18 flacons beste Hermitage wijn, 18 flacons Bourgogner du chambertin van den jaare 1775, 6 flacons oeil de Perdrix, 6 flacons champagner, 6 flacons Rûdenheimer **bergwijn** van den jaare 1726, 12 flessies witte en roode Constantie wijn en 6 flessies Madera a Malvoisie”. Men ziet de feestelijk gedekte tafels voor zich, en de schotels met gebrad, vruchten, ijs sorbet en allerlei voedsel in grote hoeveelheden opgetast naast de kleurige flessen en glazen en de kaarsenkandelaars, die de hal en de zalen verlichtten.

Begonnen wij de geschiedenis van Rijnlands huis als residentie van het hoogheemraadschap in 1577 met de ontvangsten van de eerste Oranjevorst, wij zullen ook met het bezoek van een Prins van Oranje moeten eindigen. Op een dergelijke exuberante wijze is geen regerend vorst meer in Rijnlands huis ontvangen. Het zou tot 19 november 1971 duren voordat Koningin Juliana Rijnlands huis met een bezoek zou vereren ter gelegenheid van de heropening van dat huis na de omvangrijke restauraties van 1963-1971, maar een dergelijk langdurig feestelijk diner als Prins Willem V werd bereid zou Hare Majesteit, noch Rijnland hebben gewaardeerd. Het ligt niet meer in de geest van de tijd.

Spoedig brak na het bezoek van Prins Willem V de 19e eeuw aan met de revoluties en veranderingen in mentaliteit. Rijnlands huis kreeg langzamerhand geheel het karakter van „kantoor”, veel stijver, bureaucratischer, formeler en kleurlozer dan in de voorgaande eeuwen.

Zeer veel op zich zelf belangwekkende bijzonderheden, die uit de reeksen bijlagen van Rijnlands rekeningen zijn opgedolven, worden hier niet ter sprake gebracht. De hoeveelheid daarvan gaat de omvang van een artikel verre te boven. Deze weinige hier vermelde wetenswaardigheden zijn pêle-mêle opgesomd. De geschiedenis van Rijnlands huis gedurende ongeveer zeven eeuwen is veel rijker, dan deze „grepen” konden onthullen.

AANTEKENINGEN

Alle aantekeningen, voorzover zij ontleend zijn aan archiefstukken, berustende in Rijnland\archieven, zijn te vinden in de bijlagen van de rekeningen van Rijnland over het vermelde jaar. Het lijkt mij onnodig telkens de inventarisnummers Oud-archief van Rijnland (O.A.) te vermelden. In die bijlagen zijn de declaraties over een bepaald jaar bij elkander gevoegd in een apartoomslag. Ten aanzien van aantekeningen welke ontleend zijn aan archiefstukken, berustende in het Leidse gemeente-archief, worden zo nodige inventarisnummers van het desbetreffende archief vermeld. Een uitzondering is gemaakt voor de inventarisnummers van de in het secretariearchief van Leiden berustende thesauriersrekeningen (tot 1579) en de rekeningen van de

thesaurier-ordinaris. daar een algehele vernummering dezer archiefstukken wordt uitgevoerd. Een opgave van inventarisnummers zou dus weinig zin hebben. Met de jaarvermelding kan een eventuele onderzoeker geheel volstaan.

1. Secretariearchief Leiden, 1253-1575 inventarisnr. 992, Register van de 10e penning, 1559.
2. Bijlagen tot de rekening van Rijnland over 1856.
3. Kerkelijk archief Leiden nr. 322, fol 6v.
4. Thesauriersrekening 1576. fol. 95, Rekeningpost „Uytgeeff“, Defroyementen etc.
5. Thesauriersrekening Leiden 1577, fol. 106 v, tot en met 108 v.
6. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1582 fol 55 r & v.
7. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1582 fol. 56 r & v.
8. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1583 fol. X5 r & v.
9. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1583 fol. 89 v.
10. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1585 fol 121 r & v.
11. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1587 fol 188 r.
12. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1587 fol. 190 v.
13. Rekening van de thesaurier ordinaris Leiden 1588 fol. 105 r & v.
Waar staat „ten haren huysse“ kan niet anders dan Rijnlands huis bedoeld zijn, waar zij ononderbroken woonachtig was.
14. Inventaris oud Archief Rijnland (O.A.) nr. 5362, Bestekken 1597.

DE LAATSTE TWEE LEIDSE ADRESSEN VAN DANIËL HEINSIUS

door

P. J. M. de Baar en drs. H. J. de Jonge

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was van weinig Leidse hoogleraren de roem zo verbreid als van de letterkundige, dichter en filoloog Daniël Heinsius (1580-1655). Eén van de gevolgen hiervan was, dat een gestage stroom van studenten uit binnen- en buitenland zich gedrongen voelde, bij de Leidse geleerde een bezoek af te leggen. Waar deze bezoekers zich moesten vervoegen om Heinsius thuis te ontmoeten, is, voorzover de gegevens het toestonden, uiteengezet in een bijdrage aan de jaargang 1973 van dit Jaarboekje.' Heinsius bleek binnen Leiden minstens tien keer verhuisd te zijn. Het langst bleek hij gewoond te hebben op het Steenschuur, namelijk van 1633, het jaar waarin zijn vrouw overleed, tot (leek het) 1655. Het was duidelijk, dat het pand waarin hij toen woonde stond op grond die nu behoort tot het Van der Werffpark en niet ver **aflag** van de Nieuwe brug, nu Nieuwsteegbrug. Maar welk huis het precies was, dat Heinsius op het Steenschuur bewoonde, bleef nog onzeker.

In deze aanvullende bijdrage zal eerst op grond van eerder niet bekende gegevens worden bepaald, waar Heinsius sinds 1633 op het Steenschuur woonde. Voorts moet worden vastgesteld, dat de bejaarde en reeds aftakelende Heinsius in 1654, tien maanden voor zijn dood, nogmaals is verhuisd. Tenslotte zal worden aangegeven, waar hij zijn laatste maanden heeft doorgebracht en is overleden.

Van 1633 tot 1654: Steenschuur, derde huis vanaf Koepoortsgracht

Het kohier van de Duizendste penning geheven in 1654², waarin de belastingplichtigen als gebruikelijk straat voor straat en huis voor huis geregistreerd staan, vermeldt op de zuidzijde van het Steenschuur als tweede post vanaf de

Koepoortsgracht, nu Doezastraat: „Daniël Heynsius Professor”. De hoogle-
raar wordt aangeslagen voor *f* 30. Weliswaar is de hele post doorgehaald en
maakt een ter zijde toegevoegde aantekening³ duidelijk, dat Heinsius op het
moment waarop het kohier werd gecontroleerd was verhuisd, maar volgens
de oorspronkelijke redactie van het kohier bewoonde Heinsius tot 1654 een
huis aan de zuidzijde van het Steenschuur, ten oosten van en dichtbij de hoek
met de Koepoortsgracht.

Het is vrijwel zeker dat dit huis, waarin Heinsius sinds 1633 woonde, het
derde huis vanaf de hoek is geweest. Immers, nadat Heinsius het had verlaten,
werd het betrokken door **Hendrick Bogge** van Rijn, wiens naam in het
genoemde kohier onder die van Heinsius werd ingevoegd. Uit een brief van
Heinsius' schoonzoon Willem Goes wordt duidelijk, dat de oude Heinsius zijn
huurwoning moest ontruimen omdat de eigenaar zelf er in wilde trekken.⁴ Nu
is volgens het **Bonboek Westnieuwland**⁵ geen van de huizen op het
Steenschuur nabij de Koepoortsgracht eigendom geweest van genoemde
Bogge van Rijn. Maar wel blijkt een Aaltje van Swieten, kleindochter van
Reijer Jacobszoon van Swieten, het tweede en het derde huis vanaf de hoek in
bezit gehad te hebben, en deze Aaltje was de echtgenote van Bogge van Rijn.
Heinsius heeft dus het tweede of het derde huis, of misschien ook beide huizen
in huur gehad. Maar terwijl het tweede huis vanaf de hoek in 1657 bij de
verponding (een belasting op onroerend goed, voor huizen vastgesteld op één
achtste van de huur of **huurwaarde**⁶) op *f* 9 werd getaxeerd, werd het derde
huis op niet minder dan *f* 30 – 5 – 0 getaxeerd.⁷ Het derde huis was blijkbaar
een zeer groot en belangrijk pand. Welnu, van de beide huizen van mevrouw
Bogge van Rijn kan alleen het grootste geschikt geweest zijn om Heinsius, met
zijn huishouding van minstens drie **personeelsleden**⁸ en zijn immense biblio-
theek, te huisvesten. De hooggeleerde moet dus het derde pand vanaf de hoek
in huur gehad hebben; dat hij het tweede erbij huurde, is overigens niet
uitgesloten.

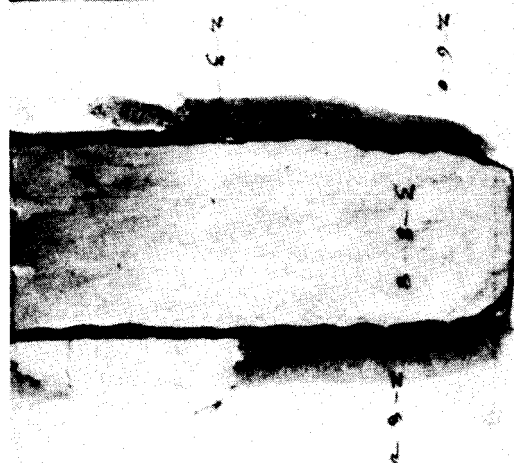
Er is helaas geen afbeelding van het betreffende huis, zoals het in Heinsius'
tijd was, bekend. De „**Afbeelding** der huizen op het Rapenburg te Leyden zoo
als dezelve waren voor de ramp van den 12 January 1807. Van de **Koepoorts-
tot de St. Jacobsgracht**”⁹ laat zien, dat het door Heinsius bewoonde pand
reeds in de achttiende eeuw grondig of geheel verbouwd was. Maar tevens is
duidelijk, dat waar het achttiende-eeuwse pand zich verhief, ook in de
zeventiende eeuw een kapitaal grachtenhuis moet hebben gestaan. Een
indruk hiervan geeft ook een plattegrond in het Grachtenboek van Van
Dulmenhorst en Van Merwen, waarvan een detail hierbij is afgebeeld (zie
afb. 1).

De verhuizing van 1654

Dat de 73-jarige, aan ouderdomsgebreken lijdende Heinsius in 1654 **nog-**

gracht strecken tot op die mient

Laar soons soons	Reijer Jacops soons	floris cornelis	henrick cornelis
------------------------	------------------------	--------------------	---------------------

die coepoorts gracht

die mient

Op de 15de
van het Grachtenboek
van Van Dulmenhorst en Van Merwen, ca. 1585.

afb. 1. Steenschuur. Op het derde perceel vanaf de Koepoortsgracht, hierop naam van Reijer Jacops soon (van Swieten), stond het door Heinsius van 1633 tot 1654 bewoonde pand. Detail uit kaart 15 van het Grachtenboek van Van Dulmenhorst en Van Merwen, ca. 1585. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

maals heeft moeten verhuizen, en dat met zijn ontzaglijke maar nauwelijks meer benutte bibliotheek, heeft geen van zijn biografen opgemerkt. Gegevens hierover bevat de onuitgegeven *correspondentie*¹⁰ tussen Willem Goes, de zojuist genoemde schoonzoon van Daniël, bewindhebber van de Oostindische Compagnie, en Nicolaas Heinsius, **Daniël's** enige zoon, die tot medio 1654 in dienst van koningin Christina van Zweden was.

Op 9 december 1653 schrijft Willem Goes nogal kregel aan Nicolaas, verbaasd te zijn dat de laatste bezwaar maakt tegen de overbrenging van hun vaders huishouden naar een andere behuizing. Nicolaas had toch begrepen, dat de eigenaar van het huis op het Steenschuur nu zelf deze woning wilde betrekken?" En op 25 januari 1654 deelt Goes aan Nicolaas mee, dat kort tevoren een andere woning voor Daniël is gehuurd, „t welk Juffrouw de Vries toekomt". Daniël is dan nog niet verhuisd. Wel was hem bij wijze van grote gunst onlangs nog een jaar huur toegestaan, maar de eigenaar had toch weer opnieuw op ontruiming aangedrongen. Daarop had Daniël niet langer meer in het huis op het Steenschuur willen blijven, en had hij een andere woning laten **huren**¹², vermoedelijk per 1 mei 1654.

Inderdaad registreert het kohier van de Duizendste penning van 1654, als boven opgemerkt, niet alleen dat professor Heinsius van het Steenschuur vertrok, maar ook dat hij zijn intrek nam in een huis aan de noordzijde van het Rapenburg, zoals nog blijken zal tussen Herensteeg en Commanderijsteeg, nu Scheepmakerssteeg. Nadat echter Heinsius' naam in het kohier op zijn nieuwe adres was ingevoegd, moest hij spoedig weer worden geschrapt. Een bijgeschreven notitie verklaart: „Is overleden. . ."¹⁴. Geen tien maanden heeft de geestelijk en lichamelijk verzwakte en tenslotte door ziekte aan bed gebonden Heinsius in deze laatste woning geleefd.

Mei 1654 tot februari 1655: Rapenburg, nu 104

Rest nog de vraag, of het pand dat Heinsius in 1654 betrok zich nader laat localiseren.

Volgens het kohier van de Duizendste penning van 1654 vestigde Heinsius zich op het Rapenburg even ten westen van de Herensteeg. Maar hij kan niet ten westen van de Commanderijsteeg hebben gewoond. Dit volgt daaruit, dat volgens hetzelfde kohier zijn woning oostelijk ten opzichte van het door Huych **Jansz.** van Soest bewoonde pand lag. Van Soest nu bezat volgens het kohier van de verponding van 1657 het pand Zevenhuizen 259, dit is het hoekhuis Rapenburg-Commanderijsteeg ten westen van de steeg, thans Scheepmakerssteeg 2.¹⁶ En daar het, gezien de hier geschetste situatie, voor de hand ligt dat Van Soest woonachtig was in het pand dat hij zelf bezat, moet Heinsius ten oosten van de Commanderijsteeg hebben gewoond.

Tussen Herensteeg en Commanderijsteeg stonden zowel volgens de kaarten van Blaeu (c. 1645) en Hagen (1670), als volgens het **Bonboek Zeven-**

huizen¹⁷ vijf huizen. Nu deelt Willem Goes in de boven geciteerde brief van januari 1654 aan Nicolaas mee, dat het huis waarheen de oude Daniël ging verhuizen aan een „Juffrouw de Vries toekwam”. Deze vrouw is kennelijk dezelfde als „de weduwe van Andries Fries, in zijn leven student in de rechten”, die als eigenares te boek blijkt te staan van het hoekhuis **Rapenburg-Commanderijsteeg** ten oosten van de steeg, alsmede van het belendende huis.¹⁸ **Tesamen** besloegen de beide huizen van mevrouw De Vries het perceel van het huidige Rapenburg 104. Bij het hoekhuis had dezelfde bezitster een achterhuis aan de steeg.

Het is niet met zekerheid uit te maken, of Heinsius één van de twee huizen van mevrouw De Vries huurde (en in dit geval: welk van beide), ofwel de beide huizen **tesamen**. Het laatste is niet onaannemelijk, gezien de grootte van het huis aan het Steenschuur dat hij verliet. Maar in elk geval staat vast, dat het laatste huis dat Heinsius bewoond heeft gelegen was op de plaats die thans door Rapenburg 104 wordt ingenomen. Huurde hij inderdaad het pand op de hoek, dan had zijn laatste verhuizing iets symbolisch: zijn buurman aan de overkant van de steeg, Van Soest, was grafmaker en zou in maart 1655 zijn begrafenis regelen.¹⁹

Ook van de zeventiende-eeuwse toestand van Rapenburg 104 zijn geen afbeeldingen bekend, behalve de weinig specifieke weergave van de gevels op de kaarten van Blaeu en Hagen.²⁰

Het bovenstaande geeft nog tot tweeërlei opmerking aanleiding. Dat Heinsius in de jaren 1633 tot 1654 aan het Steenschuur resideerde in het nu geïdentificeerde voornamen, althans kapitale pand, voegt iets aan het beeld van de befaamde, reeds ouder wordende geleerde toe. Men ziet hem, daar in zijn grote grachtenhuis, bezig aan zijn *Exercitationes sacrae*. Voorts, dat de 73-jarige hoogleraar bij alle ellende die hem in zijn ouderdom beschoren was, ook nog tien maanden voor zijn dood een verhuizing heeft moeten doormaken, laat niet na tot deernis te stemmen.

AANTEKENINGEN

1. H.J. de Jonge, „Peregrinatio Heinsiana. Onderzoek naar de plaatsen waar Daniël Heinsius te Leiden gewoond heeft en naar de plaats van zijn graf”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 65 (1973). blz. 51-67.

2. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst (verder afgekort als G.A.), Secretariearchief 1575-1851, inventarisnr. 7517, fol. 91v.

3. Luidende: „is gebracht f(ol.) 67”.

4. Leiden, U.B., MS Burman F 4. Willem Goes aan Nicolaas Heinsius. 9 december 1653.

5. G.A., Secretarie-archief 6771, fol. 30r. en v.

6. P. H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der republiek tot op heden*, Utrecht 1862, blz. 117.

7. G.A., Secretarie-archief 6792, Westnieuwland 49 en 50.

8. In Heinsius' laatste levensjaar stonden hem drie dienstboden ter beschikking. Zij verlangden

na de dood van hun meester een extra uitkering. Schoonzoon Goes vraagt per brief Nicolaas Heinsius, Daniëls zoon, toen Nederlands gezant te Stockholm. of deze extra beloningen moeten worden betaald. Of de drie dienstboden dezelfde zijn als de in Goes' zelfde brief genoemde Isak, Trijn en Juffrouw Steenwijk, aan wie Goes reeds geld heeft betaald, is niet geheel duidelijk. De brief van Goes van 18 mei 1655 in: Leiden, U.B., MS Burman F 4, nr. 156.

9. Kopergravure door D. Vrijdag naar A. Polet en J. Timmermans. G.A., prentverzameling 46052. Uit deze gravure blijkt duidelijk. dat het vermoeden van Paul R. Sellin, dat Heinsius' woning aan het Steenschuur „waarschijnlijk werd verwoest bij de bekende*ontploffing in 1809” (lees: 1807), onjuist is: minstens de gevel was in 1807 al verbouwd. Paul R. Sellin, *Daniel Heinsius and Stuart England*, Leiden-London 1968, blz. 254.

10. Leiden, U.B.. MS Burman F4.

11. Willem Goes aan Nicolaas Heinsius. 9 december 1653.

12. Willem Goes aan Nicolaas Heinsius. 25 januari 1654.

13. G.A., Secretarie-archief 7517, fol. 67r.. tweede post.

14. De notitie luidt volledig: „Is overleden, naerlatende tot erfgenamen Nicolaes Heynsius, woonachtich tot Amsterdam, ende sijne dochter. getrouwt aen den Raetsheer Goes. wonende in 's-Gravenhage: sijn beyde aengescreve.”

15. Zie de verwijzing in aantekening 13.

16. G.A., Secretarie-archief 6792, Zevenhuizen 259.

17. Fol. 121r. 123v.

18. Bonboek Zevenhuizen. fol. 122v. en 123r. In het kohier van de verponding 1657 staan beide huizen van weduwe De Vries op haar meisjesnaam Catharina van Gelder. In het Bonboek heet ze: „Catharina van Gelder weduwe wijlen Andries Fries” (fol. 122v.) en „Catharina de Gelder laest weduwe van Andries Fries” (fol. 123r.).

19. Vgl. „Peregrinatio Heinsiana” (zie aantekening 1), blz. 61.

20. Hier moge nog een correctie op het artikel „Peregrinatio Heinsiana” (zie aantekening 1) worden toegevoegd. Op blz. 56 moet de zin waarin notnummer 27 voorkomt als volgt worden gelezen: „Daar de Donkere gracht dwars onder de Faliede Bagijnenkerk doorliep en de zuidelijke zijmuur daarvan kruiste ter hoogte van de vierde travee gerekend vanaf het koor, zijnde de vierde (thans de tweede nog resterende) travee vanaf de voorkant, .”

DAVID EN NICOLAAS STAM, APOTHEKERS TE LEIDEN*

door

prof. dr. G. A. Lindeboom

In zijn, anoniem uitgegeven, biografie van Boerhaave vermeldt William Burton, dat de beroemde geleerde in de geheimen van scheikundige operaties is ingewijd door een zekere apotheker Stam, en dat Boerhaave uit erkentelijkheid de apotheek van diens zoon begunstigde. Het begin van Boerhaaves studies in de scheikunde beschrijvende, vermeldt **Burton**¹ het volgende:

„It luckily happened about the same time he had contracted an intimacy with Mr Stam, an eminent chemist then at Leyden. As it is very uncommon among writers to publish the whole of their knowledge on any subject, and especially in chemistry, besides that many, who are unwilling to load the world with books, are greater adepts than others, who have printed chemical treatises with pompous titles; great is the advantage, which a skilful and ingenious operator, who neither conceals any material part of his knowledge, nor dissembles his ignorance, may afford a student in this branch of philosophy; and perhaps much greater, than in years he could obtain from Books, and his own labours; the sense of an obligation of this nature produced as advantageous effects to Mr Stam's son an apothecary, who was always particularly favoured by Boerhaave.”

De omstandigheid, dat de jonge student Boerhaave van een apotheker de eerste beginselen van de scheikunde heeft moeten leren, mag geen verwondering wekken. De chemie had zich nog niet tot een zelfstandige wetenschap ontwikkeld, en werd grotendeels in apothekerswerkplaatsen beoefend. De scheikunde was vooralsnog vooral een hulpwetenschap bij de bereiding van geneesmiddelen, met name de spagyrische medicijnen, die zich geleidelijk naast de galenische een plaats veroverden. Met de stichting van het scheikundig laboratorium aan de Leidse Universiteit, in 1669, waarin Carel de Maets (ca. 1640-90) als eerste hoogleraar zou „laboreren”, liep deze Hogeschool voorop.

De figuur van deze zeventiende-eeuwse apotheker Stam, heeft mij sinds

jaren geïnteresseerd. Opnieuw werd mijn nieuwsgierigheid geprikkeld, toen ik in de vroege levensgeschiedenis van de beroemde Gerard van Swieten (1700-72) op een apotheker Stam stootte.

Vooraf dank zij de zeer gewaardeerde medewerking van de Leidse gemeentearchivaris, mr. W. Downer en drs. D. J. Stöver, gelukte het een aantal bijzonderheden te verzamelen, welke het mogelijk maken van het leven en werken dezer beide waardige leden van het Leidse „Collegium pharmaceuticum” een korte schets te ontwerpen.

David Stam (1633-1711)

Op 1 december 1633 laten Jan Stam en Susanne Jacobs in de Willibrordkerk te Wesel hun vijfde kind David dopen.² Op 23-jarige leeftijd vestigt David zich in de Sleutelstad. Dit blijkt uit een opdracht, gedateerd 10 juli 1693, in zijn Latijnse vertaling van de *Medulla Chymiae* van Vigani, waarin hij erop wijst 36 jaar in Leiden te hebben gewoond.³ In het volgende jaar, op 1 juni 1658, laat de 24-jarige „David Stam Vesaliensis” zich voor de „Chym” (= scheikunde)⁴ aan de Leidse Hogeschool inschrijven. Hij was dus’immigrant uit deze Nederrijnse stad, die ook de voorvaders van de beroemde anatoom Andreas Vesalius (1514-64) tot haar burgers heeft gerekend. Hij is niet het enige familielid dat uit Wesel naar Holland is gekomen. Het zevende kind van Jan Stam en Susanne Jacobs, dat bij de doop in de Willibrordkerk te Wesel op 15 november 1637 de naam Gerhardus ontving, wordt lakenkoper te Deventer, kleinburger van Deventer (1 april 1661), grootburger (22 november 1661), rentmeester van de Heer van Borculo en burgemeester aldaar.⁵

In de volgende jaren heeft David zich eerst tot doctor in de geneeskunde bekwaamd, en daarna - misschien ten dele gelijktijdig - tot apotheker. Deze combinatie was indertijd niet ongewoon: ook Frederik Ruysch (1638/1731) was tegelijkertijd medisch student te Leiden en apothekersleerling te Den Haag, waar hij in 1661 een „apothekerswinkel” opende nog vóór hij examen had afgelegd, hetgeen hem een reprimande bezorgde.⁶

In 1670 werd David Stam tot het Leidse apothekersgilde toegelaten. Het apothekersarchief vermeldt: „David Stam med. doctr, heeft zijn proeff gedaan en het gilde voldaan op den 28 Aug. A°. 1670, hebbende vertoont d’attestatie van sr. Arnold van der Mast, woonende tot Vlaardingen.“” Merkwwaardigerwijze heeft hij bij die gelegenheid dus een verklaring overgelegd van een apotheker uit Vlaardingen, bij wie hij in de leer geweest zal zijn. Hoe een en ander verklaard moet worden, is niet recht duidelijk.

David had toen reeds zijn studie in de geneeskunde voltooid. Immers bij zijn huwelijk in 1667 is hij al medicine doctor. Wanneer David Leids poorter wordt: „Davidt Stam, medecine doctor van Wesel, is op de getuigenisse dr. Cornelis van Groenevelt, medecine doctor, ende Johannes Cohier, wijncooper, als poorter deser stede aengenomen den 27-3-1671”, kost hem dat 5 pond

(Poorterboek). Waar hij zijn medische doctorsgraad heeft behaald, is nog niet bekend; in elk geval niet te Leiden – men zoekt zijn naam tevergeefs op de lijst van gepromoveerden uit die jaren – misschien aan een Franse universiteit? Het was indertijd ook voor Nederlandse studenten niet ongebruikelijk, dat men zich naar Frankrijk begaf, om aan een der vele, kleinere hogescholen in dat land, waar de eisen veelal minder zwaar waren, te promoveren: zo verkreeg zijn tijdgenoot Reinier de Graaf (1641-73) op 23 juli 1665 de doctorstitel aan de Universiteit te Angers. Eigenaardig is het feit dat Stam zich veertig jaar later, op 67-jarige leeftijd, aan de Leidse Universiteit op 9 maart 1701 laat inschrijven? „David Stam Vesaliensis 67 [jaar] M Dr.” Althans, na 1670, heeft hij de geneeskundige praktijk niet uitgeoefend: uit het *Quohier van het Familiegelth van de Stadt Leyden 1674*⁹ onder ‘t Bon van Gansoorde – dat is de wijk begrensd door de Hooigracht, Middelstegracht en de Rijn – blijkt dat hij met zijn „lucrative professie” aangeslagen wordt: „Doctor David Stam geen practijcq – 0 : 1 : –”. Dit bedrag komt neer op 18 gulden en 5 stuivers per jaar. In elk geval lag zijn hoofdwerkzaamheid in de apotheek. Hij kwam dan ook in het bestuur van het apothekersgilde: in 1685 was hij daarin assessor, in 1686 **deken**.¹⁰

Op 18 augustus 1667 ondertrouwde David:

„Davidt Johannes Stam, medicine doctor, jongman van Wesel, wonende in de Nieuwsteech, vergeseld met D. Boecharthus Huippingius, preceptor in de Triviale Schoole, sijn bekende, op de Papegraft met Marija Barleus, jongedochter van Amsterdam, wonende op de Houtmarckt, vergeseld met Anna Barleus, haer suster, mede aldaer.”

Het huwelijk wordt te Noordwijk gesloten: „sijn tot Noordwijk getrouwt volgens attestatie van Ds Tomas Beicampus aldaer den 4:9:1667”. Bij zijn huwelijk zijn geen familieleden aanwezig. Voor de doop van zijn oudste zoon Lambertus Johannes op 23 mei 1668 in de Pieterskerk waren zijn oudste broeder Johannes en zijn schoonzuster Anna Bauhuis, weduwe van zijn broeder Jacobus, uit Wesel gekomen. Het kind stierf reeds als zuigeling en werd tussen 22-28 juli 1668 in de Pieterskerk begraven. Een volgende zoon werd opnieuw Lambertus genoemd en in aanwezigheid van Anna Bousius, Anna van Barie en Do Bernardus Walenkamp, op 24 juli 1669 in de Pieterskerk gedoopt. Voor de doop van de dochter Suzanna Maria op 15 november 1671 in de Hooglandse Kerk kwam Gerrit uit Deventer om samen met zijn Duitse schoonzuster Anna en Maria Muvéley daarbij getuige te zijn. Ondanks Davids goede zorgen stierf Maria van Baarle kort na de geboorte van Suzanna. Zij werd in de week van 1-5 december 1671 in de Pieterskerk begraven. David Stam bleef met Suzanna achter in het huis in de Groenesteeg bij de „Hoeygraft”. Stam woonde in 1668 op het Rapenburg blijkens een aantekening bij het begraven van Lambertus Johannes.

Ruim drie jaar later, op 21 april 1675, hertrouwde David Stam met Barbara

Haesverberch, de weduwe van Johannes Letten. Het kerkelijk ondertrouwregister vermeldt:

6 April 1675 „**Davidt** Stam doctor medecine, weduwnaar van Marya **Barleus** wonende op de Hoygraft **vergeseld** met Gabriel Ipelaer, mede medecine doctor, zijn bekende, op de Oude Vest met Barbara Haesverberch, weduwe van Johannes Letten, wonende in de Diefffsteech **vergeseld** met Anna Houck, **haer** moy op de Oude Rijn, **ende** met Geertruyt Letten, **haer** schoonsuster op de Garenmarckt”.

Uit zijn tweede huwelijk laat David vier kinderen dopen: Claes Andries, gedoopt 19 januari 1676; Abraham, gedoopt op 15 december 1678; Pieternelle, gedoopt 24 juni 1682 en David Hendrik, gedoopt op 23 maart 1688 bij welke gelegenheid Gerard Stam nog eens naar Leiden kwam. De zonen zijn in de Hooglandse Kerk gedoopt, de dochter in de Pieterskerk.

David heeft een, voor die tijd, hoge leeftijd mogen bereiken. Hij ziet vier kleinkinderen in leven; bij drie daarvan is hij samen met zijn vrouw doopgetuige, de laatste maal op 3 augustus 1710. In de tweede helft van januari 1711 overleed David en hij werd op 23 januari in de Hooglandse Kerk begraven: „**het** lijk van David Stam, woond op de Haarlemmerstraat, omtrent de Blaauwe Poort”; deze eerste-klas-begrafenis kostte de familie f 30,-.

De uitgave van Vigani's Medulla Chymiae van David Stam

Uit verschillende aanwijzingen blijkt, dat David Stam een grote, wetenschappelijke belangstelling voor de scheikunde had. Dit spreekt het duidelijkst uit zijn uitgave van een klein werk over de scheikunde van de Italiaanse chemicus Vigani.

Johannes Franciscus Vigani (ca. 1650-1713), een te Verona geboren Italiaan, heeft, na te Parijs te hebben gewerkt, vermoedelijk ook enige tijd te Leiden verblijf gehouden. Het is waarschijnlijk dat hij daar persoonlijk met Stam in aanraking is gekomen. Lang heeft zijn verblijf in Holland niet geduurd, misschien één of twee jaar. Spoedig, in 1682, begaf de nog jeugdige Vigani zich naar Engeland. Hij gaf te Cambridge van 1683 tot 1703 private colleges in de scheikunde, en is daar van 1703 tot '08 honorair professor in de chemie geweest.¹

In 1682 nu verscheen van de hand van Vigani een klein boekje van slechts 29 bladzijden in octavo-formaat over de beginselen der scheikunde, getiteld *Medulla Chymiae* (merg der scheikunde); het kwam uit te Danzig, en werd al in 1683 te Londen herdrukt.

Dit eenvoudige boekje bleek in een behoefte te voorzien. Reeds in 1683 verscheen een Nederlandse vertaling: Joh. Franc. Viganus, *Medulla Chymiae. of 't merg der scheikunst, . . alsmede een nieuwe hypothesis van de beweging der longen, en 't gebruik der respiratie*, Amsterdam voor Jac. van Royen 1683, 12°. De naam van de vertaler wordt niet genoemd. Dit zou niet zo vreemd zijn

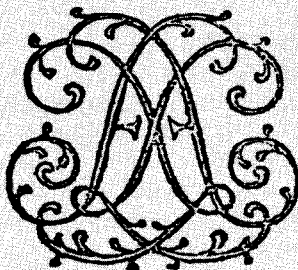
MEDULLA CHYMIÆ,

Authore

JOHANNE FRANCISCO VIGANI
Veronensi.

Notis experiētiā nixis illustrata observationibus-
que Practicis aucta

A
DAVIDE STAM,
Medic. Doctor. Leidenf.

LUGDUNI BATAVORUM.
Apud FELICEM LOPEZ, Bibliopolam,
& Collegii Gallo-Belgici Typographum.
c1o 1o c 2o 1111.

als het boekje, krachtens de titel, ook niet een nieuwe hypothese over de beweging der longen en over de ademhaling bevatte. Het werkje was blijkbaar bedoeld als zakuitgave, want het verscheen in duodecimo-formaat, en telde dan ook veel meer pagina's: 67 bladzijden en 5 voor het register.

Blijkbaar genoot de *Medulla Chymiae* een zeker aanzien, want de bekende Leidse farmaceut en latere hoogleraar Jacobus Le Mort (1650-1718) voegde een vertaling ervan toe aan een eigen werk over de scheikunde: Jacob Le Mort, *Kabinet der Chymie alsmede Medulla Chymiae, of 't Merg der Scheikunst door Johannes Franciscus Viganus Veronensis*. Dit werkje in duodecimo-formaat, dat geen plaats of jaartal van verschijnen draagt, zal omstreeks 1688 zijn uitgekomen. Het eerste deel, *Kabinet*, omvat 292, het tweede, de *Medulla*, 84 bladzijden.

In 1693 nu zond David Stam te Leiden een nieuwe, Latijnse, uitgave van de *Medulla* in het licht. Het werpt een gunstig licht op zijn karakter, dat hij het boek aan de schout en de burgemeesters („*praetor et consules*”) opdraagt, en wel uit erkentelijkheid dat hij gedurende 36 jaar onder hun veilige hoede een rustig leven had kunnen leiden: „*vitae tranquillitas, quâ sub benignissima tutelâ vestrâ 36 annos sum fruius, animi grati symbolum ut ederem*”. Hij schreef deze opdracht op 10 juli 1693 en tekende als: David Stam, Med. Doct. Leiden. Dacht hij aan zijn familieleden in Wesel, dat in 1672 de belegering door de Fransen en een bezetting van een jaar moest ondergaan om daarna de zelfstandigheid voorgoed kwijt te raken?

Zoals de uitgebreide titel: *Medulla Chymiae, Notis experiëntiâ nixis illustrata observationibusque Practicis aucta a Dav. Stam* reeds aangeeft betreft het een sterk uitgebreide bewerking. De oorspronkelijke tekst is voorzien van opmerkingen die op scheikundige ervaring steunen. Achterin geeft David Stam dan nog in het kort een aantal geneeskundige waarnemingen, waaruit blijkt dat hij toch ook als geneeskundige ervaringen heeft opgedaan. Niet zonder recht heeft hij dus zijn naam aan het oorspronkelijke boekje van Viganus verbonden.

Toch ging zijn voorliefde uit naar de farmacie; op blz. 22 van zijn uitgave van Viganus's *Medulla* somt Stam een aantal preparaten op, die hij zelf heeft vervaardigd, en verdedigt zich dan tegenover hen, die zonder eigen ervaring, op die van anderen afdingen, zoals ook zijn lot is geweest.³ Daarin vindt hij aanleiding een attest te publiceren van de beroemde hoogleraar Franciscus de le Boë Sylvius (1614-72), waaruit blijkt, dat hij tijdens zijn gehele medische studietijd, die meer dan acht jaren heeft geduurd, andere medische studenten in scheikundige bewerkingen heeft geoefend?

„D. David Stam Medicinae Studiosus per annos plures octo in hâc vixit Academiâ, in quâ alios Medicinae studiosos in operationibus Chemicis sedulò, & cum laude toto illo tempore exercuit; cujus rei probè mihi notae Testimonium perhibere volui, ac debui.

Actum Luduni Batavorum

6. Mey 1666.

Franciscus de le Boe Sylvius

Medecinae **practicae**

Professor. & facultatis **Medicae** Decanus.”

Blijkbaar is hij met geven van praktische chemische cursussen aan medische studenten ook later nog doorgegaan. De jonge student Boerhaave heeft althans van zijn onderricht nog in het begin der negentiger jaren veel profijt getrokken.

Het wekt dan ook geen verwondering, dat Boerhaave, die juist in die jaren door Stam in de techniek der scheikundige bewerkingen werd ingeleid, diens vertaling van de *Medulla* in zijn bezit heeft gehad. Blijkens de **catalogus**¹³, die na zijn dood van zijn bibliotheek is opgemaakt voor de publieke verkoping, welke op 8 juni 1739 en volgende dagen heeft plaatsgehad, bezat hij er zelfs drie exemplaren van ■ no. 357 (tweemaal) onder de naam van Viganì en no. 379 onder de naam van D. Stam van de „*Libri chimici in octavo*”.

Eén ervan bracht, te zamen met enkele andere scheikundige werken, en wel van J. J. **Becker**, Carel de **Maets**, Rivini en Le Mort, twee gulden en 10 stuivers op!

Toevallig werd ik gewaar, dat Stam in zijn jeugd zich niet alleen aan scheikundige, maar ook aan biochemische proeven heeft gewaagd. Dit blijkt namelijk uit het door de Deen Olaus Borrichius (1626-90) bijgehouden dagboek, waarin de naam van Stam enkele malen voorkomt. Deze heeft voor de voortzetting zijner studies van december 1660 tot mei 1663 in Holland verblijf gehouden. Daar ging hij onder andere om met zijn landgenoot Nic. Steno (1638-86) en geraakte bevriend met Jan Swammerdam (1637-80). De vriendschap, welke de laatste toen sloot met **Reinier** de Graaf (1641-73) eindigde later in vijandschap.

In september 1664 bevonden Swammerdam en Borrichius zich beiden te Parijs. Borrichius, die toen in de Rue de Vaugirard woonde, kreeg enkele malen bezoek van Swammerdam, die onder het dak van Thévenot verblijf hield. Bij zulk een gelegenheid is een biochemisch experiment van Stam ter sprake gekomen. Swammerdam vertelde namelijk aan zijn Deense vriend, dat Stam uit het destilleren van menselijke hersenen een zout had verkregen en een spiritus, waarvan één druppel een pint wijn dieprood bleek te kleuren: „*Narratum a Stammio sp. destillari et salem ex cerebro humano, cujus una gutta reddit pintam vini rubicundissimam, et opacam prae rubedine*”.¹⁴

Nicolaas Stam (1676-1745)

De oudste zoon uit het tweede huwelijk van dokter-apotheker David Stam nam na diens overlijden zijn apotheek over. Gedoopt als Claes Andries, werd hij later meestal Nicolaas genoemd. Over hem is minder te vertellen dan over zijn vader; geschriften heeft hij niet nagelaten.

Nicolaas Stam, geboren in januari 1676, zal zijn opleiding tot apotheker wel van zijn vader hebben ontvangen. Hij is als student op 20 september 1688 in het *Album Studiosorum* (1875)¹⁵ ingeschreven: „Nicolaus Stam Leidensis 14”. Hij was pas 12 jaar! Dit zal zijn geweest toen hij in de hogere klassen van de Latijnse school zat, en het betekent niet, dat hij toen reeds een echte academische studie heeft aangevangen. Nicolaas werd op 6 augustus 1699 opgenomen in het Leidse apothekersgilde.¹⁶ In deze corporatie is hij spoedig een man van invloed en gewicht geworden. Vóór 1741 is hij tienmaal assessor of praefect van het gilde geweest, o.a. in 1708 en 1720, en achttmaal decanus.¹⁷

Nicolaas is driemaal getrouwd geweest. Het ondertrouwregister vermeldt op 13 januari 1702:

„Nicolaes Stam, apothecar, jongman van Leijden, woont op de Haerlemstraat, vergeseld met dr. David Stam, zijn vader, woont als boven met Johanna Houwert, weduwe van Jan van Zee, woont op de Heeregragt, vergeseld met Geertruyt Ommering, haer schoonsuster, woont in de Donkersteegh, ende Johanna van der Zee, haer schoonsuster, woont op de Heeregragt”.

Het huwelijk werd op 20 januari 1702 gesloten. Op 2 december 1703 lieten Nicolaas en Johanna hun dochttertje Barbara Elisabeth dopen in de Pieterskerk. In de week van 19-25 april 1704 werd zij begraven in de Hooglandse Kerk. Niet lang daarna is Johanna overleden en zijn werd in de week van 13-20 december 1704 in dezelfde kerk begraven.

Nicolaas had zich gevestigd op het Rapenburg op de hoek van de Houtstraat. Dit huis koopt Nicolaas later van Pieter van der Aa voor f 2700,- contant, de overdracht vindt plaats op 12 mei 1712.¹⁸

Nicolaas ging voor de tweede maal op 7 mei 1706 in ondertrouw:

„Nicolaes Stam, weduwnaar van Johanna Houwert, woont opt Rapenburgh op de hoek van de Houtstraat met Adriana van Eede, jongedochter van Utrecht. woont aldaer. De bruydegom is met behoorlijke attestatie gecompareert”.

Ook dit huwelijk duurde slechts kort. Een nog ongedoopt kind werd in de week van 30 april-7 mei 1707 in de Hooglandse Kerk begraven en het lijk van Adriana van Eede werd 11 mei 1707 ter begrafenis naar Utrecht vervoerd. Deze keer is Nicolaas sneller getrouwd. Reeds op 15 september 1707 gaat hij voor de derde maal in ondertrouw:

„Nicolaes Stam, laast weduwnaar van Adriana van Eeden, woont opt Rapenburgh op den hock van de Houtstraat vergeseld met dr. David Stam, zijn vader,

afb. 2. Koperen vijzel van Nicolaas Stam, 1724. Hoogte 22,6 cm., doorsnede 26,8 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

woont op de Haarlemstraat met Judith **Dees**, jongedochter van Leijden, woont op de Oude Vest, vergeseld met Martha **Dees**, haar suster, woont als boven”.

Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren: vijf overleden jong, het laatste kind, doodgeboren, zal Judith het leven kosten. In de week van 14-21 juni 1727 wordt zij met het kind in de Pieterskerk begraven. De vier kinderen, die de volwassenheid bereiken, zijn: Dirk, gedoopt op 22 december 1709 in de Hooglandse Kerk; Jan, gedoopt op 22 maart 1716 in de Pieterskerk; Martha, gedoopt op 17 oktober 1717 in de Hooglandse Kerk en Barbara Petronella, gedoopt op 12 juni 1722 in de Pieterskerk.

De zonen gaan evenals hun vader en grootvader studeren: Dirk wordt als student ingeschreven op 19 maart 1724: „**Didericus Stam**, Lugduno-Batavus, 16”.¹⁹ Hij wordt later apotheker te **Leiden**.⁹ Jan vangt de studie aan op 9 maart 1730: „**Janus Stam**, Lugduno-Batavus, 16”.²⁰ Hij wordt later medisch doctor te Rotterdam.²¹ Nicolaas heeft al spoedig met ruimtegebrek te kampen voor zijn studerende zoons en mogelijk de inwonende leerlingen. Op 2 maart 1730 kan hij het belendende huis van de executeurs testamentair van Cornelia van der Maersche kopen voor f 3800,- **contant**.²² Dit huis werd eveneens „op de hoek van de Houtstraat op het Rapenburgh” genoemd volgens het **Bonboek** Over ‘t Hoff, folio 475. Nicolaas werd na zijn overlijden begraven in de Pieterskerk in de week van 20-27 februari 1745; evenals bij zijn vader bedroeg de impost f 30,- en was het een eerste klas begrafenis.

Dat hij een bloeiende apotheek heeft gehad, kan wellicht ook blijken uit het feit, dat hij een fraaie, grote koperen vijzel heeft laten maken, welke zich tegenwoordig in het Museum De Lakenhal te Leiden bevindt.²³ Op de fries van de vijzel vindt men de inscriptie: **NICOLAAS STAM IN LEYDEN A° 1724**. De hoogte bedraagt 22,6 cm, de middellijn 26,8 cm.

Het moet dus deze apotheek van Nicolaas Stam zijn geweest, welke Boerhaave uit erkentelijkheid voor het van zijn vader ontvangen scheikundig onderricht min of meer heeft begunstigd. De ligging op het Rapenburg was daarbij uiteraard een gunstige omstandigheid.

Bij Nicolaas Stam nu is de jonge, later als lijfarts van keizerin Maria Theresia zo bekend geworden Gerard van Swieten enige jaren in huis geweest.

Gerard van Swieten (1700-72) was de zoon van de rooms-katholieke Thomas van Swieten, notaris te Leiden, en van Elisabeth Loo. In 1708 verloor hij zijn moeder en toen in 1712 ook zijn vader stierf, bleef hij als het enige in leven gebleven kind achter. Hij werd toevertrouwd aan de zorgen van een tweetal voogden. Na in 1714 en ‘15 te Leuven te hebben gestudeerd in de faculteit der kunsten (letteren) ter behaling van de graad van baccalaureus in de filosofie, heeft Gerard van Swieten zich aanvankelijk in de farmacie bekwaamd.

Op 1 november 1715 werd hij door de apotheker Laurens Tatum te Amsterdam als apothekersknecht aangenomen en kwam hij in diens huis te

wonen.²⁴ Op 9 oktober 1720 trad hij toe tot het apothekersgilde te Leiden. Intussen heeft hij zijn gehele leertijd niet in Amsterdam doorgebracht. Reeds op 26 februari 1717 liet hij zich tevens aan de Leidse Universiteit inschrijven. In dat jaar gaf hij als zijn adres op het huis van zijn voogd Arnold Coops, die op de Oude Vest, eigenlijk op de overkant daarvan, woonde.²⁵

In de volgende jaren, van 1718-20, heeft Van Swieten gewoond ten huize van Nicolaas Stam, onder wiens leiding hij zijn opleiding tot apotheker heeft voltooid. In 1720 keerde hij weer terug naar Arnold Coops. Het is zeker mede te danken aan Nicolaas Stam, dat Gerard van Swieten een degelijke farmaceutische kennis en ervaring heeft gekregen, welke hem in staat hebben gesteld gedurende negen jaren (1725-34) private colleges in de farmacie en *materia medica* aan de Leidse studenten te geven.

Besluit

In tweeërlei opzicht verdienen vader en zoon, David en Nicolaas Stam dus een eervolle vermelding in de geschiedenis der vaderlandse farmacie.

Allereerst omdat ze gedurende driekwart eeuw, van 1670 tot 1745 de Leidse burgerij vanuit hun apotheek van geneesmiddelen hebben voorzien en beiden deken zijn geweest van het plaatselijke apothekersgilde. En voorts omdat beiden een leerling hebben gehad die in de medische wereld wereldvermaardheid heeft gekregen. David begeleidde Boerhaaves eerste, wankel schreden op het pad van de scheikunde, waarover deze later in 1732 een handboek zou uitgeven: de *Elementa Chymiae*, dat een halve eeuw het meest gebruikte leerboek in geheel Europa zou worden.²⁶ Nicolaas verzorgde de opleiding tot apotheker van Gerard van Swieten, die later, als lijfarts en vertrouwde raadgever van keizerin Maria Theresia ook het apothekerswezen in de Oostenrijk-Hongaarse monarchie zou hervormen.

AANTEKENINGEN

• Dit artikel werd met toestemming van redactie en auteur in enigszins gewijzigde vorm overgenomen uit het *Pharmaceutisch Weekblad* 107 (1973). blz. 153-160.

1. W. Burton, *An account of the life and writings of Herman Boerhaave*, Londen 1743, blz. 16.

2. W. de Vries, „Stam”, *De Nederlandsche Leeuw* 72 (1955), blz. 188.

3. J. F. Viganì, *Medulla Chymiae, notis experientia nixis illustrata observationibusque practicis aucta a Davide Stam*, Leiden 1693.

4. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae 1575-1875* (gedr. uitgave), kol. 465.

5. Gerhardus Stam trouwt in eerste echt (ondertrouw Deventer op 28 april 1659) met Aaltje van Gesscher, die vóór mei 1688 is overleden. Uit dit huwelijk had Gerhardus o.a. een dochter Suzanna Geertruid, gedoopt op 7 september 1665, die later te Borculo op 19 februari 1687 in ondertrouw gaat met Everhard Rouse (De Vries, a.w.). Het is onwaarschijnlijk, dat deze Gerhardus dezelfde is als de Gerhardus Balthasar Stam, die op 6 april 1669 te Leiden in de rechten promoveerde (P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidse Universiteit*, III, Den Haag 1918, blz. 309) en eveneens uit Wesel = hij wordt „Vesal” genoemd = afkomstig was.

6. P. Scheltema, *Het leven van Frederik Ruysch*, Sliedrecht 1886, blz. 3 l.
7. Gildenarchieven, inv. nr. 15, blz. 18. De gebruikte archieven berusten alle bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden.
8. *Album Studiosorum*, kol. 764.
9. Secretarie-archief 1575-1815, inv. nr. 7545, fol. 95.
10. Gildenarchieven, inv. nr. 11, blz. 4.
11. J. R. Partington, *History of chemistry*, II. Londen 1969, blz. 686-687.
12. De Heer D. Stam heeft meer dan acht jaar lang als medisch student geleefd in deze Hogeschool, in welke hij andere studenten in de geneeskunde, gedurende al die tijd, met lof in de scheikundige bewerkingen heeft geoefend; van deze mij zeer goed bekende zaak heb ik een getuigenis willen en moeten geven. 6 mei 1666.
- Franciscus de le Boe Sylvius,
Professor in de Praktische geneeskunde en Decaan van de Medische Faculteit.
13. S. Luchtman, *Bibliotheca Boerhaaviana sive catalogus librorum instructissimae Bibliothecae viri summi D. Hermannj Boerhaave*, Leiden 1739.
14. J. Nordström, „Swammerdamiana, Excerpts from the travel journal of Olaus Borrichius and two letters from Swammerdam to Thévenot”, *Lychnos* 15 (1954-1955), blz. 21-65, 32.
15. *Album Studiosorum*, kol. 699.
16. Gildenarchieven, inv. nr. 11, blz. 28.
17. Gildenarchieven, inv. nr. 11, blz. 6-9.
18. Rechterlijk archief, inv. nr. 67 deel 6T, fol. 144.
19. *Album Studiosorum*, kol. 890.
20. *Album Studiosorum*, kol. 926.
21. Notarieel archief, inv. nr. 1910, acte 33.
22. Rechterlijk archief, inv. nr. 67 deel 7T, fol. 147.
23. D. A. Wittop Koning, *Nederlandse vijzels*, Deventer 1953, blz. 70.
24. G. A. Lindeboom, „De Hollandse tijd van Gerard van Swieten”, *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde* 1973, 1037-1042. Idem. „Gerard van Swieten's erster Lebensabschnitt”, in: E. Lesky und A. Wandruska (eds), *Gerard van Swieten und seine Zeit*, Wien-Köln-Graz (1973), blz. 63-78.
25. F. T. Brechka, *Gerard van Swieten and his world (1700-1772)*, Den Haag 1970.
26. G. A. Lindeboom, *Herman Boerhaave, the Man and his Work*, Londen 1968, blz. 175-184 en 323-354.

DE „GRAND TOUR” VAN JOHANNES THYSIUS*

door

drs. C. de Jonge

Op 25 oktober 1646 reisde de uit Amsterdam afkomstige student Johannes Thysius, de erflater van de *Bibliotheca Thysiana* aan het Rapenburg te Leiden, uit Leiden naar Frankrijk om naar de gewoonte van zijn tijd ter afsluiting van zijn studie een „Grand Tour” te maken. Als welgestelde jongeman kon hij zich veroorloven een uitgebreide reis te maken en pas op 1 mei 1648 zien wij hem, na een reis van anderhalf jaar, in Leiden terugkeren.

Tot op heden was over deze reis van Thysius weinig bekend. P. J. Blokt ontleende gegevens over de Grand Tour aan de correspondentie van Thysius en het rekeningenboek van zijn voogden en kwam zo tot een grove reconstructie van de route die Thysius volgde.

Veel meer gegevens kwamen ter beschikking toen in een portefeuille met „kwitanties van of betreffende Johan Thysius”² een klein boekje ontdekt werd dat het journaal van deze reis bleek te bevatten alsmede andere gegevens die een licht konden werpen op de „Grand Tour” van Thysius. Met behulp van de reeds bekende en de nieuwe gegevens willen wij nu opnieuw Thysius’ reis bestuderen.

Peregrinatio academica en Grand Tour-3

Voor 1575, het jaar waarin de Leidse universiteit gesticht werd, was men in de noordelijke Nederlanden voor een academische studie, behalve op Leuven, aangewezen op buitenlandse universiteiten. Men trok naar Frankrijk, Engeland, Zwitserland, Duitsland en Italië om daar te studeren. Ook toen in de noordelijke Nederlanden universiteiten waren gesticht, bleef het buitenland trekken. Na enkele jaren studie in eigen land vertrokken vele studenten naar elders om verder te studeren aan een of meer universiteiten en eventueel een academische graad te behalen. Niet alleen Nederlandse studenten sloten op deze wijze hun studie af met een *peregrinatio academica*, ook buitenlandse

studenten gingen op reis, waarbij zij na 1575 ook de Noord-Nederlandse hogescholen bezochten.⁴

Tijdens een rondreis langs buitenlandse universiteiten wilde men allereerst kennis maken met de wetenschapsbeoefening elders. Het accent lag daarbij minder op het volgen van de colleges van buitenlandse hoogleraren dan wel op zelfstudie en het bezoeken van bibliotheken. Verder trachtte men, voorzien van aanbevelingsbrieven van Nederlandse geleerden, in contact te komen met buitenlandse beroemdheden⁵. Daarnaast wilde men het land zelf zien, zijn steden en hun architectuur, en de taal alsmede de politieke, economische en religieuze toestanden bestuderen, dit laatste aan de hand van reisgidsen⁶.

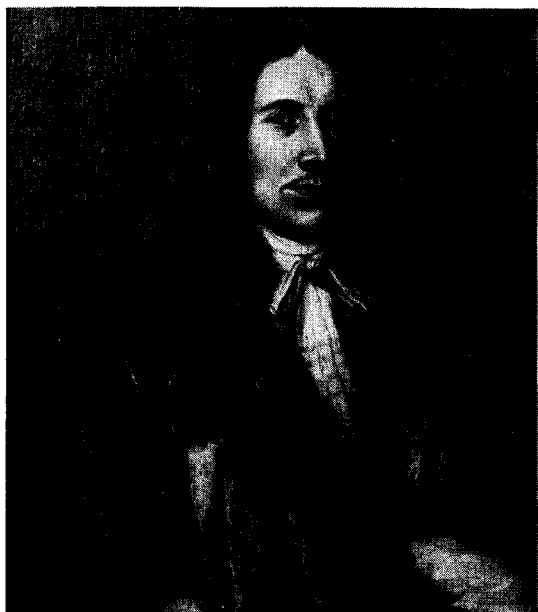
Stond het leren kennen van het land voorop, dan sprak men niet van een *peregrinatio academica* maar van een „Grand Tour”. Vooral jongelieden van hoge komaf maakten „Grands Tours” om in het buitenland beter hun talen te leren spreken en zich de verfijnde manieren der salons eigen te maken. Zij bezichtigden steden en landgoederen en namen les in de kunst van het schermen, dansen en paardrijden. Soms lieten zij zich, meestal als rechtenstudent, inschrijven aan een universiteit, maar daar bleef het in veel gevallen bij.

Tot ongeveer 1600 kan men de Nederlandse studenten overal op de buitenlandse universiteiten aantreffen, daarna komt in deze situatie verandering: de *peregrinatio academica* blijft steeds meer beperkt tot Frankrijk en wordt een *iter Gallicum*⁷.

Negatief werd deze belangstelling voor Frankrijk bepaald doordat de Dertigjarige Oorlog het leven in Duitsland zozeer ontwrichtte, dat van universitair onderwijs geen sprake meer kon zijn. Positief speelde in de eerste plaats een belangrijke rol dat de politieke, economische en culturele banden die reeds eeuwenlang tussen Frankrijk en Nederland bestonden⁸, nog nauwer werden aangehaald toen Hendrik IV de troon besteeg, de protestanten bij het Edict van Nantes in 1598 een relatieve vrijheid van godsdienst kregen en de Nederlanden door Frankrijk in hun strijd tegen Spanje gesteund werden.

Doordat veel Nederlandse kooplieden in Frankrijk woonden, kon een Nederlandse student steeds terugvallen op zijn landgenoten. Ook trok Frankrijk door zijn uitstekende faciliteiten. Het land was in de laatste decennia van de zestiende eeuw door oorlog zwaar geteisterd, doch Hendrik IV en zijn minister Sully stelden alles in het werk om het land weer op te bouwen. Steden werden hersteld en verfraaid, verbindingswegen verbeterd, zodat het comfort en de veiligheid van de reizigers meer gewaarborgd was. Tussen de grote plaatsen was geregeld openbaar vervoer⁹.

De reis voerde de studenten eerst naar Parijs. Vandaar vertrok men om de rest van Frankrijk te zien. Men volgde daarbij de traditionele routes die voorheen de Hollandse handelaren gegaan waren, de grote rivieren, in de eerste plaats omdat hieraan de grootste cultuurcentra gelegen waren, voorts omdat men langs de rivieren van goed vervoer verzekerd was en tenslotte

afb. 1. Portret van Johannes Thysius, door Jan de Vts IV. Olieverf op paneel, 37 x 32,5 cm. Leiden. *Bibliotheca Thysiana*.

omdat langs de van oudsher als handelsroute gebruikte waterwegen de meeste Nederlanders woonden¹⁰. Wij zullen zien dat ook Johannes Thysius dit traditionele reisplan volgde.

Johannes Thysius: biografie, bronnen, voorbereiding van de reis

Johan Thijs, in het Latijn Johannes Thysius, werd in 1621 te Amsterdam geboren als zoon van Antoni Thijs (1595-1634) en Elisabeth Hedwich de Bacher (geboren in 1598)¹¹. Toen Johan nog zeer jong was overleed zijn moeder. Zijn vader hertrouwde in 1627 met de 16-jarige Magdalena Belten, die hem nog drie kinderen schonk. Vanwege de zwakke geestelijke gesteldheid van Thysius' stiefmoeder werd Johan met zijn halfbroer en -zusters na de dood van vader Antoni opgenomen in het huis van de Leidse hoogleraar in de theologie en oosterse letteren Constantijn l'Empereur, zijn oom, die in een tweede huwelijk getrouwd was met een zuster van Johans vader, Catharina Thijs (gestorven in 1659).

Op 13 augustus 1635 werd Thysius ingeschreven als student in de letteren aan de Leidse universiteit¹². Op 25 oktober 1646 vertrok hij naar Frankrijk om zijn *Grand Tour* te maken. In de nacht van 14 op 15 april 1648 maakte hij de overtocht van Calais naar Dover, reisde door Zuid-Engeland en stak eind

april 1648 van Margate over naar Brielle om op 1 mei te Leiden terug te keren. Tijdens deze Grand Tour behaalde hij op 23 augustus 1647 in Angers zijn licentiaat in de rechten¹³.

Terug in Holland werd Johan op 27 augustus 1648 opnieuw geïmmatriculeerd, nu als *juris licentiat*us. Hij woonde weer bij zijn tante Catharina l'Empereur-Thijs, wier man op 1 juli 1648 was overleden.

Het volgende dat wij van Johannes Thysius weten is zijn promotie in de rechten op 21 september 1652¹⁴. Een jaar later, tussen 3 en 8 oktober 1653 overleed hij in Leiden en werd op 8 oktober aldaar in de Pieterskerk begraven.

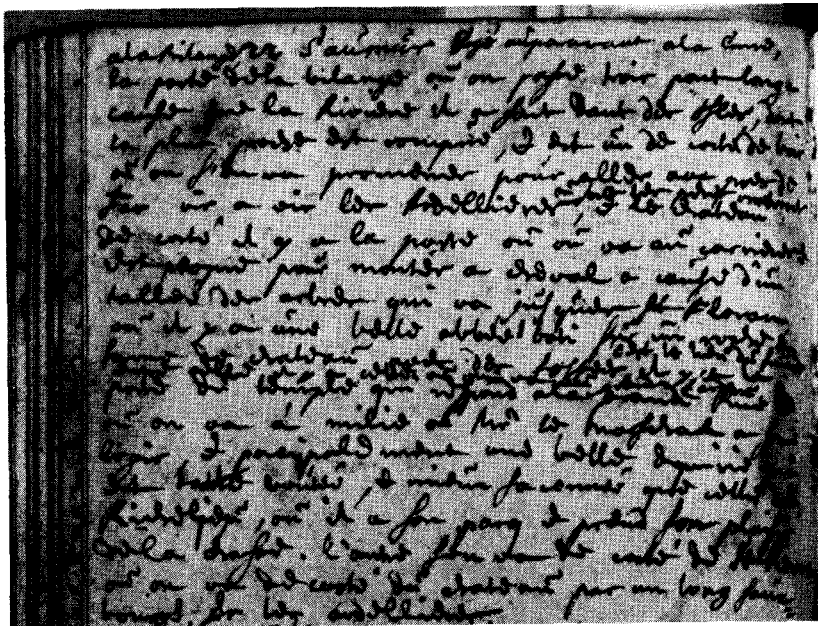
Bij testament van 29 september 1653, aangevuld door een codicil van 3 oktober, liet hij zijn boekenbezit na „tot publycke dienst der studie” en bepaalde tevens dat deze boekerij moest worden ondergebracht op een daartoe „bequame plaets”. Door toedoen van Marcus du Tour¹⁵, de executeur-testamentair, was eind 1655 de *Bibliotheca Thysiana* aan het Rapenburg gereed om in gebruik te worden genomen¹⁶.

De bronnen voor het onderzoek naar de reis van Johannes Thysius bevinden zich alle in het archief van de *Bibliotheca Thysiana* dat thans in de Leidse universiteitsbibliotheek is ondergebracht.

Het belangrijkste document is het kleine boekje dat wij reeds noemden. Het is 91 folio's groot en de perkamenten omslag vermeldt dat dit het „Reijsboeck van Johan Thijs en aenteijkening van Munster in de provincien, Vrankreijck en Engeland, tusschen 't Jaer 1646 en 1648” is. Dit Reijsboeck bevat behalve het journaal van de reis naar Frankrijk en Engeland, het verslag van een reis naar Munster die twee maanden duurde (5 augustus tot 25 of 26 september 1646)¹⁷. Naast deze twee reisverslagen bevat het Reijsboeck een schat van andere gegevens die op beide reizen betrekking hebben: twee lijsten met kleren, meegenomen op reis en een boekenlijst; drie adreslijsten; lijsten met data, plaatsnamen, afstanden, reiskosten, vervoermiddelen en vrachtprijzen, de namen van herbergen en kosten van overnachting, die het verloop van beide reizen weergeven; lijsten van op reis verzonden en ontvangen brieven; korte aantekeningen van beide reizen en tenslotte een kasboek van zowel de Munsterse reis als de Grand Tour.

De volgende bron waaruit wij bij het onderzoek naar Thysius' Grand Tour kunnen putten is een brievenboek¹⁸. Op de perkamenten omslag van dit boek staat: „Vervolgh van Copye van mijne brieven beginnende int jaer 1646, Joannes Thysius”. Dit brievenboek begint met de copieën en excerpten van brieven die Thysius in Frankrijk en Engeland geschreven en ontvangen heeft. Helaas heeft hij de originele brieven die hij ontvangen heeft, niet bewaard, zodat wij voor de inhoud ervan op het brievenboek zijn aangewezen.

Tot slot beschikken wij over de „Administratie van de goederen van Johan Thysius, van sijne Moeders sijde gehouden van Mr. Francois Thysius, van het Jaer 1641 tot 1649”¹⁹. Deze administratie is per jaar gevoerd door François

afb. 2. Fragment uit het „Reijsboek" van Johannes Thysius. Leiden, Universiteitsbibliotheek (Archief *Bibliotheca Thysiana*).

Thysius, de neef en voogd van Johan, en steeds door Constantijn l'Empereur, zijn andere voogd, gecontroleerd²⁰. Zelf zag Thysius deze boekhouding in 1651 na. In de administratie van de jaren 1646-1648 vinden wij gegevens die helpen een beter inzicht in de reis te krijgen.

Op de vraag wat Thysius op reis meenam moeten wij helaas kort antwoorden, omdat wij hierover zo goed als niets weten. Het *Reijsboek* geeft alleen in twee lijsten een uitgebreide garderobe weer die Thysius met zich meenam. Deze bagage was waarschijnlijk in kisten verpakt²¹ en was in ieder geval zo omvangrijk dat zij als vracht werd vervoerd.

Over de wijze waarop Thysius zijn reis financierde is meer te zeggen²². Daar het meenemen van baar geld grote risico's met zich meebracht, zoals beroving en ongunstige deviezenbepalingen van sommige steden, verdiende het aanbeveling hetzij door het deponeren van geld bij bevriende kooplieden in het land van bestemming, hetzij door het meenemen van credietbrieven zich voldoende geld te verzekeren. Thysius maakte van de laatste mogelijkheid gebruik. Zijn welstand blijkt uit het aantal wissels dat hij volgens de administratie zijner voogden trok: negentien wissels in anderhalf jaar, gemiddeld

met een waarde van 250 toenmalige guldens, en dat in een tijd dat een hoogleraar tussen de f 800,- en f 1000,- 's jaars verdiende.

Een boekenlijst in het Reijsboek vermeldt 21 titels van **boeken** die Thysius op zijn reis meenam. Naast werken die niet direct op de reis betrekking hebben, vinden wij hieronder een aantal gidsen, zoals de *Omnium Belgii. . descriptio* van Guicciardini²³ en de beroemde *Ulysses Belgico-Gallicus* van de Pool Abraham Gölnitz²⁴. Ook vermeldt de lijst een Franse grammatica en „Secretaire ala Mode”, waarschijnlijk een boekje om goede Franse brieven te leren schrijven²⁵. Voor gebruik in de Franse kerkdienst werd een *Psalterium Gallicum* meegenomen. Daarnaast noemt de lijst een vijftal titels van historische werken die Thysius bij de bestudering van de Franse geschiedenis van dienst zijn geweest, waaronder een verzamelband van historisch werk van Froissart, De Commynes en Sesellius²⁶.

Over de aanbevelingsbrieven²⁷ die Johannes Thysius meenam op reis lezen wij helaas weinig. Hij vermeldt²⁸ slechts een „recommandatie van Saumaise”, wat betrekking blijkt te hebben op twee aanbevelingsbrieven die de semitist Claude Saumaise (Salmasius, 1588-1653)²⁹, een vriend van zijn oom Constantijn l'Empereur, hem meegaf voor de semitist Samuel Bochart te Caen (zie onder) en Claude Sarrau te Parijs³⁰.

Behalve aanbevelingsbrieven verzamelde Thysius ook adressen van personen die hij in Frankrijk en Engeland mogelijk kon bezoeken. In het **Reijsboek** treffen wij drie lijsten met adressen aan. Opvallend is dat het merendeel betrekking heeft op kooplieden en bankiers, mogelijk handelsrelaties van zijn familie. Dat Thysius baat had bij deze adressen blijkt uit een mededeling in zijn reisjournaal³¹:

„Nous entrames (op 18 juni 1647 te Angers) apres avoir cherché des hostelleries, et venant a pied de part de Cess., logé ches Mr. Coulin, estant d'Amsterdam et recommande de son gendre, . .”.

Tenslotte zullen wij de vraag moeten stellen, welke personen Thysius op zijn reis vergezelden. De reizigers in die dagen waren aan vele gevaren **blootgesteld**³² en daarom verdiende het aanbeveling om niet alleen te reizen. Bovendien had men, ook als het niet gevaarlijk was, steun aan elkaar.

Johannes Thysius werd op zijn reis vergezeld door de Leidse student Job Ludolf (1624-1704)³³. Deze was ook al meegegaan naar Munster en reisde nu, op aanbeveling van Constantijn l'Empereur, met Thysius naar Frankrijk. Ludolf, geboortig uit Erfurt, was zeer bedreven in de semitische talen. Hij kende Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Samaritaans, Arabisch en, sinds 1643, ook Ethiopisch. In 1645 via Groningen, Franeker en Amsterdam naar Leiden gekomen, studeerde hij Grieks en Latijn, Hebreeuws bij l'Empereur, Arabisch bij Golius en voorts Ethiopisch. Als beoefenaar van het staatsrecht was hij bevriend met bovengenoemde Salmasius. Zoals uit kasaantekeningen, waaruit blijkt dat Thysius logies en **leefkost** voor Ludolf betaalde, zichtbaar wordt,

vergezeld de laatste hem als een hulp, vooral in wetenschappelijke aangelegenheden, terwijl Thysius zijn reis betaalde. Deze verhouding zien wij meer. Het kwam vaker voor dat een minder kapitaalkrachtige student in dienst trad bij een welgestelde jongeman om deze op diens Grand Tour als *famulus* of „tutor”, als gids en leermeester, terzijde te staan ³⁴. Uit de correspondentie van Thysius komt naar voren dat de zo rijk getalenteerde Ludolf het soms moeilijk vond in deze ondergeschikte positie tot Thysius te staan. In een brief van 27 juli 1647 schrijft Johan aan zijn oom l'Empereur³⁵:

„Quant a mes affaires, suivant vostre advis et pour trouver en bon accord et pour mener une vie convenable a mon dignite et sa charge, j'ay a Mr. Ludolf des Articles, c'est a dire qu'il ne falloit pas tourner le dos a une des services que j'avois mandés dès le commencement et de retourner aux devoirs qu'il me fit de son premier abord de plus chasser tout a fait son arrogance comme le choc principal de son debris.”

Maar blijkens de verklaring van Ludolf in een bijlage bij deze brief werd de vrede door bemiddeling van l'Empereur snel weer getekend:

„Monsieur, apres avoir escrit cela, la paix a esté restablie, et la reconciliation faite, je me suis déclaré a Mr. Thysius de vouloir toucher de luy donner toute satisfaction et contentement possible, moyennant qu'il vouloit reconnoistre mon service, et ne me traiter plus rudement, mais aimable.”

Behalve Ludolf, die Thysius gedurende zijn hele reis vergezelde, waren er ook een aantal reisgenoten die niet de hele tocht meemaakten. Onder hen was de zoon van Constantijn l'Empereur en zijn neef H. de Bacher.

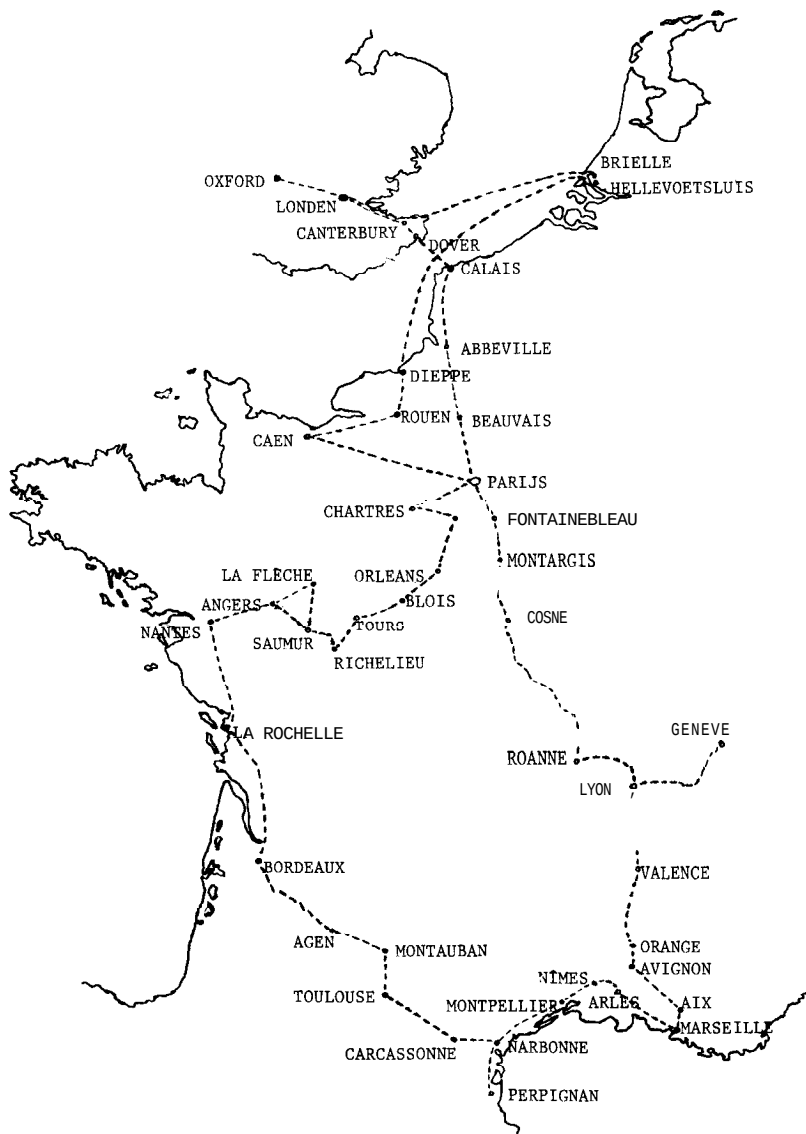
De reis: route, voor- en tegenspoed, contacten, karakter

Voor de reconstructie van de route die Thysius op zijn reis volgde staan ons, behalve het reisverslag zelf, drie lijsten ter beschikking³⁶. De laatste is het volledigst. Daarin heeft Thysius de plaatsen bijgehouden waar hij doorkwam, de afstand die hij aflegde in mijlen, de manier waarop hij zich verplaatste met de kosten van het vervoer, de namen van de herbergen waar hij overnachtte en de kosten van het logies. De beide andere lijsten bevatten minder gegevens. Naast deze drie lijsten maken ook het kasboek dat Thysius bijhield en zijn brieven het mogelijk de reis die hij maakte, gedetailleerd na te gaan.

De reis van Johannes Thysius bevat, afgezien van de reis van en naar Holland, zeven onderdelen.

Op 25 oktober 1646 vertrok Thysius per schip uit Leiden, koos de volgende dag vanuit Hellevoetsluis volle zee en bereikte op 30 oktober Dieppe. Via Rouen arriveerde hij op 13 november te Caen, waar hij vijf maanden bleef om te studeren bij de semitist Samuel Bochart (zie onder).

Op 15 april 1647 vertrok Thysius per koets uit Caen om op 19 april in Parijs

afb. 3. De reisroute van Johannes Thysius.

aan te komen. Hij bleef hier ruim een maand, tot 22 mei 1647. Tijdens zijn verblijf maakte hij een groot aantal tochten in de omgeving van de Franse hoofdstad.

Op 23 mei 1647 in Orléans aangekomen, reisde Thysius in drie maanden de Loire af tot Nantes en bezocht hij alle grote steden langs deze rivier. In Saumur verbleef hij twee volle maanden, van 22 juni tot 22 augustus 1647.

Na een reis van 13 dagen (2-15 september 1647) vanuit Nantes kwam Thysius in Bordeaux om van daaruit stroomopwaarts langs de Garonne te varen tot hij, na iets minder dan een maand, op 9 oktober 1647 in Narbonne aankwam.

In 19 dagen (10-29 oktober 1647) reisde Thysius vanuit Narbonne via Nîmes en Arles naar Marseille en trok hij te paard langs de Rhône om daar in zeven weken de bezienswaardigheden te zien. Vanuit Lyon maakte hij een reis naar Genève die 9 dagen duurde (18-26 november 1647).

In Roanne scheepste Thysius zich op 4 december 1647 in en voer de Loire af tot Cosne. Per postkoets kwam hij vandaar in Parijs aan „et ainsi parfaict sans aucune rencontre avec la grace de Dieu le grand tour de France le 9 de Decembre 1647”. Vier maanden duurde nu zijn verblijf in Parijs.

Op 8 april 1648 verliet Thysius per „messagier” de Franse hoofdstad, richting Calais, om, vandaaruit naar Dover overgestoken, van 15 tot 28 april 1648 Zuid-Engeland te bezoeken. Hij was o.a. te Londen en Oxford. Op 28 april 1648 aanvaardde hij de terugreis en op 1 mei 1648 om 10 uur, waarschijnlijk 's avonds, keerde hij terug in Leiden „ou j'ay trouvé les amis en bonne santé, et Dieu soit loué, qui m'a garde avec eux et prié de le continuer longtemps a nostre salut.”

Met deze zeven onderdelen volgt Thysius, althans wat Parijs en de grote rivieren betreft, de traditionele reisroute van de studenten in Frankrijk. Opvallend is hoogstens dat het eerste verblijf in Parijs slechts een maand duurde, terwijl hij later maar liefst vier maanden in die stad was, maar een verklaring kan zijn dat Thysius de zomer wilde benutten om langs de rivieren te reizen (23 mei-2 december 1647) en daarna de schade wat Parijs betreft in te halen.

De reisroute illustreert nog eens hoe welgesteld Thysius was. Hij was anderhalf jaar weg en werkte niet alleen het klassieke reisprogramma volledig af, maar veroorloofde zich daarnaast nog extra tochten als die naar Genève en Engeland.

Dat geld voor hem geen rol speelde blijkt ook hieruit, dat hij serieus plannen heeft gemaakt om naar Italië te gaan. Voor het eerst horen wij hierover in een brief van 6 juli 1647 uit Saumur aan de Hollander Mr. Her, waarop hij overigens geen antwoord kreeg³⁷:

„Escrit comme j'estois d'avis d'aller en Italie, et que je m'estimerois heureux de pouvoir avoir l'honneur de sa Compagnie et nous nous pouvions ranger au 1

d'Octobre a Marseille, s'il luy pleut. Demande pour cela l'estat des affaires dela paix."

Het volgende over de Italiaanse plannen vernemen wij uit een lange brief aan Constantijn l'Empereur van 27 juli 1647, eveneens uit Saumur³⁸:

„Je suis desireux d'aller en Italie, si neme treuve destitue de toute commodité, et si les geurres et la nouvelle revolte de Naples neme troublent en mon dessein. C'est pourquoy je vous prie tres humblement d'escire a Mr. Hocheperd qu'il me oblige d'une petite lettre de recommandation pour Venise et s'il est possible pour Rome et Genua, et une de Mr. Spanheim pour Genève."

Uit een correspondentie tussen Thysius en Mr. Armand Collins te Lyon³⁹ blijkt dat Thysius eind oktober via Collins de aanbevelingsbrieven van L'Empereur ontvangen heeft. In een commentaar bij deze brieven zegt Thysius waarom hij zijn Italiaanse plannen liet varen:

„,mais a.cause de mon indisposition, que je sentoie a Nismes, et duroit jusques a Marseille avec d'autre accidents particuliers, le temps estant trop avancé dans l'hyver, la crainte dela mer et l'incommodite parterre a fait que je me suis rendu a Paris au 10 de Decembre."

Dat Thysius echter serieus werk had gemaakt van zijn Italiaanse reis wordt duidelijk uit een brief die hij op 29 oktober 1647 ontving van Scipio Armand uit Marseille@, waarin hem gemeld wordt dat Mr. Hocheperd bij een oom in Venetië een crediet van 2000 fr. voor hem verzorgd heeft.

Uit Thysius' correspondentie kunnen wij concluderen dat hij begin juli 1647 het plan opvatte om door te reizen naar Italië, doch eind oktober 1647 gedwongen door ziekte, de naderende winter en mogelijk ook de onzekere politieke situatie in Italië, van deze reis afzag.

Zeer veel gevaren bedreigden de reizigers in Thysius' dagen⁴¹. De onveiligheid van de wegen, de soms gebrekkige vervoermiddelen, de bijna permanente dreiging van oorlog of de gevolgen hiervan, maakten het reizen tot een riskante aangelegenheid. Van deze gevaren vinden wij in Thysius' reis-journaal en brievenboek een weerslag.

Over het algemeen overkwamen hem slechts kleine ongelukken: een gebroken wiel, het vastlopen van een schip, oponthoud tengevolge van de hoge waterstand van de Rhône. In de beschrijving van de tocht van Parijs naar Calais (9-12 april 1648) treffen wij iets van het oorlogsgevaar aan, dat in die dagen bijna voortdurend dreigde?

„Couché a Berne et passe l'Abbaye St. (blanco). . .

Ala vue de Rue ville de geurre, ou il y a fort peu des logements a cause que l'ennemy y vient quand il veut. Dela passe encore un bois et enfin a Montreuil ou quelque troupe del'ennemi estoit decouverte a un demi-quart de lieu de nous."

afb. 4. Grot in *Marmoutiers*, door Lambert Doomer, die tijdens een reis door Frankrijk in 1646 tekeningen maakte in vele ook door Thysius bezochte plaatsen. Pentekening, 24,2 x 41,2 cm. Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit.

Ook het reizen op zee was niet van gevaar ontdoet. Een hachelijk moment maakte Thysius door, toen tijdens de overtocht naar Engeland, in de nacht van 14 op 15 april 1648, het roer van de „double chaloupe” waarmee hij de oversteek maakte, brak. Dankzij het kalme weer gebeurden er evenwel geen ongelukken.

Beroving is Thysius bespaard gebleven en slechts eenmaal werd hij bestolen. In een brief aan zijn nicht Sara l'Empereur van 3 april 1648 schrijft hij⁴³:

„Et de vray mon valet rompit mon coffre il y a quinze jours et emporta tout ce qu'il trouvoit propre pour luy, de sorte qu'il m'en reste fort peu.”

Een ander gevaar dat reizigers bedreigde was ziekte⁴⁴. Door ziekte liep de reiziger niet alleen vertraging op, maar kon hij ook voor onverwachte hoge kosten komen te staan. Bovendien was de zieke weerloos tegen eventuele kwade bedoelingen van de inheemse bevolking. Thysius is op reis enkele malen ziek geweest. De ziekte te Nîmes deed hem afzien van zijn Italiaanse reis (zie boven). In een brief van 6 maart 1648 aan zijn oom Constantijn l'Empereur⁴⁵ spreekt hij over een andere, blijkbaar vrij ernstige ziekte, „ma maladie qui me pousse a revoir les amis”.

Wanneer wij Thysius' reis overzien, kunnen wij vaststellen dat deze buitengewoon voorspoedig verlopen is. Weinig ongelukken zijn hem overkomen. Alleen van ziekte, mogelijk het gevolg van een zwakke constitutie, heeft

hij zoveel hinder ondervonden dat hij een voorgenomen reis naar Italië moest laten varen en zijn terugreis naar Holland bespoedigd werd.

Over de contacten die Johannes Thysius onderweg had, zijn de gegevens schaars. In zijn reisverslag schrijft hij slechts een enkele maal over een ontmoeting en het brievenboek voegt daar maar weinig aan toe.

Wij willen hier in de eerste plaats zijn contacten met Elsevier, vermoedelijk Daniël⁴⁶, noemen. Toen Thysius in Rouen verbleef (31 oktober-1 november 1646) ontving hij hem als gast en later, tijdens zijn tweede verblijf in Parijs, bezocht hij met hem de bibliotheek van Mazarin. Verder willen wij ds. De Beaujardin uit Saumur⁴⁷ vermelden bij wie Thysius twee maanden logeerde.

Afgezien van een enkele andere ontmoeting die slechts terloops wordt aangeduid, is dit alles wat Thysius over zijn contacten onderweg in reisverslag of brieven bewaard heeft. Dit is des te spijtiger omdat hij ongetwijfeld talrijke personen uit vooral de hoge kringen, zowel afkomstig uit Holland als geboortig uit Frankrijk, tijdens zijn Grand Tour ontmoet heeft.

In het begin van ons artikel maakten wij melding van het verschil dat er bestond tussen een *peregrinatio academica* en een Grand Tour. Het doel van de eerste was primair wetenschappelijk, terwijl de laatste ondernomen werd om de culturele horizon te verbreden en de manieren te verfijnen. Een strikte scheiding tussen beide is evenwel niet te maken en vele reizen vertonen kenmerken van zowel de een als de ander. Met dit voor ogen willen wij ons hier de vraag stellen of de reis van Thysius een Grand Tour was, zoals hij zelf zegt, of ook elementen van een *peregrinatio academica* bevatte.

Wanneer wij het reisjournaal van Thysius lezen, krijgen wij de indruk dat hier een jongeman op pad is die het erom gaat zoveel mogelijk onderweg te zien. Dat hem hierbij vooral het stedenschoon, de kunstig aangelegde tuinen en de vernuftige waterwerken interesseerden, meer dan de pracht van de natuur, is iets dat wij bij alle reizigers van die dagen tegenkomen. Van wetenschappelijke belangstelling blijkt uit het reisverslag weinig. Wel geeft Thysius een beschrijving van de universiteit van Montpellier en van de Bodleian Library te Oxford, maar meer dan een belangstelling voor gebouwen lijkt dit niet te zijn. Dat hij echter ook uit bibliofiele interesse bibliotheken moet hebben bezocht, moge blijken uit een mededeling over het bezoek met Daniël (?) Elsevier aan de bibliotheek van Mazarin in Parijs?

„... ou il y avoit un Ovide manuscrit avec des belles figures, batailles illustres, fait par une prince, toutes sortes des poissons, fort naïvement faites, beaucoup des livres des fortifications, presentees par la main du Cardinal, et inventées; une livre qui est fort bien gardee, et qui s'est ouvre jusques a 8 pieces, et ne fait q'une selle a chier, quand il est toute en ordre. Apres ils ont fait une bibliotheque sur l'equerie, avec des casses et piliers entre deux. En haut une avance, ou on pourra aller et

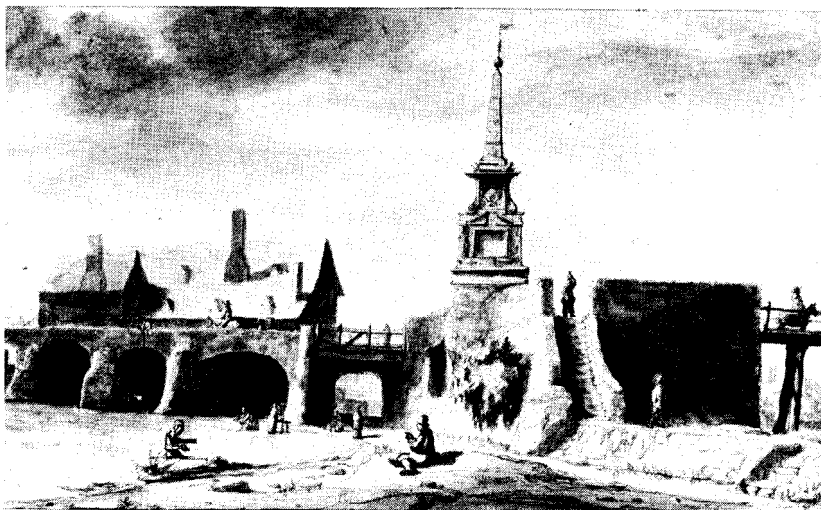
mettra les **petites** livres de bout. Il y a des chambres pour estudier et s'ervient a **ceux** en sont **curieux**. Sus les chambres **qui** sont trebien garnies des tapisseries et peintures. Il y a une galerie, et **diverses** chambres **qui** sont remplies des toutes sortes des statues, et **piliers** de marbre, et d'autres pierres, quelques uns de feillage, et dans la galerie une grande de ronde en haut et de petite a costé, fort superbement."

Dat het reisverslag van Thysius geen gewag maakt van wetenschappelijke bezigheden van de auteur of diens wetenschappelijke belangstelling verraadt, rechtvaardigt niet de conclusie dat hij op reis niets op dit gebied zou hebben gedaan. Ook van hen van wie vaststaat dat zij een *peregrinatio academica* maakten, vinden wij teleurstellend weinig over hun wetenschappelijke activiteiten in hun reisverslagen, veel meer daarentegen in hun *correspondentie*⁵⁰. Hetzelfde geldt voor Johannes Thysius.

Zo weten wij slechts uit zijn brievenboek dat hij van 13 november 1646 tot 14 april 1647 te Caen was om, voorzien van een aanbeveling van Salmasius (zie boven) te studeren bij de Franse filoloog en theoloog Samuel **Bochart**⁵¹. Waarschijnlijk studeerde hij Hebreeuws bij hem – in een brief aan zijn oom L'Empereur van 31 januari 1648⁵² beveelt hij Bochart voor deze taal *aan*terwijl Bochart van de gelegenheid gebruik maakte om van Ludolf Ethiopisch te *leren*⁵³. Helaas vernemen wij over de studie bij Bochart verder niets, maar het wordt wel uit de correspondentie tussen leraar en leerling duidelijk dat tussen beiden een hartelijke verstandhouding ontstond. Dat moge ook hieruit blijken, dat Thysius, na eerst 13 weken bij Mr. Le Maistre te hebben gelogeerd, op 18 februari 1647 zijn intrek nam in het huis van Bochart om daar te blijven wonen tot zijn vertrek uit Caen.

Het tweede gegeven over de wetenschappelijke activiteiten van Johannes Thysius ontlelen wij aan een brief uit Nantes van 30 augustus 1647, gericht aan zijn neef François **Thijs**⁵⁴: „Luy fait scavoir . . . **comme** j'ay pris le degré de ma licence a Angiers le 23 d'Aoust . . .”. Hij moet zijn licentiaatexamen in de rechten op doorreis gedaan hebben, daar hij slechts van 23 tot 25 augustus 1647 in Angers was. Hij moet zich derhalve elders hiervoor hebben geprepareerd. Een mogelijkheid is dat hij dit reeds in Leiden gedaan heeft, doch met zijn examen wachtte tot hij dit aan een buitenlandse universiteit kon afleggen. Hoewel wij dit geenszins uitsluiten, willen wij er ook op wijzen dat Thysius vlak voor zijn examen twee maanden in Saumur vertoefde, over welk verblijf wij niet meer weten dan dat hij eenmaal een uitstapje maakte en zijn Italiaanse reis voorbereidde. Wij vermoeden dat hij in Saumur zijn examen voorbereedde. Hoewel hij behoorlijk voor zijn licentiebrief heeft moeten betalen – het kasboek vermeldt een bedrag van 62 gulden – hebben wij geen reden om aan te nemen dat zijn examen een farce was⁵⁵.

Wanneer wij het voorgaande overzien, moeten wij vaststellen, dat de aanduiding *peregrinatio academica* niet past bij de reis van Thysius. Het enige

afb. 5. De Pont Neuf te Angers, door Lambert Doomer. Pentekening, 23,8 x 39,8 cm. Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit.

contact dat hij — voor zover wij kunnen nagaan — had met de Franse universiteiten, was zijn licentiaatsexamen te Angers. Zijn andere wetenschappelijke bezigheden droegen een niet universitair, privé karakter. Bovendien beslaan ze in tijd nog niet een derde van Thysius' activiteiten. Derhalve lijkt ons de benaming „Grand Tour”, die Thysius zelf aan zijn reis geeft, juist gekozen, met dien verstande, dat naast het algemeen-vormende en culturele, ook de wetenschap in het reisprogramma haar plaats had.

Tot besluit

De reis van Thysius is een goed voorbeeld van een Grand Tour van een welgestelde jongeman met zowel een wetenschappelijke belangstelling als een brede culturele interesse. In zijn reisverslag heeft hij met grote nauwkeurigheid opgetekend wat hij onderweg gezien heeft en wat hem is overkomen. Zijn correspondentie geeft hierop een aanvulling en laat onder meer zien welke plannen hij maakte en hoe hij zijn achtergebleven familieleden van zijn wedervaren op de hoogte hield. De reis van Thysius vertoont zowel wat vorm als inhoud betreft grote overeenkomst met die van tijdgenoten. Hij volgde dezelfde route als vele anderen tijdens zijn *iter gallicum*. Zijn belangstelling ging naar dezelfde dingen uit en volgde de mode van die dagen, door zich meer te richten op het kunstige en vernuftige van menselijke scheppingen dan op de schoonheid van de natuur. Zijn wetenschappelijke activiteiten beston-

den, evenals die van zijn tijdgenoten, niet zozeer uit het volgen van de universitaire lessen, alswel uit zelfstudie en het privé leggen van contacten met buitenlandse geleerden. Door hun rijke inhoud en de grote accuratesse waarmee zij zijn bijgehouden, zijn Reijsboek en brievenboek van Thysius waardevolle documenten voor de bestudering van de Nederlands-Franse culturele contacten in de 17e eeuw en vooral voor het onderzoek naar de Grand Tour en de *peregrinatio academica* naar Frankrijk.

AANTEKENINGEN

* Zie voor dit onderwerp uitvoeriger mijn *De Grond Tour* van Johannes Thysius, (ongedrukt. Leiden 1975), waarvan exemplaren aanwezig zijn in Universiteitsbibliotheek, Leiden, bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden, en bij het Academisch Historisch Museum, Leiden. Hierin ook een weergave van de bronnen.

1. „De Bibliotheca Thysiana te Leiden”, *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 5 (1907) blz. 53-61, m.n. blz. 53 en n. 2, 3.

2. Archief der *Bibliotheca Thysiana* (Arch. Thys.), nu in de Leidse universiteitsbibliotheek. 101/102. Zie J. van Royen, *Bibliotheca Thysiana*, Catalogus archief, familiepapieren en koopmansboeken, (ongedrukt, Leiden, okt. 1941), Universiteitsbibliotheek Leiden. Catalogus, blz. 3. Thans is het boekje ondergebracht onder nummer 106 bis I.

3. Zie voor het volgende P. Dibon. *Le voyage en France des étudiants néerlandais au XVIIe ème siècle*, 's-Gravenhage 1963.

4. Dibon, o.c., pp. 5, 8.

5. Dibon, o.c., p. 4.

6. Dibon, o.c., p. 15; A. Babeau, *Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Révolution*, Paris 1885, ch. V; E. S. Bates, *Touring in 1600, a Study in the Development of Travel as a Means of Education*, London-Boston-New York 1912, Ch. II.

7. Zie voor het volgende Dibon, o.c., pp. 9-12.

8. Zie hiervoor K.-J. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement français en Hollande du XVIe au XIXe siècle*, Leiden 1919 en J. Mathorez, *Les étrangers en France sous l'Ancien Régime*, Tome II, Paris 1921, Deuxième parti „Les Hollandais en France”, pp. 173-335.

9. Babeau, o.c., pp. 9-11, 17; Bates, o.c., pp. 78-83, 284-291.

10. Dibon, o.c., pp. 13, 26; Bates, o.c., pp. 114-123.

11. Behalve van de biografische woordenboeken - *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (NNBW)* onder red. van P. C. Molhuysen en P.J. Blok, Leiden 1911-1937, V., 925-26 (Blok) en A.

J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (v. d. Aa), Haarlem (1852) - 1878, XI, blz. 36 - en de aantekeningen van Johannes Thysius, is voor deze biografische schets gebruik gemaakt van het genoemde artikel van Blok, de inleiding van de *Catalogus* van Van Royen (n.2) en J. W. Muller, „Uit de geschiedenis der Bibliotheca Thysiana”, *Leids Jaarboekje* 1933/34, blz. 62-90.

12. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*, 's-Gravenhage 1875, col. 274.

13. Zijn bul in *Arch. Thys.* 107.

14. P. C. Molhuysen, *Bronnen [o]f de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel I, 's-Gravenhage 1918, blz. 64.

15. Gehuwd met Sara l'Empereur, een dochter van Constantijn.

16. Zie hierover ook H. van Oerle, „De bouwgeschiedenis van de Thysius bibliotheek aan het Rapenburg”, *Leids Jaarboekje* 1943, blz. 170-179.

17. Respectievelijk fol. 53 r.-71 r. en fol. 41 v.-52 v.

18. *Arch. Thys.* 102.

19. *Arch. Thys.* 14.

20. Gegevens over de voorgid over Thysius bij Blok, a.c., blz. 54.

21. Babeau, o.c., p. 19.
22. Zie voor dit onderwerp Bates. o.c., ch. VIII.
23. L. Guicciardini, *Omnium Belgii sive Inferioris Germaniae regionum descriptio*. Recens ex idiom. Ital. in Lat. serm. conversa, Regn. Vitellio interprete. Insertus tabb. geograph., adjectisque supplendoet illustrando G. nonnullis additamentis., Amsterdam 1613, in-fol.; id. Nunc vero a novo revisum etc., Arnhem 1616, in-4.
24. Abraham Gölitzii Dantisc., *ULYSSES Belgico-Gallicus, fides tibi dus et Achates per Belgium Hispan: Regnum Galliae: Ducat Sabaudiae: Turinum usque Pedemon-Metropolim*, Lugd. Batav., ex off. Elzeviriana, 1631, in-12; Dibon, o.c., p. 15; Babeau, o.c., pp. 79-84.
25. Bij Dibon vonden wij, o.c., p. 16: *Secrétaire des Secrétaires*, Rouen 1610, in-12. In de catalogus der Leidse universiteitsbibliotheek: *Le Secrétaire de la Cour, ou la maniere d'écrire selon le temps. Augmenté des compliments de la langue Française* (par. P. de la Serre), nouv. édit. revue, Paris 1631, in-8.
26. *Tres Gallicorum rerum scriptores nobilissimi*. Phil. Cominaeus de rebus gestis a Ludovico XI et Carolo VIII, Frossardus in brevem epitomen contractus, Cl. Sesellius in republica Galliae et regum officiis: a Joa. Sleidano in Lat. serm. conversi brevique explicat. illustrati, Francof. ad M., A. Wechel, 1578, in-fol.
27. Zie over dit onderwerp Dibon, o.c., p. 15.
28. Brievenboek, ongenummerde titelpagina; vgl. blz. 1, 4 en 5.
29. V. d. Aa X. blz. 11-12; *NNBW* V, 649-52 (Blok) en *Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours* (NBG), publiée sous la direction de M. le dr. Hoeffer, Paris 1852-1868, 43, 360-64 (A. Guillard).
30. Eug. et Em. Haag, *La France protestante*, Paris 1846-1859, IX, p. 143-47.
31. Fol. 58 v.
32. Bates. o.c., pp. 346-363.
33. V.d. Aa VIII, blz. 217-18.
34. Dibon, o.c., p. 8.
35. Brievenboek, blz. 8-9.
36. Zie n. 21.
37. Brievenboek, blz. 6.
38. Brievenboek, blz. 8-10; voor het antwoord zie blz. 17.
39. Brievenboek. blz. 17.
40. *Ibidem*.
41. Zie hierover m.n. Bates, o.c., chs. III en VIII.
42. Reijsboek, fol. 68 r.
43. Brievenboek, blz. 30.
44. Bates, o.c., pp. 361-2.
45. Brievenboek. blz. 29.
46. Daniël Elsevier (1628-1680), zoon van Bonaventura E., woonde van 1645-48 in Parijs bij de boekhandelaar Pierre le Petit, wiens naam Thysius in een van zijn adreslijsten vermeldt. *NNBW* IX, 233-35 (Hoogeveen).
47. Eug. et Em. Haag, *La Fr. Prot.*, 2 édit. sous la dir. de Henri Bordier, Paris 1877-1888, II. 21-22.
48. Dibon, o.c., p. 27; Babeau. o.c., pp. 25-27.
49. Reijsboek, fol. 67 v.
50. Dibon, o.c., p. 20.
51. Zie voor zijn biografie *NBG* 6, 304-7 (C. Hippeau).
52. Brievenboek, blz. 25.
53. Zie *NBG*, l.c. en Brievenboek, blz. 7.
54. Brievenboek, blz. 15.
55. Voorbeelden hiervan bij Dibon, o.c., pp. 28-29.

HET AANLEGGEN VAN DE BONBOEKEN 1642-1648

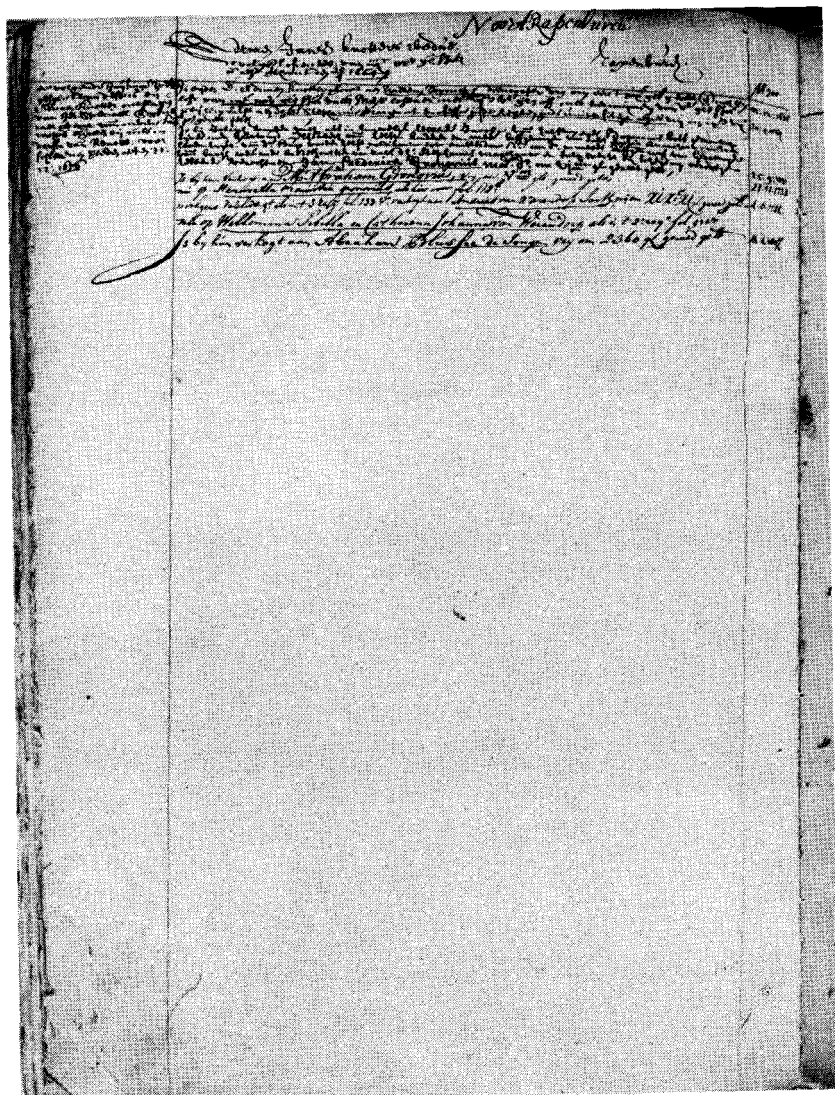
door

drs. R. C. J. van Maanen

Wie geregeld historisch onderzoek verricht op het Leids gemeentearchief, zal vroeg of laat kennis maken met de zgn. bonboeken, een reeks leggers waarin voor ieder perceel in de stad een bladzijde gereserveerd is en waarvan de gegevens lopen van ca. 1600-ca. 1811. Over een periode van ruim twee eeuwen werden alle transporten genoteerd, zeer veel eigendomsovergangen door testamentaire beschikking, koopsommen, alsmede de lasten die op een huis drukten. Vandaar dat ze belastingboeken genoemd werden en bijgehouden op de stedelijke Rekenkamer. De moderne betiteling „bonboeken” is te danken aan het feit dat er een indeling naar de bonnen (delen van de stad, ieder met een eigen naam) is gevolgd, waarbinnen via een bepaalde route ieder perceel aan bod komt. Is dit de sleutel voor de plaatsbepaling van ieder huis, essentieel voor deze registers is het niet: het is het gebruikelijke systeem van alle bevolkings- en belastingregisters die op het stadhuis werden op-gemaakt.

De bonboeken, zoals ik ze gemakshalve maar zal blijven noemen, waren het vervolg op een voorgaande reeks, die „de oude belastingboeken” genoemd werd sedert de aanleg van deze nieuwe en die op haar beurt het Register Vetus voortzette, het oudste Leidse perceelsgewijze onroerend goed-register, aangelegd in 1585.

Op 10 januari 1642 stelt de stadssecretaris Aelbrecht van Hogeveen in een memorie vast dat de belastingregisters niet meer te gebruiken zijn.¹ Bij het maken van extracten (eensluitende afschriften van bepaalde gegevens) kunnen fouten niet uitblijven, want door de talloze splitsingen van huizen is de overzichtelijkheid zoek geraakt en de marginale aantekeningen zijn met een dusdanige „cleyn ende fijne letter” geschreven, dat ze haast onleesbaar zijn. Nu, dat klopt! Hij doet dus een dringend beroep op het stadsbestuur zo spoedig mogelijk te besluiten tot vernieuwing, hoewel het een langdurig en

afb. 1-2. Twee pagina's uit het *bonboek* Noord-Rapenburg betreffende de huizen Rapenburg 49 en 47. Leiden. *Gemeentelijke* Archiefdienst.

moeizaam werk zal zijn. Het Gerecht (de Leidse magistraat) is eveneens van oordeel dat er nauwkeurige registers moeten komen en dus wordt als zodanig besloten op 20 februari 1642.² Op voorstel van de secretaris zal het werk in twee fasen worden uitgevoerd. Allereerst moeten extracten gemaakt worden van alle eigendomsovergangen- en belastingen sedert de aanleg van de bestaande registers. Dit werk wordt toevertrouwd aan Jan van Binchorst, de eerste klerk van de Rekenkamer, die al ruim veertig jaar in dienst is. Onduidelijkheden in de boeken zal hij uit eigen geheugen kunnen aanvullen. Bovendien heeft hij nog de „cloeckheit ende 't verstant” om dit werk te doen. Wanneer een onervaren kracht eraan gezet wordt, zal het veel meer moeite en tijd kosten en zal het resultaat minder betrouwbaar zijn. De secretaris suggereert om spoed te betrachten. Van Binchorst is niet meer één van de jongsten, want hij is immers al veertig jaar op het stadhuis werkzaam. De extracten die gereed zijn, krijgen, na te zijn gecontroleerd, de functie van net-voorbeelden, waarnaar de nieuw aan te leggen registers geschreven kunnen worden. Zij gaan dus dienen als wat we in de archiefterminologie een „minuut” noemen. Hiervoor is een klerk nodig „bequaem omme met eene goede letter 't selfde te scrijven”. De salariëring van de heren zal worden bepaald nadat de produktie van een paar maanden bekeken is.

Het enige wat nog rest voordat men aan het karwei kan beginnen, is de aanschaf van papier. Hoeveel zal er nodig zijn? Hoewel de schrijvers enige jaren werk zullen hebben, wil men al het papier, zowel voor de extracten-minuten, als voor de nieuwe registers tegelijkertijd bestellen, opdat ze alle op hetzelfde papier geschreven zullen worden. Op 7 maart 1642 wordt door de weduwe van Pieter de With, de stadsleverancier, 5 riem „groot papier superijael” en 5 riem „Frijburger papier” geleverd,³ waarvan de eerste soort bestemd is voor de registers en de tweede voor de extracten. Het was oorspronkelijk de bedoeling geweest om 7 riem gewoon schrijfpapier aan te schaffen, maar omdat het groot formaat papier duurder uitviel dan was beraamd, zal dat wel niet doorgedaan zijn. De secretaris had in zijn voorstel gesproken over 22 of 24 gld. de riem, in de resolutie van het Gerecht werd 36 gld. de riem begroot en per slot van rekening moet er 38 gld. voor een riem betaald worden. De kosten voor het schrijfpapier waren beter bekend: 6 gld. per riem begroot en betaald. Het totaal van de papierkosten bedraagt 220 gld., in plaats van de geraamde 222 gld. Bij aanschaf van de oorspronkelijk geplande 7 riem gewoon papier zouden de kosten tot 232 gld. zijn opgelopen.

De bepaling van de vermoedelijke hoeveelheid papier blijkt een slag in de lucht geweest te zijn. Een riem bestaat uit 500 vel, welk aantal ongeveer nodig is voor één register. En er moeten er (in eerste instantie) negen worden geschreven. Vijf riem papier was dus juist voor de helft voldoende!

Als alle voorbereidingen getroffen zijn, kan Jan van Binchorst aan de slag. Zijn arbeidstijden zijn keurig geregeld: 's morgens van 7-12 uur en 's middags

van 2-7 uur. Een 10-urige werkdag. Mogelijkheden van andere activiteiten, dus van neveninkomsten, zijn uitgesloten.

Zijn eerste uitbetaling vindt plaats op 9 juli 1642. Hij beurt dan een bedrag van 225 gld. voor de maanden maart, april en mei, waarin hij een produktie heeft gehad van ruim 800 extracten.⁴ In de latere rekeningen noch in de ordonnantieboeken (waarin registratie van de opdrachten tot betaling) worden de exacte aantallen genoemd, maar wel wordt er steeds gezegd dat hij even naarstig gewerkt heeft als in de vorige periode. Bovendien blijft zijn salaris gelijk: ieder kwartaal 225 gld., en dat gedurende drie jaar.⁵ Jan van Binchorst zal dus tussen 8 maart 1642 en 1 maart 1645 om en nabij de 9600 extracten geschreven hebben, eerder meer dan minder, aangezien de overige uitbetalingen wel over de volle drie maanden geweest zullen zijn, in tegenstelling tot deze eerste, omdat de aanvangsweek van maart afvalt, daar het papier dan nog niet geleverd is.

Wanneer Van Binchorst een eindje op streek is, kan het controlewerk en vervolgens het schrijven van de bonboeken beginnen, immers, zijn extracten moeten dienen als minuten voor de nieuwe registers. Beide taken gebeuren onder verantwoordelijkheid van de ondersecretaris Bartholomeus van Tethrode, via wie ook de salariëring loopt. Het controleren doet men buiten de gewone werktijden, met de bedoeling om vooral Jan van Binchorst niet te storen. Het schrijfwerk wordt verricht door een klerk van de Rekenkamer met een „schoone leesbaere handt”,⁶ zoals het in de resolutie van 20 februari j.l. uitdrukkelijk was gesteld.

Op 26 november 1642 is het eerste register van de nieuwe belastingboeken gereed, omvattende vijf bonnen: het Wanhuis-, het Wolhuis-, het Vleeshuis-, het Gasthuisvierendeel en Over 't Hof.⁷ Op precies dezelfde datum wordt de eerste wijziging in een ander dan het oorspronkelijke handschrift ingeschreven.⁸ Het tweede en derde register volgen met regelmatige tussenpozen: de betaling van het tweede geschiedt op 7 mei 1643 en van het derde op 25 september van datzelfde jaar.⁹ Dan volgt een lange pauze. In 1644 en 1645 worden geen betalingen aan Bartholomeus van Tethrode gedaan. Maar op 20 mei 1646 ontvangt hij de vergoeding voor het vierde register.¹⁰ Het vijfde laat weer wat op zich wachten, maar het aantal bladen per deel neemt ook steeds toe. Op 7 januari 1648 wordt het *tractement* ervoor uitbetaald. En dan gaat het bijzonder snel. De overige registers verschijnen alle in hetzelfde jaar: de betaling voor het zesde en zevende register vinden we op 6 juli en die voor de laatste twee op 3 augustus 1648.¹² De oorspronkelijke serie bonboeken is gereed, de bonnen van de stadsuitbreiding van 1644 inclus. Het tiende en elfde deel behelzen die bonnen die bij de laatste stadsvergroting in de 17e eeuw gevormd zijn en dateren derhalve van na 1659.

De eerste negen registers bevatten tezamen 4868 beschreven bladen. Het aantal gebruikte extracten is niet nauwkeurig bekend. Ze worden wel opgegeven op de kwitanties van de Rekenkamer, maar die van 1643 werden niet

aangetroffen. De opgegeven aantallen van 1642, 1646 en 1648 geven een totaal van 7816, wat neerkomt op ruim 1000 stuks per register. Gemiddeld zijn er dus twee extracten voor één huis geschreven.

Tenslotte een paar opmerkingen over de kosten. We hebben al gezien dat er aan papier 220 gld. betaald is. Maar dat was slechts voldoende voor de helft. We mogen er gerust nog een even grote som bij optellen.

Dan volgt het **tractement** van Jan van Binchorst. Hij verdiende 225 gld. per kwartaal, oftewel 900 gld. per jaar. Op het eerste gezicht is dit een salaris dat slechts één stedelijke ambtenaar haalt in die tijd, nl. de pensionaris, die 2000 gld. per jaar **verdient**.¹³ De secretaris, de griffier, en de ondersecretaris beuren 2100 gld. met zijn drieën. Maar aan emolumenten komt daar nog zeer veel bij, wat voor Van Binchorst onmogelijk is. Anderzijds moeten zij van hun inkomen zelf hun personeel bekostigen. Het is dus heel moeilijk de wedden in de ambtelijke sfeer te vergelijken. De indruk bestaat toch dat 900 gld. per jaar een heel goed salaris is. Een indruk die wordt verstevigd als we zien dat de thresorier ordinaris 700 gld. verdient, de dienaar van de thresorie 200 gld., de weesmeesters ieder 120 gld., de secretaris van de weeskamer 200 gld., de stadsbeiaardier 300 gld. Veel hogere bedragen komen niet voor. Het lijkt me dat het werk van Jan van Binchorst als hooggekwatificeerd en van groot belang werd geacht.

De kosten van het controleren van de extracten en het netschrijven van de bonboeken leren we uit de kwitanties kennen: aan schrijfloos werd per blad 8 stuivers aan de klerk betaald. Daarnaast werd er aan Bartholomeus van Tethrode telkenmale een bedrag uitgekeerd voor het controlewerk, afhankelijk van de tijd die er door hem en eventueel door één of twee klerken aan besteed was.

De onkosten voor het bindwerk werden niet gevonden, maar op het geheel zal dat geen groot bedrag geweest zijn, eerder uit te drukken in stuivers dan in guldens (per deel).

Als we de bedragen op een rijtje zetten, komen we tot het volgende totaalbeeld:

papierkosten	440:-
wedde Jan van Binchorst	2700:-
controleloon	1428:4-
schrijfloos voor de bonboeken	1947:4-
totaal	6515:8-

Ogenschoijnlijk een enorm bedrag, maar in werkelijkheid nog geen tiende deel van het batige saldo van de rekening van de thresorier ordinaris van 1645. En als we ons realiseren dat het over 6½ jaar afgeschreven kon worden, blijken de jaarlijkse onkosten gemiddeld ca. 1000 gld. te bedragen en dat is niet veel op

een totaal aan stedelijke uitgaven van ruim 350.000 gld. in eenzelfde periode. Met bescheiden kosten is een groots werk verricht.

AANTEKENINGEN

Alle gebruikte bronnen bevinden zich in het Archief van de Secretarie van Leiden, nl 1575. aanwezig bij de Gemeentelijke Archiefdienst.

1. Voorl. inv. nr. 7010.
2. Burgemeesters- en Gerechtsdagboek C, fol. 289.
3. Ordonnantieboek 0, fol. 127 vso.
4. Rekening van de thresorierordinaris (af te korten: Rek.) 1642. fol. 1655.
5. Rek. 1642-1645, en Ordonnantieboeken 0 en P.
6. Bijlagen bij de Rek.. 1642, 1646, 1648.
7. Rek. 1642. fol. 1690 vso.
8. Voorl. inv. nr. 6765, fol. 35 vso.
9. Rek. 1643, fol. 1440. 1494.
10. Rek. 1646, fol. 397 vso.
11. Rek. 1648, fol. 347 vso.
12. Rek. 1648. fol. 354-354 vso.
13. Rek. 1645, fol. 154-176 vso.

DECONFITURIER JANHONKOOP ENHETDESSERTOP 8 FEBRUARI 1775

door

dr. C. W. Fock en drs. R. E. O. Ekkart

Bij de herdenking van het 400-jarig bestaan van de Leidse Universiteit is op diverse wijzen aandacht besteed aan vroegere universitaire eeuweestvieringen. Duidelijk bleek daarbij hoeveel materiaal betreffende de feestelijkheden van 1775 bewaard gebleven is. Niet alleen kunnen we die herdenking volgen aan de hand van vele archivalia en gedrukte beschrijvingen, maar ook met behulp van een reeks prenten en tekeningen, die het mogelijk maken een duidelijk beeld te krijgen van allerlei onderdelen van dit tweede universitaire eeuweest. Op één van die onderdelen zal hier nader worden ingegaan, maar terwille van de duidelijkheid is het wenselijk daaraan een beknopt overzicht van de gehele herdenking vooraf te laten gaan'.

De viering van het 200-jarig bestaan van de Leidse Universiteit was uitgesmeerd over twee dagen, de achtste en de negende februari 1775. Op beide dagen zette stadhouder Willem V de gebeurtenissen met zijn aanwezigheid luister bij. Op de 8ste vond een academische zitting in de Pieterskerk plaats, waar de aftredende rector magnificus Hieronymus David Gaubius een enkele uren durende Latijnse rede hield over „de wonderbare blijken der Goddelijke voorzienigheid in het grondvesten, beschermen en luisterrijk maken van 's Lands Hooge Schole te Leijden” en de hoogleraar Adrianus van Royen een eveneens in het Latijn gestelde feestzang voordroeg. Na afloop van de zitting boden de Burgemeester en Curatoren aan de stadhouder en zijn gevolg, aan de hoogleraren en lectoren en aan een klein aantal andere genodigden een feestmaal in de Doelen aan, terwijl de avond gereserveerd was voor een groot vuurwerk, dat echter door de regenachtige weersomstandigheden niet door kon gaan.

Op 9 februari was er wederom een academische zitting in de Pieterskerk, nu ter gelegenheid van de plechtige promotie „met de kap”, d.w.z. geheel volgens de oude en al grotendeels in onbruik geraakte academische tradities, van vier studenten. De stadhouder en de curatoren gebruikten daarna de maaltijd op het Rijnlandshuis, terwijl de professoren wederom naar de Doelen togen, waar zij nu de gasten waren van de zojuist gepromoveerden. Des avonds werd dat gedeelte van het vuurwerk dat nog niet door de regen onbruikbaar was geworden, alsnog afgestoken, hetgeen tevens de afsluiting van het officiële gedeelte van het eeuwfeest betekende.

De vrij luxueuze viering van het 200-jarig bestaan van de Universiteit was mogelijk gemaakt door een extra subsidie van 10.000 gulden van de Staten van Holland*. Alles bijeen kostte de gehele herdenking een 16.000 gulden, waarvan bijna de helft werd besteed aan de feestmaaltijd op 8 februari. Wanneer men de stukken over de voorbereidingen leest, bemerkt men dat Curatoren en Burgemeester, die tezamen het bestuur van de Universiteit vormden, aan het welslagen van juist dit onderdeel bijzonder veel zorg besteedden.

Die voorbereidingen voor de maaltijd begonnen overigens pas in december 1774, kort nadat men een aanvang had gemaakt met de organisatie van het verdere eeuwfeest. Als plaats voor het feestmaal koos men de schuttersdoelen, waar al eeuwenlang regelmatig dergelijke festiviteiten plaats vonden. De burgemeesters begonnen eind december besprekingen te voeren met de mogelijke uitvoerders van de verschillende onderdelen. Voor de 29ste december werden enige suikerbakkers ontboden om „te vragen een plan met begroting van kosten” voor het dessert, terwijl voor de 30ste „de cocqs Caffijn in ‘s Hage en de twee cocqs Cramer alhier” waren opgeroepen om over de maaltijd zelf te praten. Bij die besprekingen lagen de gegevens over de door de koks Cramer verzorgde maaltijd, die in 1766 bij de meerderjarigheidsverklaring van Willem V in de Leidse Doelen gehouden was, ter tafel. Op 3 januari dienden de Cramers een plan in, dat niet minder dan 3600 gulden zou gaan kosten; acht dagen later besloten Curatoren en Burgemeester op deze offerte in te gaan. In de zelfde vergadering werd vastgesteld dat er enige vertimmeringen in de Doelen zouden moeten plaats vinden, o.a. om een geschikte plaats te krijgen voor de gecontracteerde musici, en dat er een loods zou moeten worden gebouwd waarin de koks hun werkzaamheden zouden kunnen verrichten.

Veel aandacht heeft men in de vergadering van 11 januari ook besteed aan het dessert. Na de bijeenkomst van 29 december had de Leidse suikerbakker Jan Honkoop in een brief de mogelijkheden uiteengezet:

Eedele Groot Agbare Heere

Hebbe de eer UEd Groot Agbare, hier nevens te geven het plan van het dessert zoo als ik volgens afmetting van de zaal op den doelen zoo als de lengte van de tavel,

sal **moetten** zijn ruym 60 Persoonnen. De middel rij van het dessert zal ten minste zijn 25 **platoos**, het middel stuk een prachtige tempel, welke 3 **platoos** lang met zijn, **antrees** zal beslaan, waar in ik op deselve alle de toe passelijke sinnebeelde die tot het Jubelaar dienne te zijn. Behalve dese tempel zal ik nog tussen **bijden** brengen nog 2 tempels, dog wat klijnder, mede met sinnebeelde toepasselijk op het eeuwgetij. De verdere andere **platoos** zullen eenigt na de eerste smaak gestroyd zijn en de andere stukken na de **vereyste** order. Verders **ZOO** zal het eynd van het desert geslootte worde met 2 prachtige eerpoorte mede met toepasselijke ornamente. Wanneer men, Edele Groot Agbare Heere, aan het werk is van **zoo** een desert dan koomt altoos nog wel meer eenige dingen in **gedagten** dat tot meer **siraad** is als ik nu kan melden. Want ik geen moijtte of koste zal **sparen** om alles in die order te brengen dat het tot groot genoegen van **Uwedele** Groot Agbaar **Heeren** zal zijn.

Verder zal volgens het plan om de middel regel koomen 112 schootteljes met alderlij gebakken compotten al le glaasse, confituioren en inzonderheyd 8 **annanas**-se, druyven, Franse **peere**, dito rennetten, grannaatappelen en **tgeen** verder in dese tijd te bekoomen is. De annanasse en druyven zal mij bezorg worden die zeer goed zulle weesse als mede de druyven, want zal wel zorg **draagen** van niets op het dessert te leveren of het selve zal in een goede orde zijn.

Uedel Groot Agbaare Heere hebbe mij ook versogt een grosse opgaaf van de koste te geven maar versoeck Ued Groot Agbaare Heere tot het laast van dese week daarvan **geexcuseerd** te zijn want ik eerst alles wilde nagaan wat ik nodig zal dienne te hebbe insonderheyd wegens de fruytte. Verders **zoo** zal ik Ued Groot Agbaare Heere mondeling verder **raport** doen waar mede met de uyterste eerbied en met alle agting ben

Ued onderdanige dienaar
J. Honkoop

De beloofde kostenraming schijnt hij inderdaad spoedig te hebben gegeven en wel voor een bedrag van ongeveer 300 **ducaten** (tussen de 1500 en 1600 gulden). Blijkbaar hebben de universitaire bestuurders Honkoops plannen tot in alle details bestudeerd, want blijkens de notulen hebben zij nog enige onderdelen gewijzigd:

De **H.C** en **B** (Heren Curatoren en Burgemeesters), delibereerende over het plan van het desert door den suikerbakker Honkoop overgeleevert, hebben daarin de volgende veranderingen geordonneert: dat de borstbeelden en **naamen** werden agtergelaaten; dat er als een templum Minervae in het midden zal geplaatst worden, verder iets alludeerende op de faculteiten, een beeld repraesenteerende door het wapen, waarop het rust, met de leeuw bij haar, Holland, en in de tuyn de wapens der **steeden**, en eindelyk Leyden, als verlost van de beleegering met haar wapen, vastgehouden **werdende** door de leeuw met het **zwaart**; al hetwelke door **H. Burgemeesters** op den 13. Januarij aan den voorn. Honkoop zijnde voorgehouden, heeft dezelve aangenomen daaraan te voldoen, en hebben hun **E.G.A.** daarop

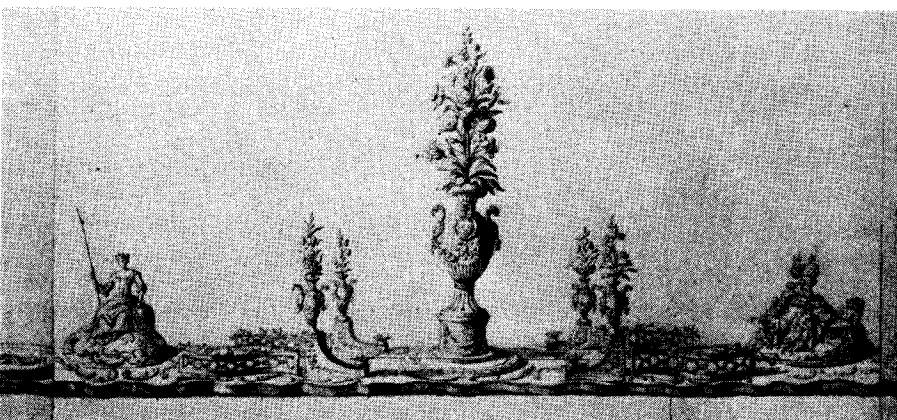
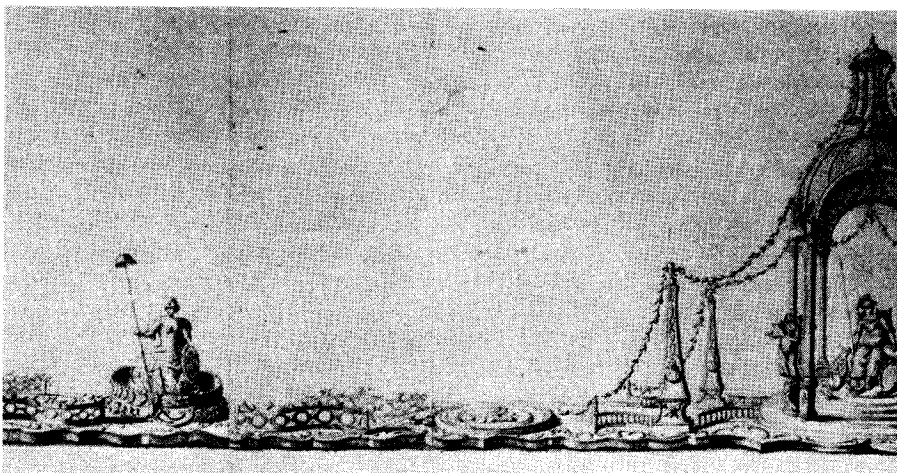
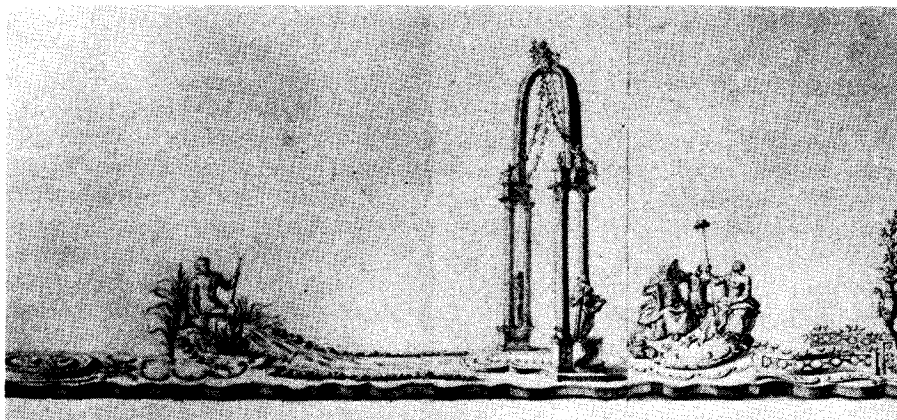
het voors. desert met al hetgeen er toe behoort ineens aanbesteed voor een somma van 1500 gulden.

Dit alles maakt duidelijk dat er een kleine matiging op het te besteden bedrag werd toegepast, waarschijnlijk vooral door inkrimping van het aantal schoteltjes met vruchten en dergelijke: in het oorspronkelijke ontwerp waren er 112 voorzien, doch uiteindelijk werden het er slechts 90.

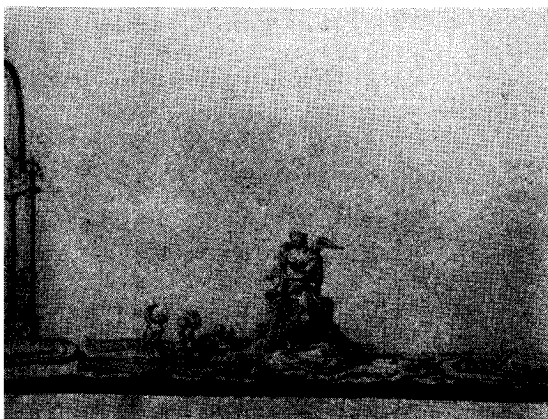
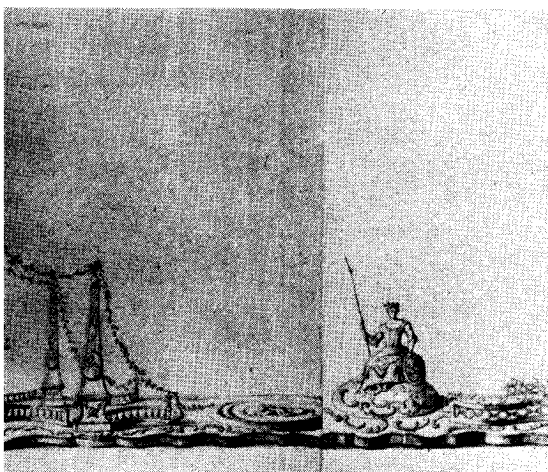
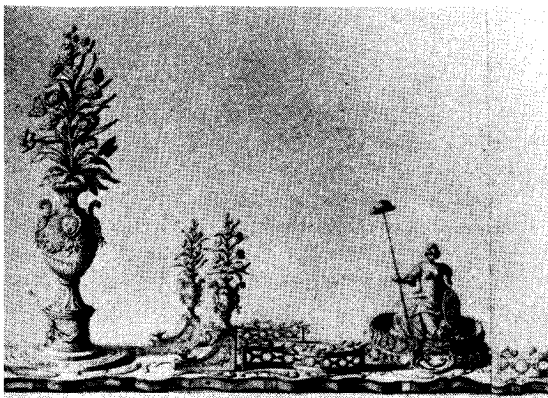
De verdere verzorging van het eten kon men nu aan de vakmensen overlaten, maar de aanvoer van voldoende drank was een zaak die nog alle aandacht van Curatoren en Burgemeesters vroeg. Bij wijnhandelaren in Leiden en Den Haag bestelde men een grote hoeveelheid wijnen van verschillende soort met recht van teruggave van niet gebruikte flessen. Na de maaltijd, waaraan 56 personen deel namen, bleken 37 flessen en ruim acht ankers wijn te zijn gebruikt, d.w.z. ongeveer 418 flessen; dit betekent, ook wanneer men rekening houdt met geopende maar niet geheel geledigde flessen, dat elke gast gemiddeld ruim zeven flessen soldaat gemaakt heeft. De kosten voor de drank bedroegen ongeveer 660 gulden. De afrekeningen van de koks en de suikerbakkers kwamen met de offertes overeen, al moest er wel wat extra's worden betaald omdat een deel van het vaatwerk en het bestek, waarvan het gebruik bij de prijs was inbegrepen, niet ongeschonden uit de gastronomische strijd te voorschijn was gekomen. De koks Cramer ontvingen derhalve een extra bedrag van 107 gulden en 6 stuivers en de suikerbakker Honkoop 17 gulden en 2 stuivers meer dan afgesproken was. De betaling aan Honkoop werd door de rentmeester van de Universiteit als volgt geboekt:

Aan Jan Honkoop, confiturier, eene **somme** van vijftien hondert seventien Ponden, twee Schellingen, namelijk vijftien hondert Ponden voor het leveren van een dessert met alle **deszelve** cieraeden van tempels, beelden, vaezen, enz., item fruiten, gebakken, mitsgaders het daer toe verder benoodigde **ZOO** van compotten, glazen, porcelain, zilver, lijwaet als anderzints op den voorsz. 8 Februarij 1775 volgens **accord** met hem aangegaen, en nog eene **somme** van zeeventien Ponden twee Schellingen, wegens schade door het **breeken** van **porcelein** en 't gemis van een zilveren vork, bij **decl(aratie)**, **ord(onnantie)** en **quit(antie)** 1517-2-0

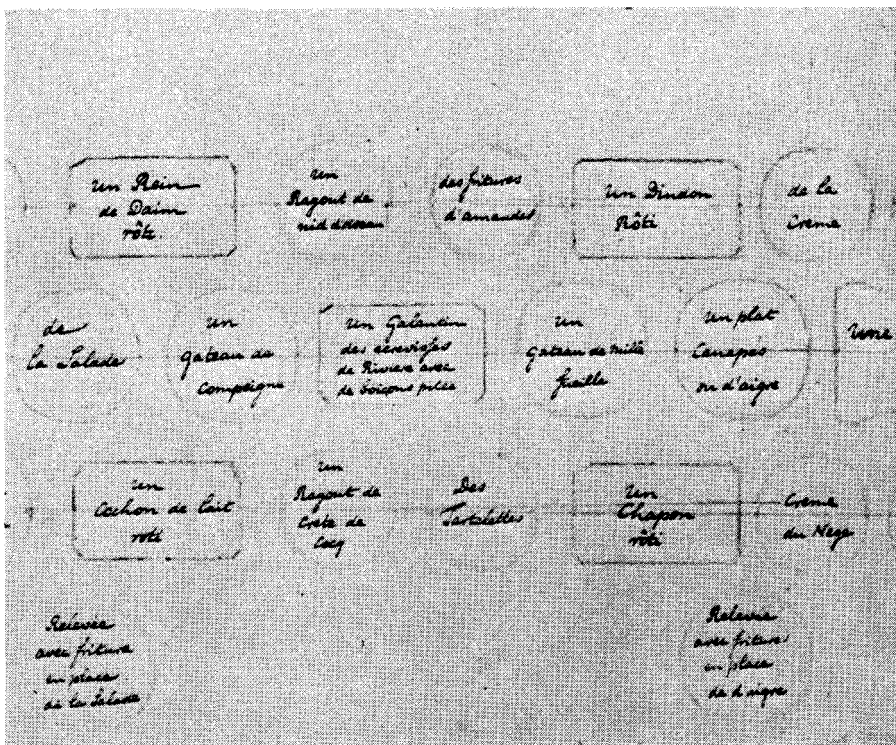
Alle voorbereidingen voor de maaltijd waren gericht geweest op een aantal van 60 aanzittenden. Daar echter Willem V in plaats van twaalf slechts acht man gevolg meebracht, waren er uiteindelijk maar 56 deelnemers. De stadhouder kreeg vanzelfsprekend de ereplaats voor de schoorsteen; hij werd geflankeerd door de rector **magnificus** en de schout van de stad. Tot de andere aanzittenden behoorden de acht genodigden van de prins, de drie curatoren, de vier burgemeesters, de acht schepenen, de eenentwintig professoren, de twee lectoren, de kapitein van de schutterij en een aantal hoge stedelijke ambtenaren. Als men alle kosten optelt, komt men tot een uitgave van meer dan 100 gulden per genodigde, een bedrag dat gezien in het licht van de

afb. 1. Ontwerp voor het dessert van het diner op 8 februari 1775. Potlood- en penseeltekening, 41,5 × 221 cm

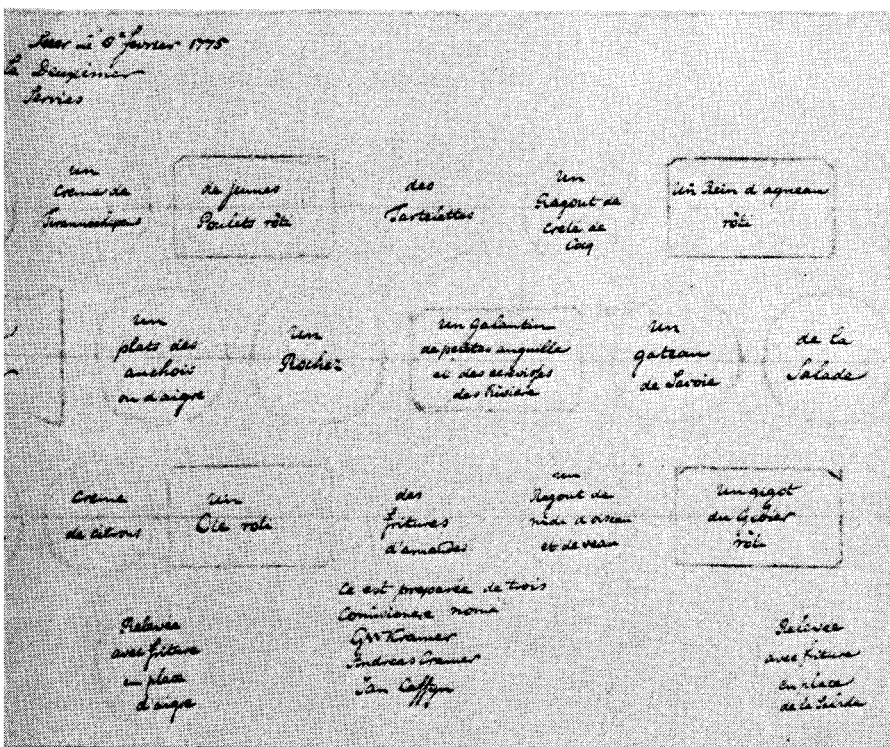
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 2. Fragment uit de tafelschikking van de tweedegang van het diner op 8 februari 1775. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

toenmalige waarde van het geld, ongetwijfeld astronomisch hoog genoemd mag worden.

De maaltijd bestond uit twee gangen van ieder 67 gerechten, die in strenge symmetrie op de lange tafel werden uitgestald, een wijze van opstellen die eerst bij de grote banketten in de 17de eeuw gebruikelijk was geworden. Vroeger had men de gerechten willekeurig en geïsoleerd van elkaar op tafel gezet. Nu echter - en dit is zeer goed te zien op de schets van de tafelindeling van het Leidse lustrummaal (afb. 2) - werden vanwege het grote aantal gerechten de schotels in geometrische patronen zeer dicht bij elkaar geplaatst. Daarbij werd een zekere ritmering in de schikking verkregen door in strikt symmetrische opeenvolging telkens rond een grote schaal een aantal kleinere plats te groeperen. Bij de eerste gang bijv. waren dit grote roti's in het midden en aan de einden van de tafel met daartussen in afwisselend ronde en

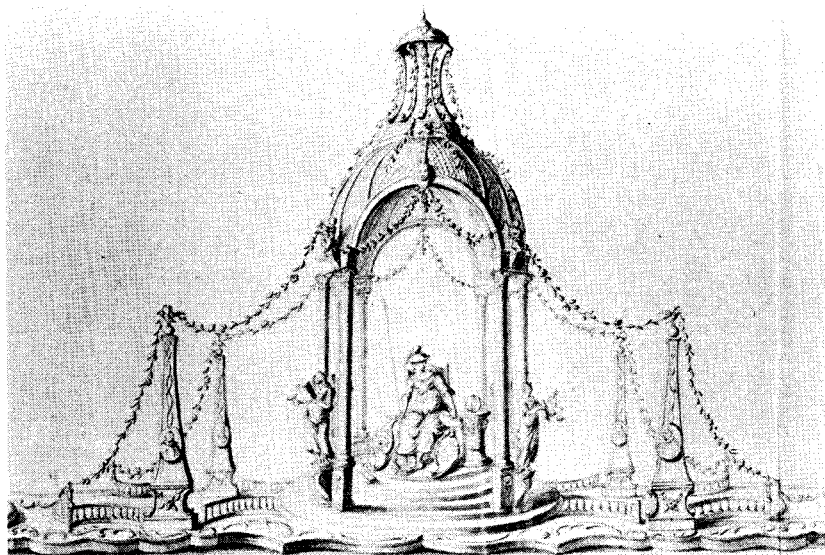

langwerpige schotels de soepen, vis, gevogelte en kleinere vleesgerechten. Ondanks de nagestreefde symmetrie was er grote variëteit: *soup à la reine* stond bijv. tegenover *soupe à l'écrevisse*, *une queue de cabilleau etuvée avec des huîtres* tegenover *une queue de saumon avec une sauce d'anchoie*, *une oie avec un ragout* tegenover *un dindon à la glace*, enz. Door de schier eindeloze afwisseling in bereidingswijze en in soorten vlees, vis en gevogelte was vrijwel geen gerecht hetzelfde. Ook de tweede gang, waar de grote roti's plaats hadden gemaakt voor lichter gevogelte, wildschotels, ragouts, pasteien en compotes, gerangschikt rond een gigantische zwijnskop als middenschotel, werd in dezelfde vorm gepresenteerd (afb. 2). Niet alleen aan de variatie en de schikking, maar ook aan de opmaak van de schotels werd veel zorg besteed. Het eeuwenoude gebruik om gerechten op te doen, opgemaakt als hele dieren, was ook hier nog in ere gehouden. Twee gemarineerde rundvleeschotels in de tweede gang waren bij voorbeeld opgemaakt als een zwaan en een pelikaan.

„Van tijd tot tijd hoorde men”, aldus de beschrijvingen, „een ongemeen fraai Muziek. Niet slechts de blaasinstrumenten, maar ook de snaartuigen, allen door bekwame Meesteren behandeld wordende, (hadden) eene overheerlijke uitwerking”. Nadat de tweede gang van de maaltijd genuttigd was en het dessert was opgebracht, werd de lector Joannes le **Francq** van Berkhey in de gelegenheid gesteld aan de gasten exemplaren van zijn „Zinnebeeldige Eeuw-Print”, van het portret van Dousa en van zijn dichtwerk *Leyden Verrukt* aan te **bieden**³. Nadat dit geschied was konden aanwezigen hun volle aandacht richten op het door Jan Honkoop vervaardigde dessert.

Bij alle grote feesten neemt de maaltijd een centrale plaats in en de versiering daarvan geniet dan ook bijzondere aandacht. Behalve de gebruikelijke tafelopmaak van damaste tafelkleden en servetten, bestek, serviezen van zilver of porselein en de vaak zeer fraai opgemaakte spijzen behoorden daarbij in vroeger tijd echter ook grote tafeldecoraties, die men in Duitsland zeer beeldend met de naam *Schauessen* (eetbaar) en *Schaugerichte* (oneetbaar) onderscheidde. Deze door pasteibakkers, suikerbakkers en andere tafeldecorateurs gecomponeerde arrangementen ontbraken op geen feestmaal. Zij dienden zowel tot esthetisch genoegen van de aangezetenen, als ter symbolisering en viering van actuele gebeurtenissen en verheerlijking van bepaalde personen, die de aanleiding voor het feestmaal waren. Steeds meer concentreerde men deze pronkgerechten op het dessert. In grote, samenhangende composities werden deze tafeldecoraties van de gewone maaltijd gescheiden en als dessert speciaal op grote plateaus opgezet (bij het Leidse dessert bijv. op 25 **plateaus**⁴), terwijl de vele schoteltjes met zoet gebak, confect, vruchten en ijs op grote bladen daar rond om heen gearrangeerd werden⁵.

Van al deze decoraties is door de vergankelijkheid van de gebruikte materialen niets bewaard gebleven. Zeer geliefd als materiaal was hiervoor was, dat zich makkelijk liet vormen en beschilderen; ook linnen en houten decoraties kwamen overigens voor. Daarnaast echter bestonden **pronkgerechten** vervaardigd uit eetbare bestanddelen zoals boter en vooral suikerwerk. Ook dit suikerwerk kon op natuurlijke wijze beschilderd worden met vruchtensappen en bijvoorbeeld de kleuren verkregen uit bonte korenbloemen, waardoor het geheel toch nog eetbaar bleef. Pas in de loop van de 18de eeuw werden bepaalde onderdelen, vooral de architectonische elementen als tempels of triomfbogen, ook in duurzamer materialen, met name porselein, vervaardigd. Bij uitzondering werd zelfs een hele tafeldecoratie – meestal in de vorm van een tuinaanleg – in porselein gemaakt, o.a. in Meissen voor graaf **Brühl** naar ontwerp van de grote Meissener modelleur Kändler. De porseleinfabrieken van Wenen, Nymfenburg en later ook Berlijn volgden dit voorbeeld. Maar van dergelijke opzetten in porselein, ook wel uitgevoerd in aardewerk of Venetiaans glas, zijn slechts fragmenten bewaard gebleven⁶.

afb. 3. De middentempel met Minerva en de vier Faculteiten, detail van afb. 1.

De belangrijkste bronnen voor onze kennis op dit terrein zijn dan ook de eigentijdse beschrijvingen en ontwerpen. Beide zijn voor het Leidse dessert uit 1775 overgeleverd. Het eigentijdse verslag is het uitvoerigst te vinden in de *Beschryving der plegtigheden by het tweede eeuwfeest van de Leydsche Akademie* door Pieter van den Bosch, gedrukt in Leiden in 1775; de tekening bevindt zich in het Leidse Gemeentearchief [afb. 1]⁷. De tekening is 221 cm lang en 41,5 cm hoog, uitgevoerd in potlood en penseel en geeft de hele dessertopzet weer, zoals deze gemaakt was door de suikerbakker Jan Honkoop.

Deze Jan Honkoop, geboren in Zoeterwoude in 1723 als zoon van Jan Honkoop en Sara van Ojen, was een broer van de boekverkoper en prentuitgever Abraham Honkoop⁸. Hij wordt bij zijn ondertrouw in 1746 banketbakker op de Breestraat genoemd, echter met de vermelding dat hij onlangs in Middelburg in Zeeland had gewoond⁹. In Leiden moet hij lid zijn geweest van het gilde der vettewariers, waarin ook de kaaskopers, olieverkopers, pastebakkers, koekbakkers, kramers en buitenlieden die met spek en ham op de markt stonden, waren opgenomen. Al komen we Honkoops naam vaker tegen in de rekeningen van feestelijke maaltijden, zoals bij de ontvangsten van Willem V op het Rijnlandshuis op 9 februari 1775 en op 26 mei 1781 (zie **hiervóór** blz. 44), toch was hij bepaald niet de enige in Leiden die in staat was een dergelijk groots opgezette tafeldecoratie uit te voeren. Bij het diner dat op

afb. 4. *Minerva*, detail van *afb. 1*

afb. 5. De Hollandse Maagd, detail van afb. 1

15 april 1766 aan prins Willem V in de Doelen werd aangeboden ter gelegenheid van diens meerderjarigheid, werd het dessert geleverd door de banketbakker Balthasar van der Vies¹⁰, terwijl bijvoorbeeld op een promotiediner in de Doelen op 23 april 1790 de Leidse „Dessertwerkers en Confituriers” Pieter Voorstad en Zoon het middenstuk verzorgden”.

Men kan nauwelijks een duidelijker beeld van de dessertversiering van Honkoop uit 1775 geven dan door de bovengenoemde beschrijving van Pieter van den Bosch te citeren¹², die vrijwel volledig overeenstemt met de opzet zoals die op de bewaard gebleven tekening van het dessert te zien is.

De Disch pronkte met een fraai Tafel-Sieraad, het welk door den Konfiturier Jan Honkoop, in deze Stad, gemaakt was, en bestond uit verscheidene stukken, die allen van Suiker als wit Marmer geboetseerd waren, en op het Merkw aardig Feest zinspeelden.

Het Midden, of Hoofdstuk, was een ronde Tempel, rustende op agt Kolommen, die in vier Faces verdeeld waren [afb. 3], in dezen Tempel zat PALLAS voor een Altaar, met twee door elkanderen gekruiste Slangen, als eene zinspeling op de twee Eeuwen, die sederd de Inwyding der Akademie verlopen waren. Aan de eene zyde had zy het Schild van *Medusa*, nevens haar Speer en Wapenrusting; aan de andere zyde den Privilegie-Brief, die in den Jare 1575 aan de Akademie is verleend geworden, en waarvan het Zegel op het Prinselyk Wapen nederhing [afb. 4].

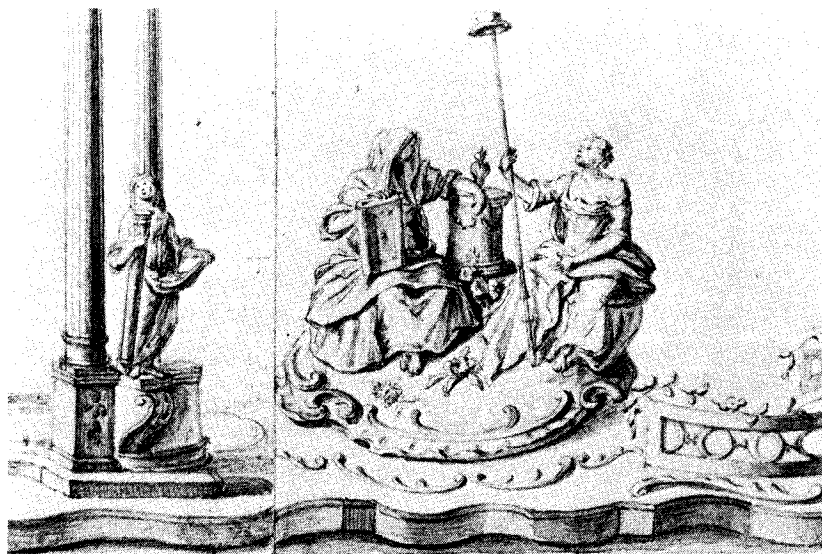
afb. 6. De Leidse Maagd, detail van afb. 1

Tusschen ieder van de vier Faces stond, een weinig buitenwaards, eene van de vier Faculteiten, te weten de *Godgeleerdheid*, de *Rechtsgeleerdheid*, de Geneeskunde en de *Wysbegeerte*.

Wydere vertoonden zich vier Pyramiden, twee namelyk ter wederzyde van den Tempel, in de gedaante van Grafnaalden. Deze hadden een *Medaillon* in het midden, pronkende, behalven het Bywerk, met het Borstbeeld van den Prins van Oranje, WILLEM den Eersten. Naast de beide ingangen van den Tempel lag een langwerpigronde groote *Medaillon*, versierd met **eenen** Genius of **Bescherm-Engel**, in *Bas-Relief*. Twee zoodanige Bescherm-Engelen lagen ook aan de beide uiterste einden van de geheele Tafel; en op ieder van de *Medaillons* waren, door een byzonder *Teeken*, de viermaal vyftig jaren aangeduid.

Ter rechterzyde van den Tempel was eene Groep, met de *Hollandsche Maagd*, die in haren Tuin gezeten, en omringd was met de Wapens der Steden van Holland en West-Friesland [afb. 5]. Daar tegenover, aan de linkerzyde, zag men eene Groep met de *Leydsche Maagd* [afb. 6]. Behalven dezen waren 'er nog twee tegen elkanderen overstaande Groepen; de ééne met de Afbeeldingen van *Godsdienst* en *Vryheid* [afb. 7], en de andere met de Beeldtenissen van de zeven *vrye Kunsten* [afb. 8]. Eindelyk vertoonden zich twee Vazen met Bloemen, ieder op een *Pedestal* [afb. 9].

Ieder van de twee Entrées der Tafel pronkte ook met wel uitgedachte en konstig gemaakte Zinnebeelden. Aan den **eenen** kant werd LEYDEN, als aan den *Rhyn*

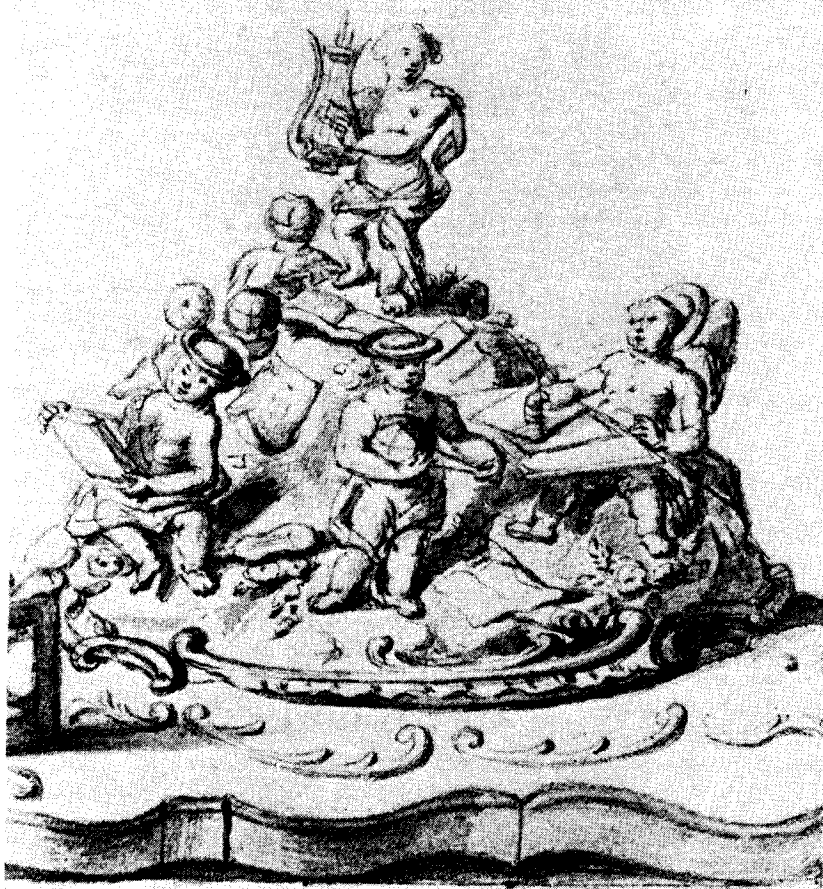
afb. 7. Godsdienst en Vrijheid, detail van afb. 1

gelegen zynde, aangeduid door den *Rhyn-God*, in eene zittende gestalte, en leunende op zynen Kruik, waaruit het Water scheen te vloeijen, en kabbelende voort te rollen [afb. 10]. Aan den anderen kant was de *Overvloed*, die de vertooning maakte van uit zynen Hoorn eene meenigte Medailles te strooijen [afb. 11]. De Entrées van de Tafel zelve bestonden aan iedere zyde uit eenen *Triomfboog*. Het Voetstuk van elk dezer *Boogen* pronkte met twee onderscheidene Beeldenissen. Aan den eenen kant zag men *Saturnus*, het Zinnebeeld van den voorbysnellenden Tyd, en de *Deugd* [afb. 12]; aan den anderen kant waren de Afbeeldingen van *Apollo* en de *Standvastigheid*.

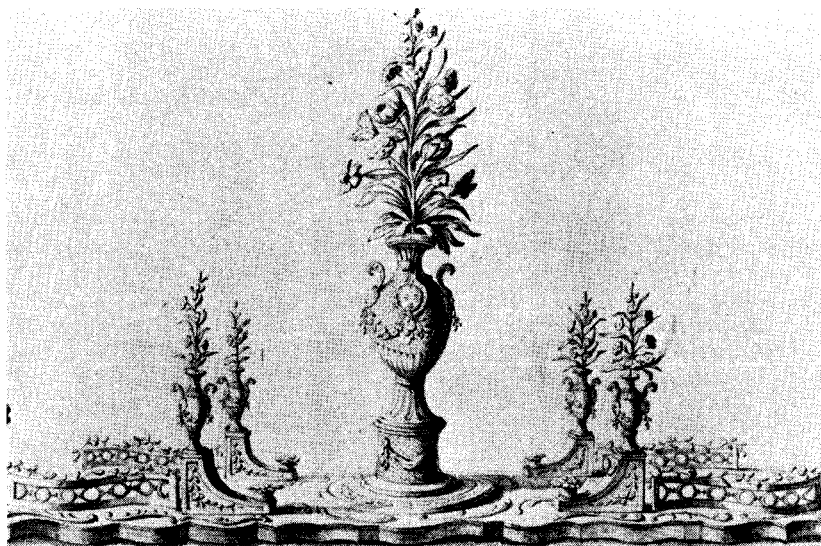
Voor het overige was de Grond met verscheidene Parterres, in allerlei kleuren, zeer sierlyk geschakeerd, en omringd met eene Balustrade van Lofwerk en Festonnen met Bloemen, die naar het leven geschetst waren.

Het valt op dat op één punt beschrijving en tekening onderling afwijken: namelijk bij de eindstukken. Volgens de beschrijving en de eerder genoemde, door Honkoop opgestelde indeling van de plateaus waren de triomfbogen aan de tafeluiteinden geplaatst, terwijl ze op de tekening meer naar binnen geschoven zijn.

Het eigenlijke dessert was rond het de hele lengte van de tafel beslaande suikerwerk gegroepeerd. Een *Notisie van de schootteljes van de gebakken, fruyten, compotte a le glaasses* (d.w.z. glace = ijs) geeft aan hoe de 90

afb. 8. De Zeven Vrije Kunsten, detail van afb. 1.

afb. 9. Tuinvaas. detail van afb. 1.

schoteltjes met druiven, ananassen, appelsienen, Franse peren en appelen, citroenen, gebakken, dressées, compotes, droge confituren en ijs in twee lange rijen langs de hele tafel in een vaste volgorde opgesteld moesten worden”.

Het dessert, met name tempel en erepoorten, is in een lichte, klassicistische stijl ontworpen. Slanke, korintische zuilen op dunne, hoge pedestals dragen een doorbroken kroonlijst met daarboven hoog opwelfende koepels en bogen. Alles wordt omspeeld door lieflijke bloemguirlanden, zoals in het laat 18de eeuwse neo-klassicisme de strakke lijnen en vormen altijd door speelse natuurmotieven worden verzacht. Ook de vier piramiden, de grote tuinvazen en de balustrades tussen de verschillende elementen zijn reeds in die zelfde antikiserende stijl ontworpen, maar de verhogingen waarop de figurengroepen zijn geplaatst vertonen nog de grillige omtrekken en overblijfselen van racaille-motieven uit het midden van de 18de eeuw. De figuren zelf, met ingewikkelde draperieën en lege uitdrukingsloze gezichten, zijn in de tekening wat onbeholpen weergegeven, maar voor de uitgevoerde suiker en figuren zullen deze bezwaren nauwelijks gegolden hebben.

De compositie van dergelijke tafeldecoraties berustte eigenlijk op een zeer klein aantal schema's. Algemeen gebruikelijk was het landschappelijke karakter, dat vanaf de vroegste afbeeldingen van pronkgerechten uit de 16de eeuw naar voren treedt en dat vermoedelijk voortkomt uit de feestelijke

afb. 10. De *Rijngod*, detail van afb. 1.

banketten in de open lucht, die vanaf de middeleeuwen gebruikelijk waren. In de 18de eeuw, toen de dessertversieringen uitgroeiden tot één samenhangend geheel, kreeg dit de vorm van een park- of tuinaanleg. In dergelijke tuinaanleggen werden steeds terugkerende thema's geïncorporeerd.

Zo speelde bijvoorbeeld water, als aanduiding van de levensbron, een belangrijke rol. Eeuwenlang waren dan ook tafelbronnen en fonteinën in de grote decoraties opgenomen. Maar ook door riviergoden werd het water gesymboliseerd, waarbij het tevens als verzinnebeelding van overvloed en vruchtbaarheid kon gelden. Bij het Leidse dessert zien we daarom ook de riviergod de Rijn geplaatst tegenover de Overvloed. Passend ook bij het landschappelijke karakter, waren rotsen en bergen eveneens geliefde onderdelen. Met name de Parnassusberg met Apollo en de Muzen, een goede begeleiding voor de feesten met hun zang en dans, zien we voortdurend in tafeldecoraties opduiken. In Leiden was hieraan, door Apollo en zijn gevolg als kindertjes uit te beelden, nog een extra speelse vorm gegeven.

Hoofdelementen waren echter altijd de van de tuinarchitectuur afgeleide eretempels, erezuilen, erebogen, obeliskën en piramiden. De ronde tempelvorm op vrijstaande zuilen met doorbroken dak of baldakijn nam daarbij de centrale plaats in. Door de hierin opgenomen mythologische figuren aan het thema van het feestmaal aan te passen kregen deze vast terugkerende architectonische onderdelen (die daarom soms ook in duurzamer materialen

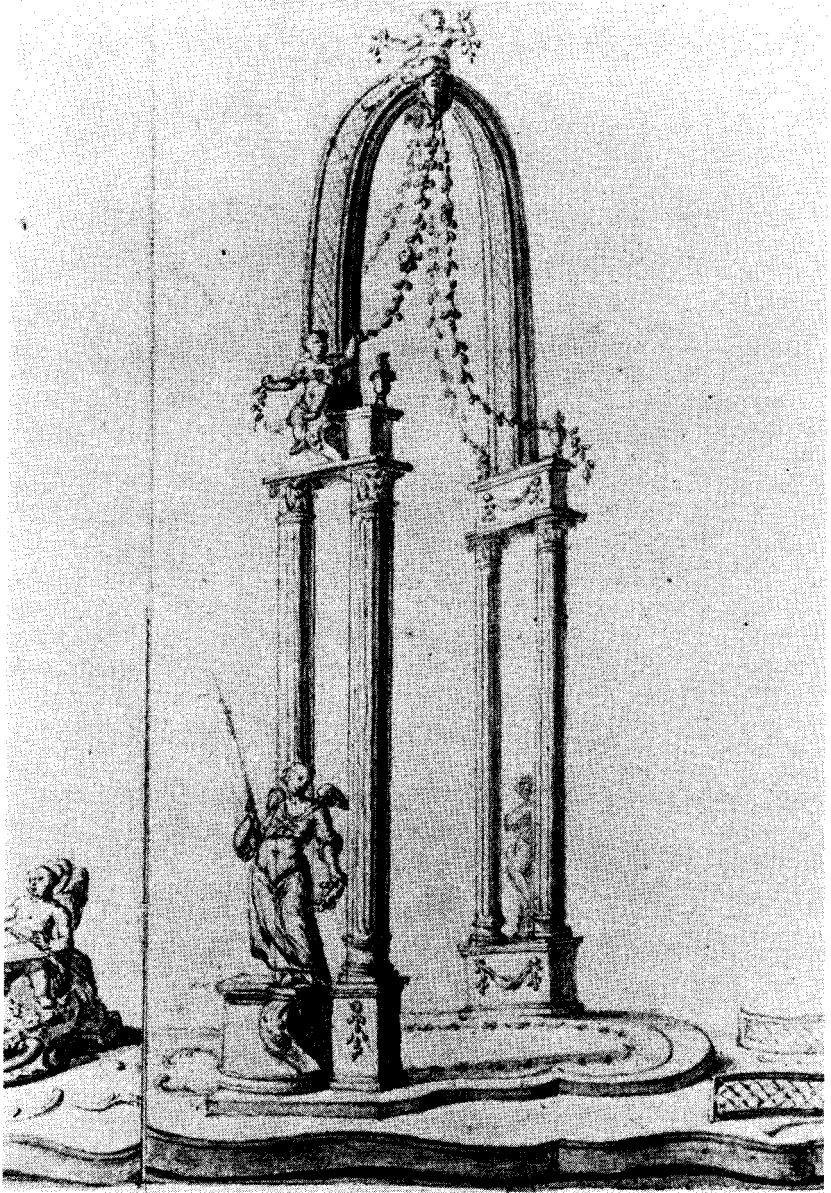

afb. 11. De Overvloed, detail van afb. 1

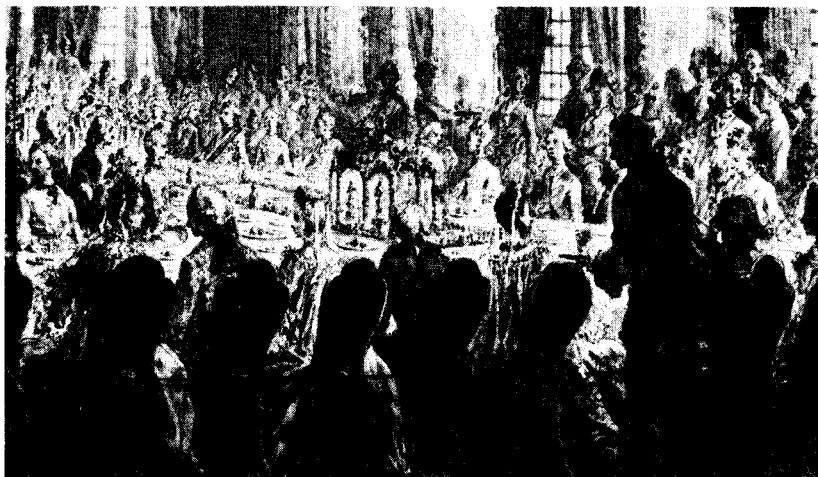
waren uitgevoerd) een actuele betekenis¹⁴. Vandaar ook dat de 18de eeuwse desserts in opzet zo sterk op elkaar lijken, aangezien alleen de figuurtjes en enkele iconografische details aan de actuele gebeurtenis waren aangepast. Het feestmaal dat in 1768 in Amsterdam aan prins Willem V werd aangeboden, welke gebeurtenis Simon Fokke in tekening heeft vastgelegd, laat bijvoorbeeld dezelfde tuinachtige dessertdecoratie met tempels, vazen e.d. zien [afb. 13].

Het Leidse eeuwfeest-dessert volgt dus geheel het internationale patroon, waarbij de gebruikelijke tempels, erebogen en andere tuinsieraden hier waren bevolkt door figuren, betrekking hebbend op de Universiteit en haar stichting: de Godin der wijsheid Minerva als middelpunt van de vier Faculteiten, de Leidse en Hollandse Maagd, de laatste met de vrijheidshoed uitbeeldend het vrijgevochten Holland waarvan de Leidse Universiteit het symbool was, aan welke universiteit men daardoor Kunsten en Wetenschappen kon beoefenen in volle Vrijheid en in overeenstemming met het protestantse Geloof.

Het is aardig aan een paar voorbeelden te zien hoe men ook in Leiden binnen dit vaste landschappelijke kader de thematiek steeds aan de gebeurtenis wist aan te passen. Bij het reeds hierboven genoemde feestmaal, gehouden in 1766 in die zelfde Doelen ter ere van Willem V, van welk dessert het programma bij de beraadslagingen in 1775 ook nog een rol speelde, was bijvoorbeeld de symboliek geheel gericht op Willem V en niet op de stad en

afb. 12. Ereboog met de Deugd, detail van afb. 1.

afb. 13. Feestmaal aangeboden door de stad Amsterdam aan prins Willem V in 1768. door Simon Fokke. Gewassen pentekening, detail. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst.

haar Universiteit. Tussen de parterres, de galerijen, de gestrooide rozen en tulpen en de grote middentempel waren toen verzinnebeeld Zee- en Landmacht, Landbouw en Zeebouw en Juno, godin van de Rijkdom en Jupiter als de Sterkte, alles gericht dus op de zegeningen van het bewind van de jonge stadhouder¹⁵.

Bij een diner in de Stadsdoelen in 1790 ter gelegenheid van de promotie in de rechten van Johannes Cornelius van der Kemp, waarbij ook weer prins Willem V aanzat, was de academische symboliek echter wel weer het hoofdthema. Ook toen zat in de grote, van suiker gemaakte middentempel – voorzien van de wapens van de prins, de Universiteit, Holland en Leiden – de godin Minerva met naast haar het Corpus Juris en de Haan, terwijl de jonge doctor haar zijn dankoffer brengt. Voor de vier middenzuilen van de tempel stonden vier bekende rechtsgeleerden: Cujacius, Grotius, Bijnkershoeck en Schultingh¹⁶. Aan de vier zijden van de tempel stonden bovendien de vier deugden (Wijsheid, Voorzichtigheid, Gerechtigheid en Standvastigheid), terwijl boven de tempel de Vrede in haar paleis nederdaalde en de Faam hierbovenuit torenende deze roemwaardige gebeurtenis uitbazuinde. Op de trappen naar de tempel stonden op pedestals de Waarheid, Deugd, Eendracht en Vrijheid. Temidden van verder lofwerk, balustrades en tuinsieraden bevonden zich nog terweerszijden de Elementen en Getijden des jaars en ook hier de berg Parnassus met aan de ene kant de zeven Vrije Kunsten en aan de andere zijde de negen Zanggodinnen (of Muzen), die de vreugde begeleidden. Ook dit dessert had als afsluitende entrées twee grote erepoorten, met daarin

staande Jupiter en Hercules die de ongestoorde feestvreugde bewaakten”.

Ook bij dit laatste dessert wordt vermeld dat het geheel in „allerleij Couleuren” was uitgevoerd, zoals dit bij het grote eeuwfeest-dessert uit 1775 eveneens het geval was.

Hoewel in de middeleeuwen Thomas van Aquino onder de scheppende of beeldende kunsten bijvoorbeeld de architectuur nog in één adem noemt met de bak- en **kookkunst**¹⁸ heeft de kunstgeschiedenis, vermoedelijk vanwege het vluchtige karakter, zich nauwelijks met de decoratieve produkten van pasteien suikerbakkers bezig gehouden. Ook is er tot nu toe onvoldoende aandacht besteed aan de ontwerpen, waarvan er trouwens zeer weinig bewaard zijn. De ontwerp-tekening in het Leidse Gemeentearchief is de enige ons bekende tekening voor een Nederlandse dessertdecoratie. Bovendien zullen er niet altijd getekende ontwerpen zijn vervaardigd. In de archiefbronnen worden namelijk ook echte drie dimensionale modellen vermeld: van hout of gips (bijv. voor de suikerbakkerij van prins Willem IV op een congres in Aken in 1749¹⁹) of van was en zelfs brons. Toch waren soms belangrijke kunstenaars bij het ontwerpen en modelleren van de grote suikerarrangementen betrokken. Vasari bericht bijvoorbeeld dat de bekende 16de eeuwse schilder Andrea del Sarto voor een van de feestmalen van het kunstenaarsgezelschap de *Compagnia del Paiuolo* een op het Florentijnse Baptisterium gelijkende maar op zuilen rustende tempel vervaardigde, opgebouwd uit een bodem van een grote plaat van verschillende gekleurde gelatine, met metselwerk van suikergebak en de tribune van **marsepein**²⁰. Eveneens in de 16de eeuw werden aan het Medici-hof in Florence de modellen van brons, gips of was geleverd door goudsmiden en door beeldhouwers uit het atelier van de vermaarde beeldhouwer Giovanni da Bologna. De modellen en klare produkten van de **confettiere** uit die tijd (luisterend naar de naam Coriolano) werden aan het Florentijnse hof trouwens volledig behandeld als „kunstwerken” en als zodanig ook gecontroleerd door de opzichter van de kunstenaarsateliers²¹. Ook bij het grootse banket aangeboden door de paus aan koningin Christina van Zweden in 1655 zijn het beeldhouwers - uit het atelier van Bernini - die aan de decoraties en **trionji di tavola** vorm gaven²².

Natuurlijk heeft het werk van de bescheiden ambachtsman Honkoop niet een dergelijke artistieke pretentie. Of er bij het ontwerp van het eeuwfeest-dessert nog een beroepskunstenaar aan te pas kwam is althans uit de archivalia niet na te gaan, aangezien Honkoop het dessert als één geheel aannam. De tekening zou in ieder geval voor de suikerbakker Honkoop verrassend van kwaliteit zijn, daar ze het niveau bereikt van de werken van de toen in Leiden werkzame professionele kunstenaars als Abraham Delfos, met wiens stijl deze tekening trouwens veel overeenkomsten heeft.

Zelfs is het niet duidelijk wie de in het ontwerp uitgewerkte ideeën heeft geleverd, aangezien het zeer goed mogelijk is dat Honkoop hiervoor te rade is

gegaan bij iemand als Joannes le Francq van Berkhey, wiens belangstelling voor allegorische taferelen zeer groot was.

Zeker is slechts dat Honkoop, al dan niet met hulp van anderen, met een plan op tafel is gekomen, waaraan de curatoren slechts op ondergeschikte punten wijzigingen behoeften aan te brengen. Zo blijft Honkoops naam verbonden aan dit grootse dessert, dat zo'n waardig sluitstuk vormde van de feestelijke maaltijd bij het tweede eeuwfeest van de Leidse Universiteit.

AANTEKENINGEN

1. De belangrijkste contemporaine beschrijving is: P. van den Bosch, *Beschryving der plegtigheden by hef tweede eeuwfeest van de Leydsche Akademie*, Leyden 1775.

2. Deze en de volgende gegevens zijn ontleend aan: P. C. Molhuysen. *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidse Universiteit*, deel 6. 's-Gravenhage 1923 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, deel 53), vooral blz. | IS-132 en aan stukken uit het Archief van Curatoren (AC) in Universiteitsbibliotheek te Leiden, in het bijzonder de bijlagen tot de resolutiën (AC 58) en de rekeningen van de rentmeester (AC nr. 533).

3. Het optreden van Berkhey, ongetwijfeld één van de meest glorieuze momenten in diens leven, wordt niet vermeld in de beschrijving van Van den Bosch (zie noot 1), ongetwijfeld ten gevolge van de slechte persoonlijke relatie tussen Berkhey en Van den Bosch, die later als vertegenwoordigers van resp. prinsgezinde en patriottische groeperingen nog veel feller tegenover elkaar zouden komen te staan. De beschrijving van de aanbidding is echter wel te vinden in de anoniem verschenen brochure *Kort dog zakelyk Beschryving wegens den opkomst, aanwas, en voortgang der Leydsche Academie* (...), Leyden (1775), blz. 49-51.

4. Zie de *Notitie \$00 als de Platoos zullen verdeeld worden* (AC nr. 58).

5. Zie als algemene literatuur over dit onderwerp: S. Bursche. *Tafelzier des Barock*, München 1974.

6. Bursche, a.w., blz. 53-54; zilver werd hiervoor nauwelijks gebruikt.

7. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, *Prentverzameling* nr. 63655. De tekening was te zien op de tentoonstelling *Van eeuw tot eeuw*, Academisch Historisch Museum (in het Gemeente-archief), Leiden 1974, cat. nr. 40. De plattegronden van de maaltijd zijn te vinden in dezelfde verzameling onder nr. 63656.

8. Gedoopt Gereformeerde Kerk Zoeterwoude op 25 april 1723. Abraham Honkoop werd gedoopt aldaar op 27 september 1716.

9. Hij trouwde met Elisabeth Malherbe; uit dit huwelijk werden in Leiden vier kinderen gedoopt.

10. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretarie archief 1575-1851, nr. 3128. fol. 152 (Rekeningen Thesaurier 1766); de rekening zelf is te vinden in de bijlagen bij de rekeningen (idem nr. 3555). Balthasar van der Vies, banketbakker op de Nieuwe Rijn, ondertrouwde op 10 april 1738. Hij stierf in 1787.

11. A. C. J. V. d. K., „Een kostbaar suikerwerk”, *De Oude Tijd* 1870. blz. 246. Pieter Voorstad, afkomstig uit Delft, werd op 13 augustus 1756 burger in Leiden. Op 22 juni 1758 ondertrouwde hij als banketbakker op de Langebrug met Catharina Langeveldt uit Lisse. Op het genoemde artikel werden wij attent gemaakt door Mevrouw drs. B. ter Molen-den Outer.

12. Van den Bosch, a.w., blz. 50-53.

13. Archief Curatoren nr. 58.

14. In een opsomming van verkoopsartikelen van Meissener porselein uit de jaren 70 van de 18de eeuw wordt bijv. opgesomd hoe zo'n porseleinen eretempel met porseleinen figuurtjes, groepen, tuinsieraden en zinnebeelden kon worden uitgebreid en aangepast (Bursche, a.w., blz. 49).

15. Plan van het jaar 1766 (Archief Curatoren nr. 58):

Parterre/ De Zee Magt / De Zon / De Landbouw / Een Roos gestrooit / Juno de Godin dea
Rijkdoms/ Parterre / Gallerij / De Groote Tempel / Gallerij / Parterre / Jupiter de Sterkte / Een
Tulp gestrooit / De Zeebouw / De Wapens van de seven Provinciën / De Landmagt / Parterre.
Er om heen vele schoteltjes.

16. De publikaties van de Fransman Jacobus Cujacius (1522-1590) en van de Nederlanders Hugo
de Groot (1583-1645), Cornelis van Bijnkershoek (1673-1743) en Antonius Schultingh (1659-1734)
behoorden in die tijd tot de belangrijkste literatuur voor juridische studenten.

17. Preciese citering in het artikel in *De Oude Tijd* (zie noot 11), blz. 246-247. Het middenstuk
kostte f 156,-.

18. P. O. Kristeller. „The modern system of the arts”. in: *Problems in Aesthetics* (ed. M. Weisz).
New York 1970, blz. 120. Zelfs Charles Perrault zag aan het eind van de 17de eeuw weliswaar de
„beeldende kunsten” als iets apart. Maar rangschikte onder de „wetenschappen” zowel astron-
omie, mathematiek e.d. alsook muziek, prentkunst, vuurwerk én „l’art de la cuisine” (Kristeller blz.
135).

19. Den Haag. Algemeen Rijksarchief, Archief van de Nassause Domeinraad nr. 998, aantekening
op 18 april 1752 (vriendelijke mededeling van mej. drs. A. M. L. E. Erkelens).

20. Bursche, a.w., blz. 334-335, noot 213.

21. G. Masson, „Food as a fine art in seventeenth-century Rome”, *Apollo* 83 (1966), blz. 338-341

22. Florence. Archivio di Stato. Guardaroba Medicea, passim.

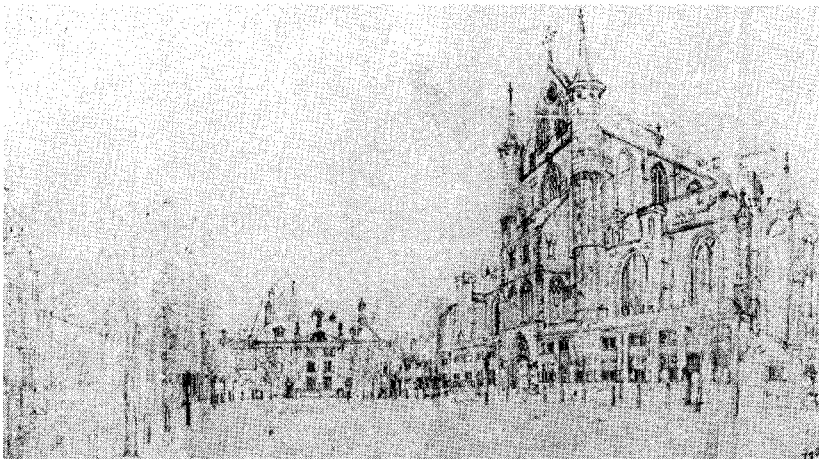
HET „ONEIGENLIJK GEBRUIK” VAN EEN DOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN UITGEGEVEN REPRODUCTIE

door

P. J. M. de Baar

Toen op 9 maart 1930 de gemeentearchivaris van Leiden mr. dr. J. C. Overvoorde overleed, legateerde hij aan de Vereeniging „Oud Leiden” een niet onaanzienlijk bedrag onder beding dat daarvoor een aantal vrijwel onbekende tekeningen of prenten van Leidse topografische voorstellingen uitgegeven zouden worden. De vereniging is aan deze wens tegemoetgekomen door de uitgave van een map met veertien stadsgezichten in een oplage van 200 exemplaren'. Als nummer 12 is in deze serie opgenomen een fotografische reproductie van de in de prentverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden onder nr. 21893 berustende schetstekening (in potlood met aanduiding der kleuren door bijschriften) van het Pieterskerkhof met gezicht op het westfront van de Pieterskerk en de zuidgevel van het Gerecht (afb. 1). De schets is later door Hermanus Petrus Schouten (1747-1822) - waarschijnlijk ook de maker van de schets - uitgewerkt tot een aquarel, die in later tijd eveneens voor genoemde prentverzameling verworven is. Maar wat is er nu gebeurd?

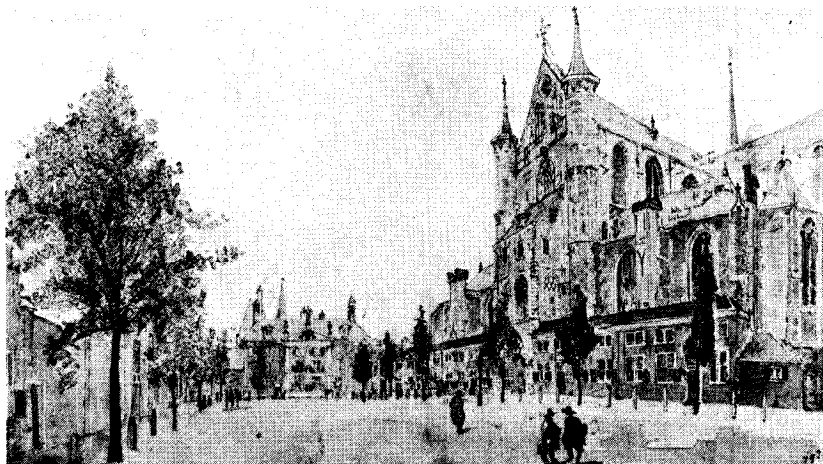
Eén exemplaar van de door Oud-Leiden uitgegeven reproductie (metende 19,5 bij 35,2 cm, terwijl het origineel 26,5 bij 47,7 cm meet) is door een uiteraard onbekend persoon „bijgewerkt” door het transept en torentje, aan de linkerkant bij te voegen (hetgeen een bijzonder fraai effect geeft, doch in werkelijkheid nooit zo gezien kan worden) en het lege kerkplein te stofferen met een aantal mannetjes in 17de-eeuwse kledij (afb. 2). Daarna heeft hij het geheel als een aquarel van kleuren voorzien. Ondanks deze behandeling herkennen we nog alle details die op de reproductie zichtbaar zijn, zoals het nummer in de rechteronderhoek, de naden in het papier, de bijschriften en de

afb. 1. Pieterskerkhof met westfront van de Pieterskerk, door Hermanus Petrus Schouten. Potlood-tekening, 26,5 x 47,7 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

vlekken op de voorgrond en middenboven. Op zich is een dergelijke bewerking van een reproductie niet erg, want het kan bijv. om studieredenen plaats hebben gevonden. Vreemd wordt het echter wanneer een dergelijke bijgevoegde reproductie in de Londense verzameling Clifford Duits opduikt en in 1961 in het Centraal Museum te Utrecht tentoongesteld wordt samen met de werken van de befaamde Pieter Jansz. Saenredam², zij het dan onder het hoofdstuk „onjuiste of twijfelachtige toeschrijvingen”. In de tentoonstellings-catalogus³ wordt gewezen op een duidelijke overeenkomst met de tekening van Schouten en wordt het stuk uit de collectie Duits aangeduid als „vermoedelijk een werk in de trant van Saenredam, dat later werd ingekleurd. Ook de rubriekjes „herkomst-onbekend”, „tentoonstellingen-onbekend” en „literatuur-onbekend” zullen de aanschouwer van catalogusnummer 230 niet bepaald een hoge dunk van deze pseudo-Saenredam gegeven hebben. Dat het echter een „oneigenlijk gebruikte” reproductie betreft zal men toch wel niet gauw vermoed hebben.

Een goede raad aan allen die wel eens met prenten en tekeningen te maken hebben om zulk een soort nare ervaringen te voorkomen: het watermerk bestuderen en het papier „bevoelen”.

afb. 2. *Pieterskerkhof met westfront van de Pieterskerk. Met pen en penseel opgewerkte reproductie van de tekening afb. 1, 19,5 x 35,2 cm. Londen, Collectie Clifford Duits, 1961.*

AANTEKENINGEN

1. *Oud Leiden*, 14 reproducties van oude tekeningen, uitgegeven door de vereniging „Oud Leiden”, 193 I.
2. Geboren Assendelft 9-6-1597, begraven St. Bavo Haarlem 31-5-1665.
3. *Catalogue Raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam*, Utrecht 196 I, nr. 230, afb. 220.

EEN VAANDEL UIT DE PATRIOTTENTIJD

door

drs. R. E. O. Ekkart

De ernstige botsingen tussen patriotten en prinsgezinden in de tweede helft van de 18de eeuw hebben ook op de Leidse geschiedenis van die tijd een stempel gedrukt. Hoewel de strijd in het begin uitsluitend maar ook later nog overwegend werd uitgevochten met steeds scherper wordende pamfletten, zien we in de jaren tachtig bij diverse bevolkingsgroepen behoefte aan bewapening om aan de al dan niet vermeende bedreiging door de tegenpartij het hoofd te bieden. De strijd lust bleef zeker niet beperkt tot de Leidse burgerij, maar verbreidde zich ook duidelijk onder de universitaire bevolking. Hoewel er onder de docenten wel enige prinsgezinden te vinden waren - men denke slechts aan de bijzonder strijdlustige lector Joannes le Francq van Berkhey -, was de meerderheid van hen patriottisch georiënteerd. Een zelfde tendens zien we onder de studenten. Eén van de symptomen daarvan was de oprichting van een studenten-exercitiegenootschap.

Ruim twintig jaar geleden heeft Fasel in het Leids Jaarboekje de geschiedenis van het exercitiegenootschap „Pro **Pallade** et Libertate” verteld aan de hand van door hem teruggevonden archivalia'. Als reactie op een aantal opstootjes in de loop van het jaar 1784, lieten enige studenten, onder wie de latere raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck, in 1785 een aantal medestudenten bijeenkomen teneinde zich gezamenlijk te laten trainen in het exerceren. Er werden wetten voor het toen nog naamloze genootschap vastgesteld, die o.a. de leden lieten beloven om provocatie van andersdenkenden te vermijden, een bepaling waaraan echter maar nauwelijks de hand gehouden werd. Vanaf de zomer van 1785 werden de wekelijkse exercities gehouden op het buiten de Witte Poort gelegen terrein van het burgergenootschap „Voor Vrijheid en Vaderland”, terwijl de in die tijd overwegend patriottisch gezinde stadsregering een steeds openlijker optreden van het aanvankelijk slechts in stilte oefenende corps toeliet. In het najaar van 1786 kreeg men zelfs toestemming om door de stad te marcheren en werd men in de

gelegenheid gesteld om gedurende de wintermaanden in de Pieterskerk te exerceren. Terwijl de nieuwe leden toestroomden, werd het geheel op wat professioneler basis opgezet met een nieuwe exercitiemeester, met beroepsmusici als tamboers en pijpers en met de aanschaf van uniformen. Nu ook kreeg het genootschap de naam „Pro Pallade et Libertate”, Voor Pallas (Athene) en Vrijheid.

Toen in het voorjaar van 1787 het moment naderbij kwam dat leden van Pro Pallade zouden uitrukken om in Zuid-Holland en Utrecht hun geestverwanten te helpen bij het bezetten en handhaven van militaire steunpunten, ontbrak nog slechts één ding aan de uitrusting: een vaandel. Een groep vooraanstaande Leidse patriotten besloot in dit gemis te voorzien en een vaandel te laten vervaardigen. De weldoeners wilden blijkbaar niet te zeer in de gaten laten lopen dat zij sympathisanten van de studentenbewapening waren, want zij besloten hun geschenk anoniem aan te bieden. In hun naam verrichtte de toen als patriottisch leider sterk op de voorgrond tredende Mr. F. G. Blok, advocaat en lid van de Leidse veertigraad, de overhandiging. De plechtigheid² vond plaats op 5 mei 1787 op het exercitieterrein buiten de Witte Poort, waar de studenten omstreeks vier uur in de middag „met slaende Trom en verzeld van een voortreflijk Veld-Muziek” aankwamen. Nadat het opgerolde vaandel te voorschijn was gebracht, werd het geweer gepresenteerd, trad Blok voor het front van de troepen, liet het vaandel ontrollen en sprak een toepasselijke rede uit.

Blok begon mee te delen dat aan het innerlijk genoeg van zijn toehoorders en aan de levendige gevoelens waarmee zijn eigen hart vervuld was, slechts één ding ontbrak, namelijk de mogelijkheid mee te kunnen delen „welke aanzienlijke en waardige Persoonen” hij hier vertegenwoordigde. Vervolgens betuigde hij zijn „hartelijke toegenegenheid tot de roemwaardige oogmerken” van de corpsleden, want

nimmer konde het best gedeelte van dezer Stads Burgerij heuchlijker aandoeningen gevoelen, of zig meer vereerd vinden door Uw verblijf binnen haare Stad, dan toen zij ook U zag deel **neemen** in haare hartelijke begeerte, om met de geheele weldenkende Natie de dwingelandij moedig het hoofd te bieden, het Vaderland met den gewapenden arm te verdedigen, en eenmaal van alle heersucht vrij te strijden.

De eer en erkenning voor de moedige studenten zou echter niet volledig kunnen zijn

zo lang gij verstoken waart van een *Veld-Teken*. waar onder Gij die oefeningen kondt voortzetten, en dat, van overoude tijden af, zo onafscheidelijk scheen van den plechtigen optocht **eener** Heldenschaar, als de vrije Hoed, en Speer van de *Hollandsche* Maagd, en het Schild van *Minerva's* Beeldtenis.

Met dit vaandel getooid zou het exercitiegenootschap zo nodig kunnen

helpen de vijand van de muren te jagen en „**het** muiltziek Graauw” (zoals bekend had de stadhouder vooral veel aanhangers in de laagste **bevolgingsklassen**) in bedwang te houden. Na een vermanend woord over de onverbrekelijkheid van de ware vrijheidsliefde en de hoedanigheden van „eenen nuttigen Burger en deugdzamen Mensch”, besloot Blok zijn aanbiedingsrede met mede te delen dat hij het altijd als een voorrecht zou beschouwen dat hij een kwekeling van die hogeschool was, „**waarvan** Gij den luister, en het aanzien door Uwe voorbeeldige hoedanigheden zo zeer helpt schraagen”.

De aanbiedingsrede werd beantwoord door de eerste commandant, Peter Schull, die betoogde dat

wanneer ons het onuitspreekbaar geluk gebeuren mag, (terwijl wij deeze Banier volgen) dat wij de Vrijheids-Zon, die thans, van agter de donkere wolken, aan de kim verrijst, **haare** hoogte te zien beklimmen, (. .) wij het, voornamentlijk, hun (nl. de schenkers) te danken hebben, iets ter bevestiging der onwaardeerbare Vrijheid toegebracht te hebben; (. .) dan zal de laate Naneef, de gedagtenisse van hun, die zo veel luister aan dit gewapend **Ligchaam** hebben bijgezet, zegenen en hunne Graven (waren de **Naamen** hem bekend), met dankbare **traanen** besproeien.

Zou de „**laate** Naneef’ bij gebrek aan kennis van de namen der edele schenkers zijn tranen op hun graven kunnen inhouden, de aanwezigen bij de plichtigheid op 5 mei 1787 zullen moeite gehad hebben de waterlanders te bedwingen toen de commandant’ het vaandel overreikte aan de vaandrig Otto Molengraaf Juyn, die daarop reageerde met de „**zeer** aandoenlijke” woorden:

Tot in mijn ziel getroffen door de eer, die dit ons Corps wordt aangedaan, door van zulke Edele Vrijheids Palinuren dit kostelijk Veldteken aan hetzelfde te zien ten geschenke **geeven**: Getroffen, Wel. Ed. Gestr. en Wel. Ed. Manh. Heer! door Uwe regtaarte taal, voel ik mijn Vaderlands Bloed met meer hevigheid door mijne Aderen vlieten: Ja wat meer is, deze Banier aan mijne zorgen te zien vertrouwen; dit alles noopt mij om ook dezelve te aanvaarden, met deze mijne hand, alleen aan der **Burgenen** Vrijheid en Voorrechten toegewijd; ik bezweer U Ed. Manh. **Heeren** Mede-Leden, Mede-Vaderlanders, dat ik, zo lang ze aan mijne zorg is toevertrouwd, dezelve zal **bewaaren** en beschermen; en roept ons de Vrijheid, om (. . .) voor **haaren** waggelenden Troon in de bresse te springen, zo zijt verzekerd, dat ik liever mijn vrij bloed zal **laaten** stroomen, dan voor het geweld van **Eenen**, veel min van **Veelen** immer te bukken, en mij nooit deze Banier zal **laaten** ontveldigen, dan met het **bègeeven** mijner kragten; wat zeg ik? niet eer voor dat ik mijnen adem aan mijnen Schepper weder geef.

Inderdaad weet de anonieme beschrijver van de aandoenlijke gebeurtenis ons mede te delen dat het gehele gebeuren, dat besloten werd met een exercitie, „**meenig** een de traanen van vreugde uit de **oogen** persste”.

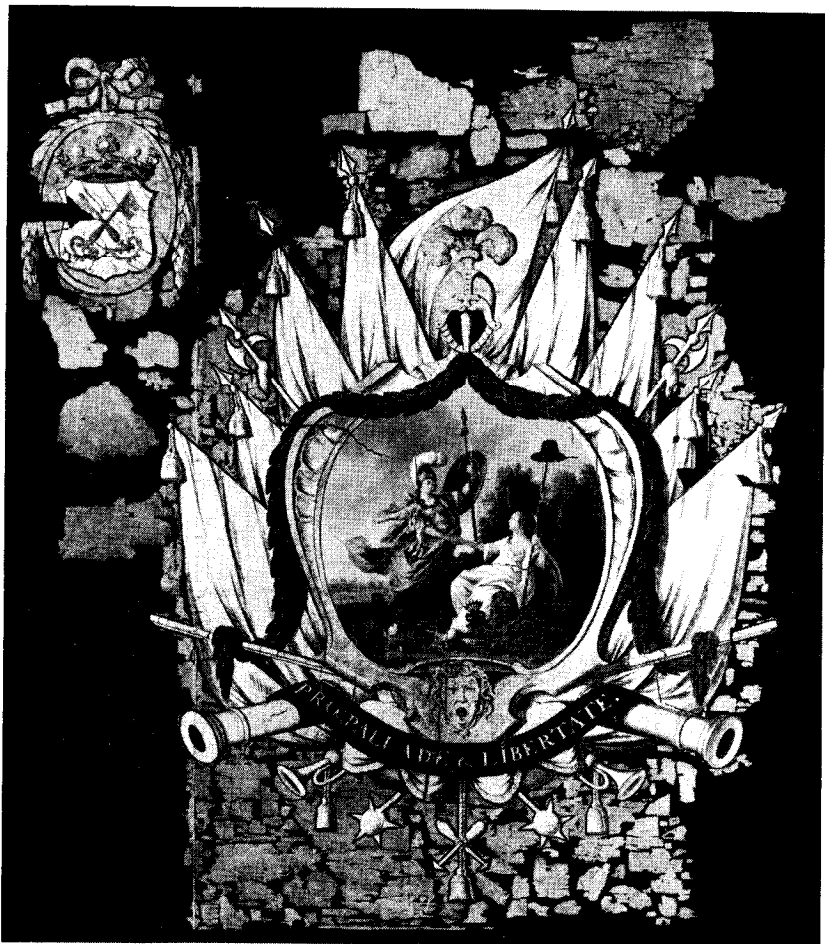
In de volgende maanden was er volop gelegenheid om het vaandel te

gebruiken, want in juni en juli verbleef een groot gedeelte van het corps in Woerden en Utrecht. Reeds spoedig echter kwam het einde van „Pro Pallade et Libertate”, want de Pruisische inval in september maakte een voorlopig einde aan de patriottische dromen. De leden van het exercitiegenootschap keerden naar huis terug en de meeste van hen zagen zich genoodzaakt hun dadendrang weer voornamelijk te richten op hun studie. Eerst na de omwenteling van 1795 werd onder dezelfde naam een dergelijk genootschap opgericht, dat echter vanzelfsprekend zijn leden moest recruteren uit een nieuwere studentengeneratie. Of het nieuwe „Pro Pallade et Libertate” weer het oude vaandel in gebruik genomen heeft is onbekend.

Pas meer dan anderhalve eeuw na die tijd kwam het vaandel weer in de openbaarheid. Het werd namelijk ongeveer 25 jaar geleden in zeer vergane toestand aangetroffen in de Universiteitsbibliotheek en daarna door deze instelling overgedragen aan het Academisch Historisch Museum. Aangezien het middengedeelte van het vaandel nog geheel intact was, werd besloten het te laten behandelen in het in Delft gevestigde Laboratorium voor Textiel, waar oude vernis- en lijmlagen werden verwijderd en het geheel werd geplaatst tussen twee platen perspex. Dankzij deze behandeling kon het in november 1956 worden getoond op de tentoonstelling van „Pro Patria” in het Legemuseum en nadien een vaste plaats krijgen in de expositieruimte van het Academisch Historisch Museum³. Met behulp van het vaandel zelf en van de reeds eerder uitvoerig geciteerde beschrijvingen kunnen we nog een aantal gegevens vaststellen.

Het zijden vaandel werd beschilderd door „de kunstrijke schilders Willem en Pieter de Groot”, kunstenaars die in die tijd meer dergelijk werk geleverd hebben, zoals de acht vanden van de Leidse schutterij die op 20 juni 1785 werden aangeboden⁴. In de kunstenaarslexica zoekt men hun naam echter tevergeefs en werken van andere aard van hun hand zijn tot op heden niet bekend. Willem en Pieter de Groot werden respectievelijk in 1734 en 1743 in Leiden geboren als zonen van de schilder Johannes de Groot Jansz.⁵, die waarschijnlijk identiek is met de door zijn vrij slechte zwarte-kunstportretten bekende graveur Jan de Groot⁶. In 1762 woonden de twee broers aan de Langebrug⁷ waar we ze nog aantreffen in 1783 bij het huwelijk van Pieter met Catharina de Boer; uit dit huwelijk werden zes kinderen gedoopt. Op 24 december 1783 lieten de twee broers zich als schilder inschrijven in het Album Studiosorum van de Universiteit⁸. Wanneer de broers overleden zijn is niet met zekerheid te zeggen; Pieter overleed waarschijnlijk in 1800⁹.

Zo is het vaandel van „Pro Pallade et Libertate” tot nu toe het enige bekende dat bewaard gebleven is van de twee kunstvaardige broers. De uitvoering is dusdanig dat het zeker onze aandacht verdient. De afbeeldingen van voor- en achterzijde tonen de algemene indeling met een voorstelling in het midden, omgeven door vergulde wapens en vanden, terwijl middenonder aan beide zijden op een blauwe band een tekst is weergegeven; in de

afb. 1. Vaandel van het studentenexercitiegenootschap „Pro Pallade et Libertate”, door Willem en Pieter de Groot, 1787. Voorzijde. Leiden, Academisch Historisch Museum.

afb. 2. Vaandel van het studentenexercitiegenootschap „Pro Pallade et Libertate”, door Willem en Pieter de Groot, 1787. Keerzijde. Leiden, Academisch Historisch Museum

bovenhoek een medaillon met een kleinere voorstelling. Op de achterzijde (afb. 2) is in het midden het wapen van Holland weergegeven en zien we in de rechterbovenhoek een kleine afbeelding van Pallas Athene met haar speer. Op de voorzijde (afb. 1) is het Leidse wapen geplaatst in de linkerbovenhoek en zien we in het midden een afbeelding van Pallas Athene en de ontketende Vrijheid, ongetwijfeld een uitbeelding van de naam van het exercitiegenootschap, waarin immer zowel Pallas als de Vrijheid genoemd worden. Het geheel is hier en daar wat onhandig, maar in het algemeen toch verdienstelijk geschilderd, waardoor het beschouwd kan worden als één van de aardigste geschilderde allegorievoorstellingen uit de patriottentijd, tevens echter als één van de fraaiste beschilderde vaandels die er in Leiden uit vroeger eeuwen zijn overgebleven¹⁰.

AANTEKENINGEN

1. W. A. Fasel, „Een Studentengenootschap in de patriottentijd. Pro Pallade et Libertate“, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 45 (1953), blz. 126-134. *Archivalia* betreffende Pro Pallade bevinden zich ook in het Archief van Senaat en Faculteiten, Universiteitsbibliotheek. Leiden, nr. 560.

2. Een uitvoerig gedrukt verslag verscheen onder de titel *Beschrijving van de plegtige overgifte eener keurige Veld-banier aan her exerceerend Studenten-corps re Leyden op den Vijfden van Bloeimaend 1787*, Leyden 1787.

3. *Verslag over het Academisch Historisch Museum te Leiden over de jaren 1955, 1956 en 1957*. blz. 4-5.

4. *Beschrijving van de plegtige uitdeeling der acht nieuwe vaandelen aan de manhafte schutterye der stad Leyden op den 20. van Wiedemaend des Jaers 1785*, Leyden 1785, blz. 6.

5. Zij werden Nederlands Hervormd gedoopt op respectievelijk 7 juli 1734 en 23 januari 1743 als zonen van Johannes de Groot en Jannetje Taffin of Taffijn (ondertrouwd Leiden 5 februari 1729).

6. U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, deel 15, Leipzig 1922. blz. 84.

7. Volkstelling 1762 (Secretarie-archief 1575-1851, Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, nr. 1686).

8. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*, Hagae Comitum 1875, kolom 1142.

9. Begraven Valken Bolwerk in de week van 26 juli tot 2 augustus 1800.

10. Voorbeelden bevinden zich in het Stedelijk Museum de Lakenhal, de Senaatskamer van de Rijksuniversiteit en het Academisch Historisch Museum.

EEN WEEK VRIJHEID, GELIJKHEID EN BROEDERSCHAP

21 - 28 januari 1795

door

dr. J. P. Duyverman

Ons jaartallenboekje schreef:

„1795 Pichegru dringt in Noord-Nederland door; Willem V wijkt uit naar Engeland (18 Jan.). Vrijheidsbomen.

Voorlopige wijzigingen in het bestuur: Nieuwe vroedschappen (municipaliteiten) gekozen.”

Hoe ging het de eerste week in Leiden? De „**fel** orangistische **nederduits-gereformeerde Leidenaar**” - aldus ons Leidse Archief - heeft de komst der Fransen in zijn woonplaats meegemaakt en over de eerste dagen onomwonden verhaald (bibliotheeknr. 1156); de zes dagboekbladen (p. 10 t/m 15) behoeven toelichting noch accent. Zij spreken - in letterlijke zin - voor zichzelf.

„Den 21 dito zijnde woensdag des avonds tussche half agt en agt uren zaage wij de eerste **fransse** binne komen zijnde een grote 50 hoezaren - zij kwaame heel stil in want het was bitter kout - zij waare eeve voorbij de kraaijerstraat op de hoogewoerd **genadert** toen **wierde** zij van eenige gezien toen begonne die te roepe Vivat **onse** lieve franse **hoeze** onse lieve franse wellekome wellekome: en toen kwammer meer volk op de been in de doele steeg had de nieuwe patriotten een huys voor de franse klaar gemaakt - maar jawel de franse wilde daar niet in. Zij **woude** bij een burger in; en wat **woude** die nieuwe patriotte doen zij **konde** de franse niet dwinge; toen hebbe zij haar met mooi praate nog die nagt in dat **huijs** **gehoute** midts dat zij van alles hebbe **moeste** dat zij eijste en des anderdaags **wierde** zij bij de burgers gebragt dat was haar belooft zijde zij.

Donderdags den 22 dito wierd er een vrijheidsboom voor het Akademie gezet er was ook al muziek bij ook wierd toen de heele regering zoowel die met haar

afb. 1. Het planten van de vrijheidsboom voor het Stadhuis op de Breestraat, door Johannes Huibert Prins. Gewassen pentekening, 42 × 51 cm. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

meegewerkt als die haar teege gewerkt hadde afgezet zij hadde ook dog niets te zegge want ider van dat soort was baas - en zij koose van haar aanhangers die zij wilde van allerlij gezinte al konde zommige nog leese nog schrijve er waare schoenmakers pruykmaakers melkboers beeltjeskoop het kwamper niet op aan zij wierde tog regeerders van leyde; het was een verwarde boel.

Den 23 dito kwaame er 2 duyzend man franse in toen wierd er een aanzegging gedaan door de stad, dat men de franse moest inkwartiere zooveel als zij er stuurde en haar geve dat zij eyste - Zommige waare nog al te vrede met hetgeen men haar gaf - want een ider dee al wat hij kon om de franse maar bedaart te doen blijve. Dog veele waare kwaataardig en fel en drijgde maar met haar zabel om ider die in huys waare kapot te hakke als de liede haar niet geeve konde wat zij hebbe wilde.

Ook hebbe zij een kanon afgeeyst van het Staate Volk dat aan kwam marscheeren en liete verzoeke om de stat door te mooge trekke om na den haag te gaan: doch zij mogte de Stat niet door maar moest de Stat omtrekke.

afb. 2. Detail van afb. 1.

Zaterdag den 24 kwam er nog weer is hondert franse in; ook al weer bij den burgers geplaast zij wilde maar niet in de brakke.

Ook hebbe zij de nieuwe regeerders de burgers laten oproepe op den burg; om weer andere regeerders te kieze, want daar nog maar van die bazen een asie geschiktheyd in was; kon in ZOO een verwarde boel als het op het Stathuys toe ging niet te regt koome; die bedankte al weer al had hij zomtijds nog geen dag geregeerd en ZOO was het telkens; die nieuwe heere ordineerde om op alle couranten, plakaten en alle dat van Stadsweege gedrukt wierd boove aan met grooten letters te zette

VRIJHEID GELIJKHEID BROEDERSCHAP

Den 25 dito des zondags liete zij in al de kerke afkondige dat de arme die week een dubbelde bedeeeling zou hebbe ■ of zij doe(Y) niet milt waare dog het was maar om de arme in stilte te houde want er was ZOO een goedkope tijt beloofd.

Smaandags den 26 dito liete zij een colecte gaan door de stad voor alle gezinte tot jode toe ■ hier blonk de gelijkheid en broederschap in.

afb. 3. Detail van afb. 1

Al de franse die in kwaame moeste eerst een of twee nagte bij de burgers ingekwartiert zijn en dan ginge zij naar den haag - daar wierde zij dan van het hoofd tot de voete gekleet - want al de franse die men de hoogewoertspoort in zaage koomen waare naakt geen brok broek aan haar gat barveoeds zommige een brok kiel of een brok deeke om haar bast - het is ongelofelijk en het is dog waaragtig - hoe het volk in zoo een bittere kouw en vorst het hebbe kunne houde ging het Verstant te boove - en zoo kwaame zij alle van utrecht te voet - als zij dan in den haag gekleet waare dan kwaame zommige weer na leyde en andere wierde in alle plaase door ons heele land doorgestuurt.

De franse die uyt den haag te rug kwaame en hier in de Stat blijve moeste die wierde in het oude mannehuys in het weeshuys - de festijhal - en lakehal geplaatst. De looskerk' wierd voor een paardestal gebruykt de gastkerk² gebruykte zij voor een slagthuys.

Men kan eens dinke hoe verwart het toeging toe de franse in het weeshuys kwaame want er moeste een hondert drie a vier zomtijds wel 6 in het weeshuys. Hoe al die kindere in t wield liepen den een hier en den ander daar; veele van de grooste sliepe op de hoogste solders onder het dak en dat in zoo een bittere kouw; enkele waare na haar famielje geloopen en dat franse volk ware als vuur op de mejide en

andere weer op de **jonges** want de franse pleegde zodomiterij maar publiek op de straate dat wierd niet gestraft dat mogte die lieve fransies vrij doen.

De oude liede uyt het mannehuys wierd in het Catrina gasthuys geplaast.

De regenten van het weeshuys zaage toen wel dat het niet goet kon gaan dat de franse zoo door het heele huys konne **loopen**. Die hebbe toen de plaas met heele lange planke late afschiete toen **moeste** de **kindere** op de hoogelandse kerkgragt en de franse op den rijn uyt en ingaan ■ en niettegenstaande dat het heel hoog **beschoote** was ■ **klomme** de franse daar nog over heen om bij de **kindere** te koome.

Den 28 dito mogt nimant de stat uyt zonder pas die **moeste** zij dan aan de franse eerst vertoone want die waare aan de poorte **gesteld** om wagt te houde ■ zelfs de warmoziers mogte niet na haar land gaan zonder pas.

De regeerders die zij toen weer gekooze hadde daar waare ook dominees onder; zelfs ley de remonstrante domine zijn mantel en bef af omdat hij maar **meregere** zou ■ ook woudezij de oude Domine **Zoutmaat** in de regeering hebbe dog die wilde niet zchoon hij een groote vijand van de prins was ■ Ook wilde hij het **bidde** voor de prins dat verboode was niet late. Hij zij maar dat god bevoole had dat men voor zijn vijande **bidde** moest.”

De dagboekschrijver kon model hebben gestaan voor P. J. Blok, toen deze schreef over de „**altijd** Oranjegezinde lagere volksklasse”, zich vaak „**volstrekt** niet met den loop der zaken ingenomen” **tonende**. (Geschiedenis van het Ned. volk, dl. VII)

Der sansculotten komst blijkt hem maar matig te hebben bekoord.

AANTEKENINGEN

1. De voormalige Lootskerk, gelegen tussen Herengracht en Oranjegracht
2. De Gasthuiskerk, de huidige Waalse kerk op de Breestraat.

DESTADSGEHOORZAALTE LEIDEN

IR. D. E. C. KNUTTEL

door

M. Hemelraad en drs. Ch. M. Rehorst

In 1872 bevonden zich in de Breestraat te Leiden enkele ruimten die men „eufemistisch” Stadsgehoorzaal noemde; de „grote zaai” mat 21 X 8,5 meter, de „kleine zaal” deed met haar breedte van slechts 5 meter haar naam zeer wel eer aan. Tevens vertoonde het exterieur slechts een schamele monumentaliteit (afb. 1). Behalve het feit dat de zalen zich qua afmetingen uitermate slecht leenden tot het hun gestelde doel, gaf ook hun situering aanleiding tot diverse klachten. Men schreef destijds zelfs’:

„Een onplezieriger plaats van uitspanning is er niet. Van buiten toont het gebouw alle tekenen van verval, de entree doet denken aan een stal; in de zaal gekomen moet ge over de banken en leuningën strompelen om Uwe plaats te vinden, tenzij ge in het parterre wilt zitten dat nog het gerieflijkst is ingerigt. De gang naar een van de loges voert U eene plaats langs, die U dwingt de neus in het voorbijgaan dicht te houden. Als het er vol is zit ge als haringen in een ton. Het is altijd koud, het tocht, de scheuren op het toneel vallen van ouderdom uiteen. De koffiekamer is een vuil hok, meer niet. ”

Al in 1871 had de Gemeenteraad tot de bouw van een nieuwe gehoorzaal besloten*; de kosten werden toen gelimiteerd op f 45.000,-. Van dit toch al niet zo royale budget moesten ook meubilair en verlichting bekostigd worden, zodat de toenmalige gemeente-architect J. W. Schaap de ondankbare taak wachtte, met een minimum aan middelen een gebouw te creëren, dat kon voldoen aan de eisen die men gewoon is aan een gehoorzaal te stellen. J. W. Schaap is erin geslaagd een Stadsgehoorzaal te bouwen die voor enige tijd tevredenheid heeft geooft (afb. 2 en afb 3a/b). Daar men echter na verloop van tijd hogere eisen ging stellen aan comfort enerzijds en anderzijds aan de veiligheid van het gebouw, werd de gehoorzaal, die in 1872 nog zo

afb. 1. Gevel van de Stadsgehoorzaal aan de Breestraat 1872. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

geapprecieerd was, in 1889 verguisd als tochtig, brandgevaarlijk en derhalve onbruikbaar. De Gemeenteraad bleek ontvankelijk voor de aanhoudende klachten en besloot tot een verbouwing. Tevens kocht de gemeente het pand aan de Breestraat aan dat zo hinderlijk in de Stadsgehoorzaal geïncorporeerd was (afb. 3a bij letter C).

Naar aanleiding van het gemeentelijke besluit kwam een drietal plannen tot stand. Het noodlot wilde echter, dat op 4 augustus 1889 nagenoeg de gehele Stadsgehoorzaal in vlammen opging; slechts een gedeelte van de voorgevel bleef overeind staan. Men heeft nog overwogen de Stadsgehoorzaal min of meer in oorspronkelijke staat te herstellen, maar er restte te weinig om een dergelijke onderneming ooit tot een goed einde te kunnen brengen. Gemeentearchitect ir. D. E. C. Knuttel, sinds 1885 opvolger van J. W. Schaap, kreeg de opdracht voorontwerpen in te dienen voor een Stadsgehoorzaal. Van de drie voorontwerpen voor een geheel nieuwe Stadsgehoorzaal en de drie met behoud van wat er nog van de Stadsgehoorzaal van Schaap over was, koos men voorontwerp IIb³, hetgeen voorzag in een geheel nieuw gebouw, uitgebreid met het door de Gemeente aangekochte pand aan de Breestraat, het Telegraafkantoor aan de Aalmarkt en het IJkkantoor en de kosterwoning achter de Waalse kerk. Met inbegrip van de nieuwe woning voor de koster, beliepen de kosten van de bouw een bedrag van f 121 .000, — .

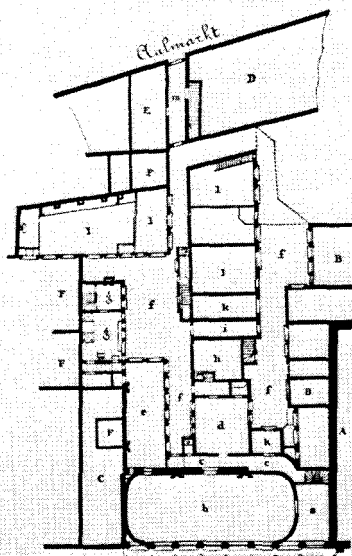
Op instigatie van de Gemeente ondernam D. E. C. Knuttel alvorens tot een definitief ontwerp te komen, samen met D. van der Horst, directeur van de

afb. 2. Gevel van de *Stadsgehoorzaal* aan de *Breestraat* na de verbouwing door J. W. Schaap, 1872. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

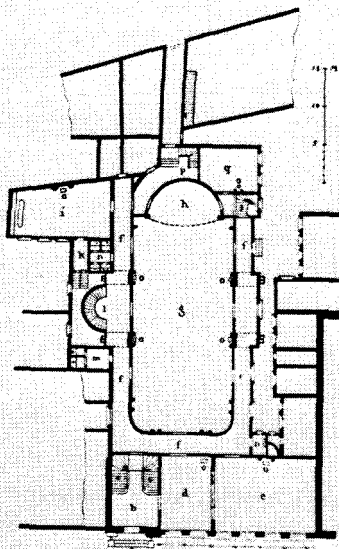
gasfabriek en als zodanig een autoriteit op het gebied van verlichting en verwarming, in 1890 een buitenlandse studiereis, om te onderzoeken, hoe goede acoustiek, verlichting en verwarming gewaarborgd konden worden. Als voornaamste concertzalen die Knuttel en Van der Horst in Duitsland bezochten, noemen zij: het Gewandhaus te Leipzig, de Opera en de Saalbau te Frankfort, het Mellinitheater te Hannover, het Lessing-theater, de Philharmonie en Friedrichshain in **Berlijn**⁴. Het resultaat van hun bevindingen legden zij vast in een uitgebreid rapport gedateerd op januari 1890⁵: „... de meeste zalen zijn oorspronkelijk feestzalen, welke nader tot het geven van Concerten werden ingericht (b.v. Philharmonie te Berlijn). . . . Meer bepaald als concertzaal werden o.a. gebouwd Singacademie en Concerthaus te Berlijn, Saalbau te Frankfort en in de laatste jaren het nieuwe Gewandhaus te Leipzig. . .” Over de plaatsing van het orkest schrijven Knuttel en Van der Horst het volgende:

„...in verreweg de meeste gevallen hebben zaal en orkest gelijke hoogte (Philharmonie te Berlijn, Saalbau te Frankfort enz.). Veelal gebruikt men geen nis, maar bouwt het orkestpodium direct in de zaal. Dit systeem dat voor de acoustiek zeer gunstig schijnt te wezen, is natuurlijk slechts toe te passen bij zalen, welke uitsluitend voor concerten wordt gebruikt, daar dergelijke groote **orkestamphitheaters** bij andere gelegenheden hinderlijk en ongezellig zijn.”

Plattegrond van de Stads-Gezinsraad, vóór 1871.

A. Wasische kerk.	d. Koffiekamer.
B. Kosterij.	e. Kleine zaal.
C. Belendend woonhuis.	f. Open plaats.
D. School, Asmarkt.	g. Keuken en kusterwoning.
E. Telegraafkantoor.	h. Opkamer en kelder.
F. Belendende plaatsen.	i. Doorgangspoort.
a. Vestibule met trap daarboven.	k. Bergplaats.
b. Grootte zaal.	l. Militaire magazijnen.
c. Gang.	m. Poort of achteruitgang.

Plattegrond van de Stads-Gezinsraad 1872-4 Augustus 1889.

a. Overdekte ingang.	k. Toegang naar privékamer en kelder.
b. Vestibule.	l. Trappen naar de galerijen.
c. Hoofdrappen.	m. Dames.
d. Receptiekamer, overkleedruimte, etc.	n. Heeren.
e. Kleiner zaal.	o. Kuchel.
f. Corridors.	p. Achterportaal.
g. Grootte zaal voor 700 zitplaatsen.	q. Stemkamer.
h. Orkest.	r. (boven) Galerij.
i. Koffiekamer.	d en e (boven) Kleine concertzaal.

afb. 3. Plattegronden van de Stadsgehoorzaal vooren na de verbouwing van 1872. Uit *Bouwkundig Tijdschrift* 1890.

Over de foyer:

„Bij de Stadhalle te Mainz zijn de nevenzalen welke met een foyer te vergelijken zijn, aan een der lange zijden gelegen en ook bij de zaal te gebruiken. Intusschen doet de behoefte aan goede foijers zich in Deutschland niet zoo sterk gevoelen, daar men bij de gewone concerten eet, drinkt en rookt in de concertzalen. In het nieuwe Gewandhaus te Leipzig geschiedt dit niet. Hier is voor een zeer fraaien afzonderlijken foyer gezorgd. .”

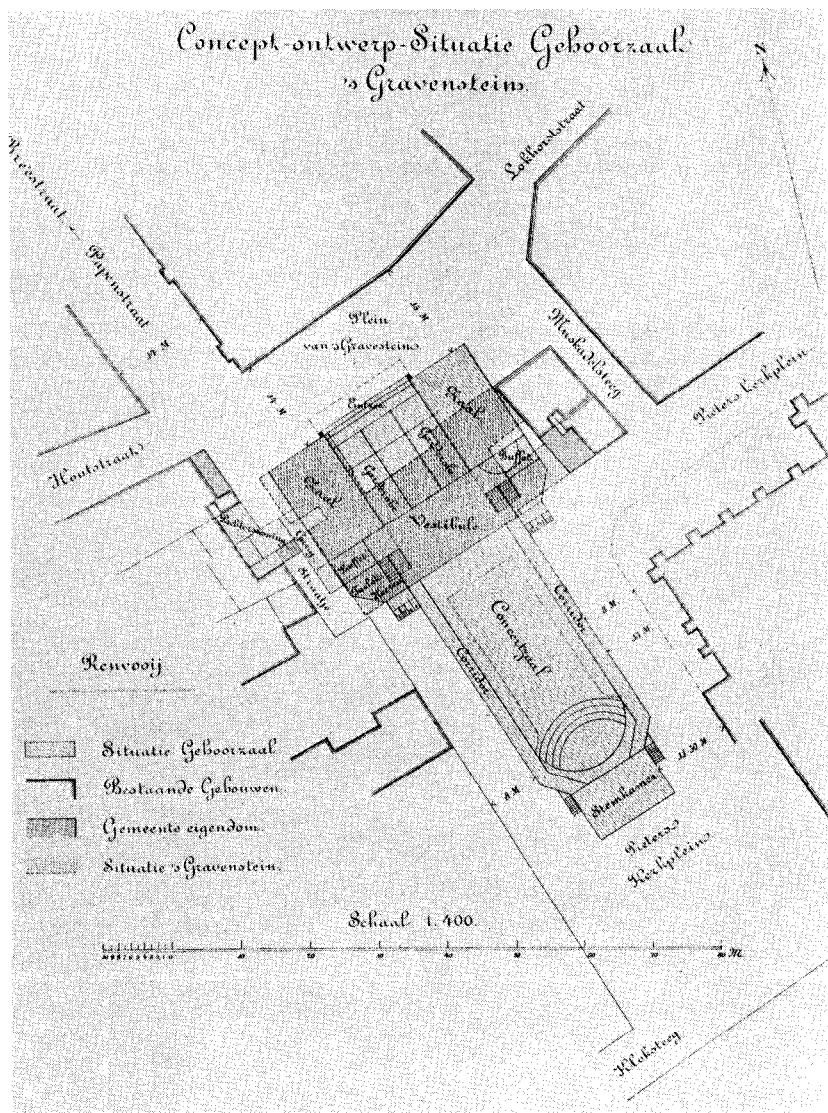
Zij hebben geconstateerd, dat enkele uitzonderingen daargelaten, vrijwel nergens comfortabele garderobes zijn ondergebracht; in- en uitgangen zijn nu eens overvloedig en fraai, dan weer ontoereikend en onverzorgd. Knuttel en zijn reisgenoot staan uitgebreid stil bij het probleem van de verwarming en komen uiteindelijk tot de conclusie „... dat men voor de nieuwe Gehoorzaal zal moeten kiezen tusschen lage druk stoomverwarming en warm water. De kosten van aanschaffing en exploitatie moeten het pleit beslechten.”

De fraai gewelfde balustrades van de balkons zijn niet louter uit esthetische overwegingen van een zo sierlijke vorm, veeleer dienen zij een praktisch nut; in het rapport is te lezen: „In de betere zalen zijn voor de borstweringen der balkons of galerijen nimmer echte vlakken toegepast, omdat daar tegen de geluidstrillingen te sterk worden teruggekaatst.”

Voordat de opdracht tot een definitief ontwerp werd gegeven, was er nog sprake van de mogelijkheid, een prijsvraag uit te schrijven. De meerderheid van de Gemeenteraad achtte het echter de taak van de gemeente-architect dergelijke ontwerpen uit te voeren: zó is Leiden aan zijn Stadsgehoorzaal van Knuttel gekomen.

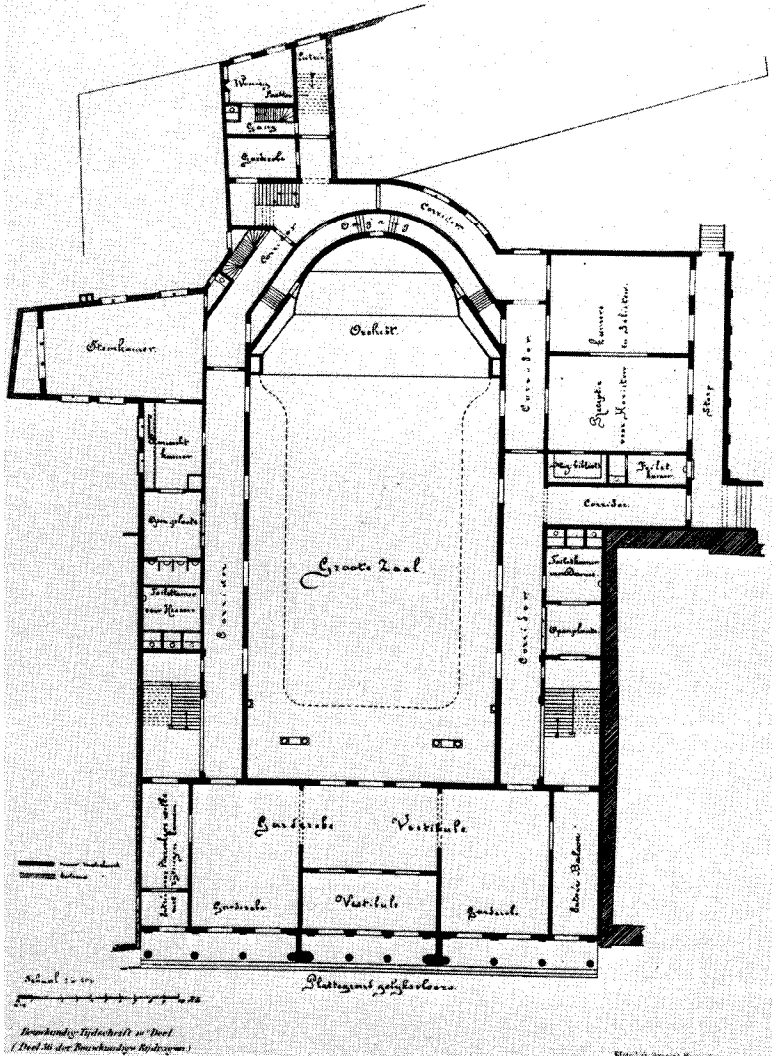
Het heeft er nog naar uit gezien, dat een en ander geen doorgang zou vinden, daar in de Raadszitting van 2 januari 1890 raadslid Sturler toch maar liever afzag van het hele project aan de Breestraat, omdat zijns inziens een gebouw van zo grote allure vrij zou moeten staan en wel met name op de plaats van het „'s Gravenstein”. Nog gecompliceerder werd deze kwestie toen vele anderen zich erin mengden en er talloze alternatieve plaatsen werden aanbevolen waar men wel een gehoorzaal zou kunnen laten verrijzen. Bij de uitwerking van de plannen bleek de plaats van het „'s Gravenstein” niet geschikt te zijn voor de bouw van een nieuwe Stadsgehoorzaal, vooral omdat het Pieterskerkplein ernstig verminkt zou worden en er van het plein slechts een acht meter brede straat zou overblijven⁶ (afb. 4). Uiteindelijk heeft Sturler zijn voorstel ingetrokken’.

Knuttel kon op 24 april 1890 bij de Raad definitieve plannen voor een Stadsgehoorzaal indienen: de kosten werden op f 152.550,- geraamd, de aanbesteding had op 10 juni plaats en op 11 juni ging de eerste spade in de grond. Aanvankelijk zat het werk nogal tegen: resten van bebouwingen uit

afb. 4. Ontwerp voor een Stadsgehoorzaal op de plaats van het „s-Gravenstein”, 1890. Leiden. Gemeentelijke Archiefdienst.

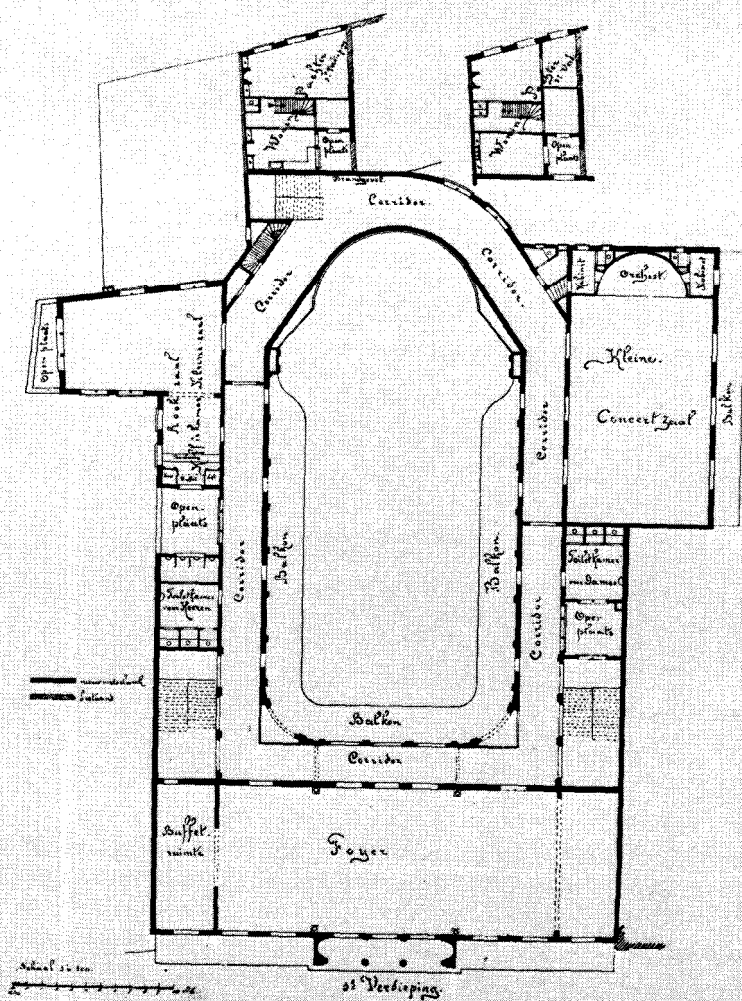
Stads Ghehoorzaal te Leiden.

afb. 5. Plattegrond van de begane grond van de Stadsgehoorzaal Leiden. Architect ir. D. E. C. Knuttel, 1890. Uit *Bouwkundig Tijdschrift* 1890.

Stads Ghehoorzaal te Leiden.

PLAAT VII.

afb. 6. Plattegrond van de eerste verdieping van de Stadsgehoorzaal Leiden. Architect ir. D. E. C. Knuttel, 1890. Uit Bouwkundig Tijdschrift 1890.

vroeger eeuwen vormden aanzienlijke obstakels. Het verwijderen van de „reuzenmoppen” en het dichtmaken van de beerputten kostte veel extra tijd en geld, terwijl de bouw door een hevige vorst toch al ongunstig werd beïnvloed.

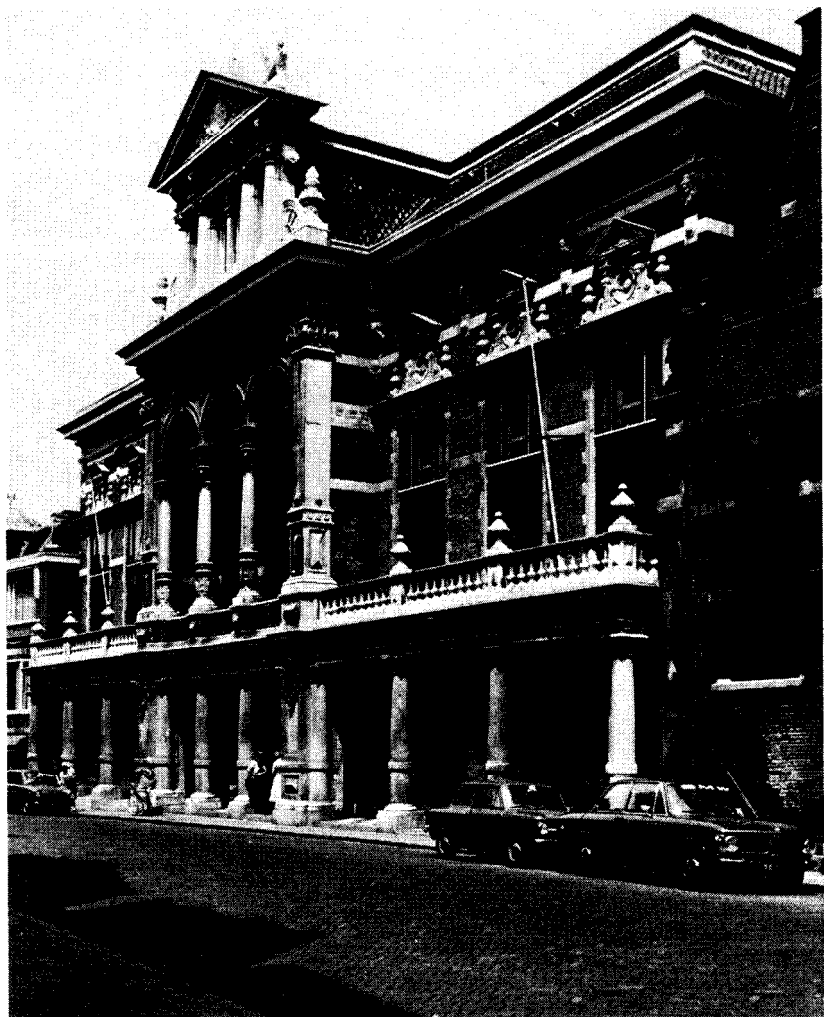
Knuttel licht in een artikel in het *Bouwkundig Tijdschrift* van 1890⁸ zelf zijn gebouw toe. Om de belangrijkste punten te noemen: enerzijds is het hoogteverschil tussen Breestraat en Aalmarkt een voordeel: een gelijkstraatse dienstingang in het souterrain aan de Aalmarkt kan voor aan- en afvoer van brandstof en dergelijke dienen, terwijl er aan de Breestraat ruime entree mogelijk is voor het publiek, anderzijds een nadeel: de nooduitgangen komen op een hellend terrein uit met trapjes, hetgeen niet doeltreffend genoemd kan worden.

Knuttel vervolgt:

„De hoofdtoegangen zijn aan de Breestraat en voeren tot een *garde-robe-vestibule*. Een afzonderlijke ingang voor bezoekers welke per rijtuig komen, geeft voornamelijk gemak bij het uitgaan; geen rijtuigen versperren dan de weg voor de voetgangers en de gebruikers kunnen voor tocht beveiligd wachten tot hun rijtuig wordt afgeroepen. Ook de balkonbezoekers kunnen van een afzonderlijken toegang gebruik maken.”⁹

De nieuwe gehoorzaal (afb. 5 en 6) is veel ruimer en grootser van opzet dan de gehoorzaal van Schaap. Ruime corridors stellen de bezoekers in staat gemakkelijk de centraal in het gebouw liggende zaal te betreden en in geval van nood snel de ruimte te kunnen verlaten. In de zaal is een vrijdragend balkon aangebracht. Het orkest is in een halfcirkelvormige ruimte gesitueerd. Het vlakke plafond bevindt zich in de gehele zaal op hetzelfde niveau; zowel de vorm van de orkestruimte, als ook het vlakke plafond, had men leren kennen in de Saalbau te Frankfort. In de onmiddellijke omgeving van het orkest zijn de stemkamer en de receptiekamers gelegen. Een kleine concertzaal bevindt zich aan de zijkant van het gebouw, geïsoleerd van het straatgedruis. De foyer bevindt zich over de volle breedte aan de voorkant van het gebouw. Het balkon aan de voorgevel (afb. 7) is uit veiligheidsoverwegingen aangebracht. Om de voorgevel wat te „breken” heeft Knuttel de middelste drie travéeën ietwat naar voren „getrokken” en heeft hij door een boogstelling, een fronton en rijke ornamentiek de middenrisaliet geaccentueerd.

Het gebouw heeft in de hele bouwkundige wereld ruimschoots aandacht gekregen. De meningen waren van den beginne af aan zeer verdeeld en de bouwkundige periodieken van die tijd staan uitvoerig stil bij de debatten over Knuttels Leidse schepping. C. T. J. Louis Rieber, redacteur van het *Bouwkundig Weekblad*, spreekt vol lof over de Stadsgehoorzaal en constateert dat de beoogde effecten zijn bereikt, zoals het „breken” van de voorgevel door de accentuering van de middenrisaliet. Hij schrijft¹⁰:

afb. 7. Voorgevel Stadsgehoorzaal aan de Breestraat, 1976.

„Door de flinke hoogte van de foyer en zijn goede verlichting waartoe alle ramen aan de voorgevel dienst doen, zijn deze laatste van groote afmeting, maar gunstig in onderdeelen gedeeld; om de noodige harmonie der ramen met de boogopeningen van het avant-corps te verkrijgen, zijn gesmeed ijzeren koppelingen tusschen de kolommen aangebracht, die de rijzige verhoudingen breken. . Met een woord van bijzonderen lof moeten de beeldhouwwerken worden vermeld uitgevoerd door den heer Bourignon uit 's-Gravenhage.” (afb. 8)

In De *Opmerker*¹² wordt in een redactioneel stuk afkeuring uitgesproken over het feit, dat zich aan weerszijden van de Stadsgehoorzaal lage gebouwen bevinden: de lage pannendaken sluiten niet harmonisch bij de gevel van de Stadsgehoorzaal aan. De loggia aan de voorgevel zou te hoge bogen vertonen. Het ter compensatie van de te grote hoogte in de bogen aangebrachte smeedijzer verhult het gebrek slechts ten dele en de lantaarns in het smeedijzer verspreiden nauwelijks licht. Ook de „kolossale hout- en glasvelden” verduren harde kritiek. De bekroning der kozijnen, die het gebouw zoveel meer gratie had kunnen verlenen, is zeer onvoldoende. Men gaat in *De Opmerker* als volgt verder:

„Het middendeel van het avant-corps gaat boven de kroonlijst op. In tegenstelling met de uiterst gerekte **arkade** eronder, heeft dit bovendeel een meer dan gedrukten vorm, is bovendien in vieren gedeeld door twee ramen en twee nissen en wordt gedekt door een fronton met gebeeldhouwden tympan; hiermede was de voorraad zandsteen blijkbaar uitgeput, de **dekljist** is althans van hout. Op den top staat verder een harpje en op de beide hoeken griffioentjes, alle van het edele metaal, waarvan het geheim bij de zinkfabrikanten berust. Als een meer in het oog lopende hulde aan het zink zijn de beide houten zijwangen van laatstgenoemden bovenbouw met zinken losanges bekleed, waaronder het monumentale karakter ■ gesteld dat de ontwerper erin geslaagd was geweest zoiets door zijne overige architectuur te hebben bereikt ■ voor goed zou worden weggenomen.”

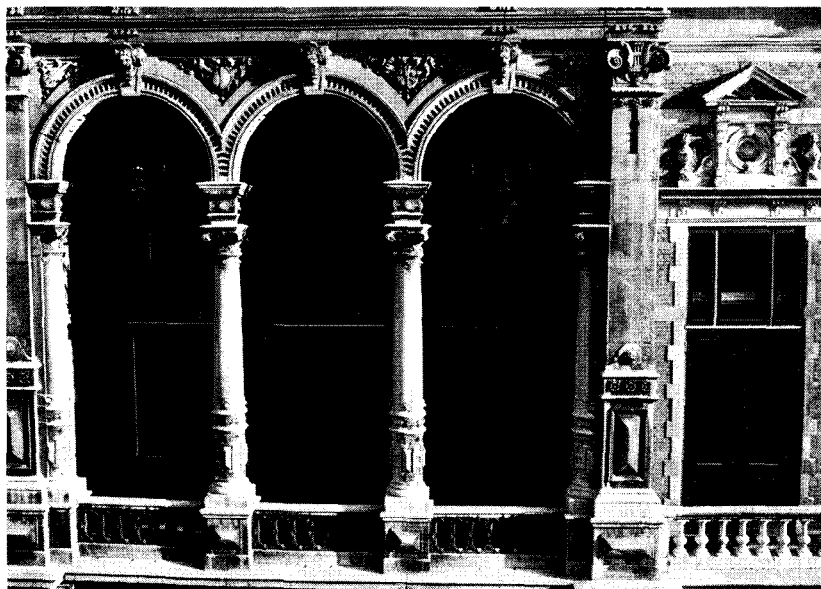
De Opmerker besluit:

„De slecht begrepen motieven zijn hier alleen bijeengebracht om het genre ‘ingenieurs-renaissance’ met een specimen te vermeerderen.”

De succesrijke Rotterdamse architect J. Verheul neemt het in een ingezonden stuk in het *Bouwkundig Weekblad*¹³ voor Knuttel op:

„... ik wil alleen verklaren, dat ik na mijn bezoek aan het gebouw, voldaan huiswaarts ben gegaan, en gaarne instem met de woorden door de Secretaris der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst geschreven in het Bouwkundig Weekblad van 3 oct. ll., dat Leiden tevreden kan zijn, en de heer Knuttel geluk te wenschen is met dit uitstekend resultaat.”

Dat Verheul een zo duidelijke sympathie voelt voor Knuttel en dat hun gevoel voor esthetiek zo overeenkomt, is wel begrijpelijk: beide zijn ze oud-leerlingen

afb. 8. Loggia aan de voorgevel van de Stadsgehoorzaal. Foto C. van Wanrooy, PK/KI, 1975

van de in Delft aan de Polytechnische School docerende hoogleraar E. Gugel¹⁴. Verheul volgde van 1880 tot 1883¹⁵ zijn lessen, terwijl D. E. C. Knuttel aldaar in die jaren aangesteld was als docent¹⁶. Ongetwijfeld zijn zij destijds met elkaar in aanraking gekomen, in elk geval volgden zij beide in het jaar 1880/1881 een cursus ornametiek. Wellicht was het ook een gevolg van Gugels invloed, dat men zich zo sterk op Duitsland georiënteerd heeft; Gugel immers had de Duitse nationaliteit, hij is in Bergzabern geboren.

Verwonderlijk is het, dat men in het geheel geen diepgaande studie heeft gemaakt van de Opéra te Parijs, hoewel dat toch een gebouw van internationaal belang geacht mag worden. De Duitse theaters zoals het Lessing-theater te Berlijn en de Opera te Frankfort¹⁷ bleken veeleer toonaangevend voor de Nederlanders. De in Duitsland dan zo frequent toegepaste *neo-renaissancistische* stijl wordt althans in Nederland nagevolgd en de gehele opbouw van de gevel, te weten de vooruitspringende middenrisaliet met de arcade en het fronton erop, vinden we behalve in Leiden ook terug in Rotterdam bij Verheuls Schouwburg aldaar*.

In 1892 loopt voor Knuttel de hele „kwestie van de Stadsgehoorzaal” nog noodlottig af, wanneer blijkt dat men zich niet aan de oorspronkelijke kostenraming heeft kunnen houden en dat er aanvullende gelden moeten

komen. Het gebouw wordt dan meer dan ooit verguisd zoals blijkt uit een artikel in *De Opmerker* van maart 1 892¹⁹:

„Nauwlijks is ons jongste monument begonnen zich aan de vergetelheid prijs te geven en zich te gewennen aan de plaats, die het in de gruwelkamer van de kunstwereld is aangewezen, of het dringt zich met een onwederstaanbare kracht weder op den voorgrond en trekt ditmaal bovendien de aandacht van hen, die er tot dusverre nog onverschillig voor mochten blijven .”

Toen er niet minder dan f 25.000,- bij moest, stelde de Gemeenteraad een commissie aan²⁰ om vast te stellen wie debet was aan de onaangename verrassing. Terwijl het onderzoek nog in volle gang was, verleende men Knuttel in verband met zijn aanstelling tot *Rijksbouwmeester*²¹ inmiddels eervol ontslag. Wel voegde men er op de raadszitting van 14 juli 1892 het amendement aan toe, dat ontslag werd verleend met voorbehoud van alle rechten die de Gemeente tegenover de gemeente-architect mocht kunnen doen gelden²². Na zeer langdurig onderzoek van officiële papieren en zelfs kladpapiertjes, kwam de commissie – zonder overigens in eerste instantie de heer Knuttel zelf te horen – met een vernietigend rapport, waarin werd vastgesteld, dat Knuttel

„... in velerlei opzicht zijn bevoegdheid lichtvaardig heeft overschreden en voor zijn werkring volkomen ongeschikt is gebleken en dus aansprakelijk is voor de schade door zijn wanbeheer en eigenmachtige handelingen de Gemeente berokkend²³.”

Op de Gemeenteraadsvergadering d.d. 28 september 1892, waarop het rapport werd behandeld, stelde men H. Paul, civiel-ingenieur te Gouda, als nieuwe gemeente-architect aan²⁴.

Knuttel stelde door een uitgebreide brief²⁵ de Raad der Gemeente Leiden op de hoogte van de eenzijdigheid van het rapport:

„Toen ik tot eene andere werkring geroepen voor het laatst de vergadering bijwoonde der Commissie van Fabricage mocht ik ondervinden hoezeer mijne diensten door haar werden geapprecieerd en in eene vleiende toespraak drukte de voorzitter zijn spijt uit over mijn vertrek en bracht mij zijnen dank hetgeen ik voor Leiden had gedaan. Deze erkenning uit de mond van iemand als Burgemeester De Kanter, nadat ik zeven jaren met hem heb mogen samenwerken, is mij voldoende om mij te versterken in het bewustzijn steeds de belangen der gemeente naar behoor te hebben behartigd.”

Vervolgens ontzenuwt Knuttel punt voor punt de aantijgingen van de commissie en in alle redelijkheid concludeert hij telkens, dat het aan overmacht te wijten is geweest, dat er zoveel extra kosten gemaakt moesten worden. Ondanks de uitgebreide en van bijzondere redelijkheid getuigende verdediging van Knuttel, stelt de Gemeenteraad de architect persoonlijk

aansprakelijk voor een bedrag ad f 642,-.

In 1893 komt de Stadsgehoorzaal nogmaals in het nieuws: de kapconstructie schijnt niet voldoende solide. Een commissie bepaalt, dat er onder andere trekstangen en versterkingen van de gordingen moeten worden aangebracht. Men trekt de kwaliteit van de door Knuttel gebruikte bouwmaterialen in twijfel en stelt vast²⁶, „dat de meerderheid van de commissie van oordeel is, dat de houtzwaarte van de bekapping en binten over het algemeen wel wat te licht in het bestek is beschreven.”

Ondanks alle kritiek heeft deze Stadsgehoorzaal lange tijd bevredigend gefunctioneerd; in elk geval is dit gebouw de imposantste vertegenwoordiger van de neo-renaissance architectuur in Leiden. De term neo-renaissance zouden wij liever vervangen door neo-maniërisme. Immers de **diamantkoppen**, die onder andere op de zuilen aangebracht zijn, en de aediculae boven de „kolossale glasvelden” aan de gevel zijn niet ontleend aan de renaissance-, ornamentiek, maar aan de ornamentiek van het maniërisme. Deze „speelse” ornamentiek werd zeer geschikt geacht voor concertzalen, gehoorzalen en dergelijke, zoals Knuttels Duitse voorbeelden en Verheuls Schouwburg te Rotterdam, die echter in zijn proportionering veel gelijkmatiger is dan de Leidse Stadsgehoorzaal, tonen. De loggia is inderdaad nogal hoog opgetrokken, waardoor de benedenverdieping (colonnade) en de dakpartij met het tempelfront qua verhouding de relatie met de middenverdieping verloren hebben²⁷. Het is aan de grove verbinding van de bouwonderdelen te wijten, dat er geen eenheid is ontstaan en dat het gebouw een pompeus karakter draagt.

Dat Knuttel niet alleen in de neo-maniëristische stijl bouwde, blijkt uit het gebouw voor het Gemeentearchief aan de Boisotkade (afb. 9). Knuttel kreeg de opdracht voor dit gebouw in 1891, nadat oud-raadslid Justus Krantz²⁸ in zijn legaat de Gemeente de middelen verschaftte om een Gemeentearchief te laten bouwen. Knuttel zet uiteen²⁹, dat de kostbare Leidse archieven door de zeer gebrekkige conservatie met ondergang bedreigd worden en hij spreekt van „de door champignon innig aaneen verbonden geschriften.”

Knuttel ontwierp voor het Gemeentearchief een gebouw in de **neo-gothische** trant en niet zoals bij de Stadsgehoorzaal in de neo-maniëristische stijl. Zelf verklaart hij dat als volgt:

„Destijl werd gekozen gedeeltelijk om een betere oplossing te kunnen geven aan de hoge smalle traveeën van de eigenlijke bewaarplaats, gedeeltelijk om te voldoen aan de wenschen van den archivaris, die, trotsch op de middeleeuwse schatten van zijn archief, deze bij voorkeur zag ondergebracht in een gebouw, welks vormen geen te zeer modern karakter dragen.”

afb. 9. Gevel van het Gemeentearchief aan de Boisotkade, Leiden. Architect ir. D. E. C. Knuttel, 1891. Foto C. van Wanrooy, PK/KI, 1975.

Een eclectisch architect als Knuttel, die van historische vormen en ornamentiek gebruik maakt, meent dus met gothiserende vormen zijn gebouw een niet modern karakter te geven, terwijl hij in de Stadsgehoorzaal met evenzeer historische vormen een modern aandoend gebouw poogde te maken.

Op 19 november 1926 overleed ir. D. E. C. Knuttel; in het *Bouwkundig Weekblad* van 11 december 1926 wijdde men er slechts een kort berichtje aan. Men noemt hem³⁰ „... bescheiden maar vol toewijding”, hij bekleedde positie’s „waar ruime vakkennis, algemeene ontwikkeling en rijp oordeel vereischten waren.” Ir. G. C. Bremer, de toenmalige Rijksbouwmeester, sprak woorden van dank „voor het vele en goede dat de heer Knuttel als Rijksbouwmeester had gedaan”.

AANTEKENINGEN:

1. *Leidsch Dagblad* 1-3-1865, Gemeentearchief Leiden (=GAL) nr. 4369.
2. *Bouwkundig Tijdschrift* 10 (1890), deel X, stuk 2, blz. 7.
3. De ontwerptekeningen van de andere plannen zijn evenmin als voorontwerp IIb bewaard gebleven. De aanduiding IIb en de vermelding van de andere voorontwerpen zijn afkomstig uit Knuttels artikel in *Bouwkundig Tijdschrift* 10 (1890), deel X, stuk 2, blz. 8.
4. *Bouwkundig Tijdschrift* 10 (1890), deel X, stuk 2, blz. 9.
5. Rapport Knuttel/van der Horst dd. jan. 1890. GAL, Stadsgehoorzaal nr. 4367.
6. GAL, Prentverzameling 18811.
7. *Bouwkundig Tijdschrift* 10 (1890), deel X, stuk 2, blz. 9.
8. *Bouwkundig Tijdschrift* 10 (1890), deel X, stuk 2, blz. 7-10.
9. De „afzonderlijke ingang” en de „afzonderlijke toegang” die Knuttel noemt, zijn door recente verbouwingen verdwenen.
10. *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891), blz. 245-246.
11. Knuttel zelfschrijft de naam „Bourgonjon” in zijn verweerschrift aan de Gemeente. GAL nr. 4367.
12. *De Opmerker* 1891, 14 september, blz. 313-315.
13. *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891), blz. 280.
14. Beide voegden zij hun handtekening bij een oorkonde ter gelegenheid van de overdracht van een gedenkplaat ter nagedachtenis aan de op 21 mei 1905 overleden hoogleraar E. Gugel. Deze oorkonde bevindt zich op het hoofdgebouw der T. H. te Delft. Gugel is de architect van de in 1959 afgebrande Sociëteit Minerva.
15. Inschrijvingsboek der Polytechnische School 1X74-1878, 656-1003-3 nr. 932. Verblijfplaats hoofdgebouw T.H. Delft.
16. Op 24-12-1880 werd Knuttel benoemd tot opvolger van J. F. Klinkhamer (*Gedenkschrift van de Koninklijke Academie van de Polytechnische School 1842-1895, samengesteld ter gelegenheid van de oprichting van de Technische Hoogeschool Delft 1906*).
17. ill.: E. O. Sachs, *Modern Opera Houses and Theatres*, New York 1968, plaat 79 en 97.
18. ill.: E. Gugel, *Geschiedenis van de Bouwstijlen*, Rotterdam 1922, blz. 406.
19. *De Opmerker* 1892, 12 maart, blz. 89.
20. Decommissieleden waren: Prof. dr. D. E. Siegenbeek van Heukelom, P.J. van Hoeken en Prof. mr. S. J. Fockema Andreae.
21. GAL, ingezonden stuk 229 uit de notulen van Gemeenteraadsvergaderingen van 1892.
22. Argumenten betreffende het amendement zijn niet bekend, daar het amendement in een geheime vergadering werd behandeld en aangenomen.
23. *De Opmerker* 1892, 1 oktober, blz. 89.
24. GAL, notulen Gemeenteraadsvergaderingen 1892.
25. GAL, Stadsgehoorzaal nr. 4367.
26. *Bouwkundig Weekblad* 13 (1893), blz. 263.
27. De onevenwichtigheid van de proportionering van de vleugels is verhevigd doordat er nieuwe ramen voor de oude geplaatst zijn. De indeling van de glasvelden van deze nieuwe ramen correspondeert niet met de oorspronkelijke indeling, die in de oude, naar achter liggende ramen nog te zien is en die overeenkomt met de speklaag tussen het baksteen. Doordat de nieuwe ramen in het gevelvlak zijn geplaatst is ook de plastic van de gevel te niet gedaan.
28. Zijn beeldhouwde portret bevindt zich heden nog boven de monumentale entree.
29. *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892), blz. 249.
30. *Bouwkundig Weekblad* 47 (1926), blz. 495.

LEIDSE JAREN VAN EMILIE C. KNAPPERT

18851898

door

M. L. Bomhoff-van Rhijn

Het is wel een zeer bewuste keuze die de 25 jaar oude Emilie Charlotte Knappert in 1885 doet, wanneer zij besluit in Leiden te gaan wonen en werken. Veel moet zij loslaten: een beschut leven van een intellectuele jonge vrouw als lerares Frans op een meisjeskostschool in Scheveningen, een kennissenkring in haar geboorteplaats Schiedam, waar zij gold als „bij” op vele gebieden van wetenschap en kunst.’

Zij heeft dan al, samen met andere jonge vrouwen, enige jaren vanuit Scheveningen een avondcursus als voorbereiding voor zondagsschoolwerk gevolgd bij de Leidse theoloog prof. dr. H. Oort. Zij heeft gelezen over de industriële revolutie in Engeland en zij is bewogen over de gevolgen daarvan voor het fabrieksproletariaat. Zij volgt met grote belangstelling degenen die protesten laten horen en wegen aangeven tot verbetering van het lot van wie in fabrieken werken: Carlyle, Ruskin, Josephine Butler en William Morris noemt zij haar „wegwijzers”.

Als Emilie door Leiden loopt, ziet ze het fabrieksproletariaat en van de ene dag op de andere neemt zij haar besluit: zij wil zich gaan beperken, niet meer van alles op de hoogte zijn, maar gaan werken om de acte godsdienstonderwijs te behalen. Zij wil ook van haar kennis meedelen om de Leidse fabrieksbevolking te helpen, maar zij ziet nog niet duidelijk hoe. Dankzij de Nederlandsche Protestanten Bond (N.P.B.), die de catechisatie- en zondagsschoollessen betaalt, en dankzij prof. Oort, die haar voorlopig huisvesting tegen kostprijs in zijn huis op het Plantsoen verleent, is Emilie Knappert in staat een nieuw leven te beginnen. Hard werken is ze gewend: na de middelbare meisjesschool heeft zij in vier jaar tijd, alleen, studerend op een zolderkamertje bij een tante, de acte L.O. en de middelbaar acte Frans gehaald. Nu echter kijkt ze tijdens het werken ook om zich heen en vormt zich

afb. 1. Emilie Charlotte Knappert (1860-1952). Foto door J. Goedeljee, 1884. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

in de vriendenkring van haar gastheer een oordeel over de opkomende sociale bewogenheid in ons land en over de enquêtes van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van de Staat. In de stegen achter het Plantsoen ziet zij de jeugd 's avonds en 's zondags omhangen. Zou er bij die jonge fabrieksbevolking een taak voor haar liggen?

Meteen na het behalen van de acte in 1888 begint Emilie Knapperfnaast haar catechisaties, met hulp van enige jonge vrouwen clubs voor fabrieksmeisjes te organiseren. Zij gaat de stegen, de poorten en de sloppen in, niet met een pannetje soep of met warme kleren, maar alleen met de uitnodiging voor een club. . . Die club zal de meisjes leren dat er nog een ander leven is dan dat op de fabriek, dat er schoonheid is en kennis. Had zij niet zelf als oudste van een groot, gezellig gezin genoten van leren en spelen: lezen, sterren kijken, wilde bloemen zoeken, tochtjes in de roeiboot, handwerken, handenarbeid? In de gezinnen die zij bezoekt ontbreekt meestal elke band doordat vader, moeder en de kinderen in de fabriek werken. Ontspanning en ontwikkeling in een gezellige sfeer wil zij daarom met haar clubs aan de opgroeiende fabrieksjeugd aanbieden. Dat de meisjes herhaaldelijk in slaap vallen op de club, ontmoedigt haar niet. Als ze maar echt geboeid raken, zullen ze wel wakker blijven.

Emilie is verontrust over de slechte woningen, over het griezellig grote drankmisbruik, ook onder vrouwen, over de doffe, futloze, afgetobde mensen, over hun geestdodende werkzaamheden. Er moet wat gebeuren. Het wordt haar duidelijk dat er een clubhuis moet komen, een wijkgebouw zoals er al verscheidene zijn van de Nederlands Hervormde Kerk. Het nieuwe clubhuis moet echter uitgaan van de „moderneren”, van de Protestantenvond, maar moet geen concurrentie zijn voor de bestaande wijkgebouwen. Daarom kiest ze voor de omgeving van de Leidse Katoenfabriek De Heyder op de Oranjeracht, aangezien er in die omgeving nog geen wijkgebouw is.

Er is werkkraft nodig. **Hoevele** beschaafde jonge vrouwen die uitstekende clubleidsters zouden zijn, zitten niet thuis? Er is geld nodig, want de clubs vragen om een eigen huis. De Protestantenvond reageert lauw. Het werk is wel nodig, maar gaat het de Bond aan? Velen van haar Leidse bekenden stellen haar teleur: sommigen willen wel helpen met tijd en geld, maar velen aarzelen en anderen nemen een afwijzende houding aan. Ook het Nut kan zij niet overtuigen en ze verwijt de Maatschappij wel ijverig bezig te zijn met enquêtes, maar niets te doen „voor 't Algemeen”. Bij al deze tegenslag put zij inspiratie uit het sinds enkele jaren bestaande *Sociale Weekblad*².

Emilie Knappert zet door: „Wat moet, moet kunnen.” Vroegere catechisatie-leerlingen traint zij in het leiden van een club. Prof. Oort is bereid voorzitter te worden van een bestuur, waarvoor zij een aantal Leidse handwerkslieden **uitnodigt**³. Mede dank zij een gift van de Amsterdammer P. W. Janssen wordt een lokaal op de Oranjeracht gekocht. De Protestantenvond

afb. 2. *Oranjesingel*, gezien vanaf de *Zuidsingel* naar de *Nieuwe Rijn*. Rechts de *Katoenfabriek*. Foto ca. 1900. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

wil dan toch wel de verantwoording op zich nemen en op 8 januari 1894 wordt het gebouw „Geloof, Hoop en Liefde” ingewijd⁴.

Opvoeden zal het hoofddoel zijn en individuele behandeling staat voorop. Er is een leeszaal voor mannen vanaf 18 jaar, die elke avond, ook 's zondags, geopend is. Er zijn clubs voor meisjes⁵. Na een jaar wordt er een zangkoor opgericht, dat nog steeds bestaat. Het notulenboek leert ons dat er ook vele kleinere problemen opgelost moesten worden: Mogen ook mannen uit de hogere stand op de leeszaal komen? Kunnen fabrieksmeisjes en -vrouwen ook gebruik maken van het boekenbezit? Is koek bij de koffie niet overdreven? Mag het vrijzinnig zangkoor het eenjarig bestaan vieren met een glaasje wijn?

Emilie Knappert is niet bang voor ruwe klanten. Brutaliteit neemt zij sportief op, maar wie oneerlijk is, wordt de deur gewezen. Maakte zij bij de inrichting van het clubgebouw gebruik van de ervaring van het echtpaar Barnett, de leiders van de in 1885 in Oost-Londen geopende Toynbee-Hall, nu profiteert zij voor haar huisbezoeken van de ervaringen van Octavia Hill, die ook een van haar „wegwijzers” was⁶.

Herhaaldelijk treft zij onverzorgde zieken aan, een voor haar nieuw probleem. Ze ontdekt dat het wijkverplegingswerk in Engeland een plotselin-

ge en snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt dank zij Koningin Victoria, die het geld dat bij haar 50-jarig regeringsjubileum in 1887 was ingezameld, voor dat doel heeft bestemd. Enige vakantieweken in de zomermaanden geven mej. Knappert de gelegenheid het werk in Engeland te leren kennen door met een zuster mee de wijk in te gaan. Wanneer zij daar dan ook een Nederlandse wijkzuster treft, die ze weet over te halen in ons land een opleiding te organiseren, lijkt het of ook in Leiden dit maatschappelijk werk binnen afzienbare tijd zal kunnen beginnen. Weer echter is de Protestantenbond lauw als Emilie pleit voor een wijkverplegingsgebouw naast het wijkgebouw. Janssen voelt wel veel voor het plan en wil wederom geld geven, als ten minste „Leiden” op korte termijn zelf ook flink in de buidel tast. Daar komt niets van en een tijd lang gebeurt er niets. Toch weet Emilie wederom haar „wat moet, moet kunnen” waar te maken. Op 11 oktober 1899 is het zover: het wijkverplegingsgebouw „Zalig zijn de reinen van hart” wordt geopend onder verantwoordelijkheid van de Protestantenbond.

Intussen gaat het werk in het clubgebouw door. Mej. Knappert is er, naast haar vele catechisatie-uren, zeer bij betrokken. Zij heeft er zelfs ernstig over gedacht om in een wevershuisje op de Oranjestraat te gaan wonen. Doch ook zonder dat kan ze intensief contact met de mensen onderhouden, doordat zij dagelijks door de stegen loopt. Tegelijkertijd blijft ze ook in contact met de „betere standen” om die op hun verantwoordelijkheden te wijzen.

De arbeiders zelf zijn zich echter nog nauwelijks ervan bewust dat hun leven ook anders geleefd zou kunnen worden. Pas in 1882, elf jaar na Amsterdam, was in Leiden een afdeling gesticht van het Algemeen Werklieden Verbond dat propaganda maakt voor een 10-urige werkdag en voor beter onderwijs aan fabrieksarbeiderskinderen. Er is wel een verbod op arbeid door kinderen van minder dan 12 jaar (Kinderwet van Van Houten, 1874) en er is wel een regeling voor arbeid van vrouwen en jeugdige personen (1889), maar uitgevoerd worden die regelingen niet of nauwelijks en de arbeidsinspectie functioneert totaal onvoldoende.

In deze omstandigheden was Emilie zo vastberaden begonnen met het meedelen van eigen kennis teneinde de fabrieksbevolking „op te heffen”, maar na enkele jaren al gaat zij twijfelen, mede door de ervaring in Toynbee-Hall⁸. Met welk recht, vraag zij zich af, maken wij uit wat zij zo nodig moeten leren van ons. In plaats van het oude doel, mensen op te heffen tot eigen hoogte en hun kennis en kunst aan te bieden die zij zelf belangrijk en mooi vindt, komt er een nieuw: de mensen inzicht geven in eigen waarde, met als toekomstbeeld „cultuurbezit is volksbezit”⁹. Ook nu dus weer persoonlijke beïnvloeding. „Levensvreugde is belangrijker dan verstandelijk hoogstaan”. „Een mens moet blij zijn en zich met z’n hele hart aan zijn werk kunnen geven”. Als herinnering hieraan vinden we in Leidse woningen nog steeds de in kruissteek uitgevoerde „Weest blijde” wandversieringen.

afb. 3. Emilie Charlotte Knappert. Foto door J. Goedeltje, 1890. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

„Loondienst is onrechtvaardig”, „opleggen van werktijd is dwang”, „machines zijn mensonwaardig”, leert Emilie van John Ruskin en William Morris en zij geeft het door: „Wij moeten neen durven zeggen, omdat de mens waarde heeft”. „Niet de machine is de schuldige, maar de begeerte van de eigenaar van de machine”. „Wie in deze tijd bewust leeft, kan alleen vrede vinden als hij een strijder durft te zijn”.

Getreden heeft ze! Om de mentaliteit te veranderen, om clubleiding te werven en te behouden, om geld los te peutenen.. . Men was wel verontrust, maar niet gesteld op de verstoring van eigen rust. En Emilie Knappert was een eerste klas onruststoker. Velen liepen een straatje om als ze haar zagen aankomen, bang dat ze hen zou aanklappen om hulp of geld. Wantoestanden opheffen? Goed, maar alsjeblieft niet algemene lotsverbetering. Cultuur hoort bij de hoogste klasse, die er immers de drager van is¹⁰.

Wat een teleurstelling voor Emilie dat er van een grote sociale beweging als in Engeland geen sprake is. „Honderden willen het gevallen meisje helpen”, verzucht ze, „maar geen tien om haar val te voorkomen”.

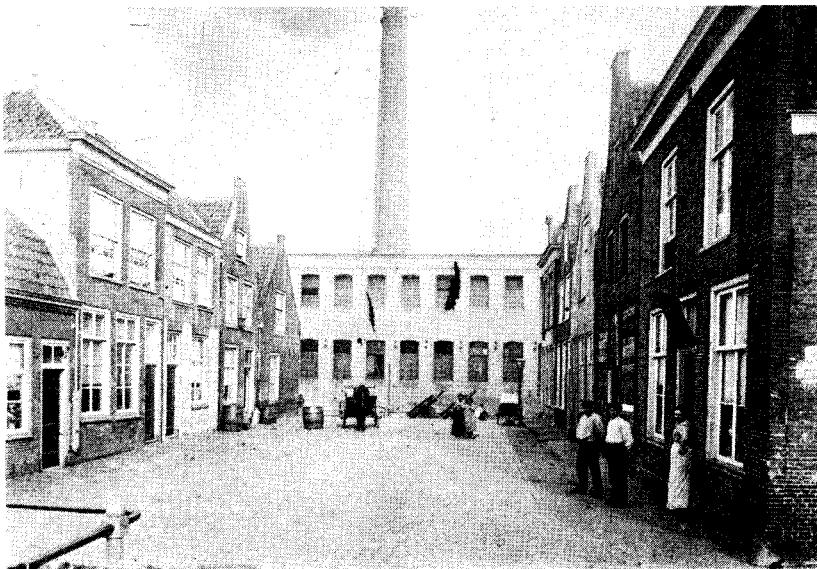
Hoe hield zij het vol, dat moeizame werk en die strijd tegen lauwheid en onverschilligheid? Als schoolkind in Schiedam piekerde ze al over de water- en vuurvrouw in haar kelderwoning, die vast niet zo’n feestelijke zondag zou hebben als zij zelf. In die tijd was ze op catechisatie bij ds. François Haverschmidt (Piet Paaltjens), die een huisvriend was van de familie Knappert. Als 17-jarige is zij geschokt door Multatuli, die opkomt voor verdrukten; De Genestet is haar leidman en vanaf het ogenblik waarop zij lid is van de Nederlands Hervormde Kerk, is zij zondagsschoolleidster. Zij stelt zichzelf regels voor dagindeling, voor studie en voor beperking van studie en ze houdt

zich eraan. Zij is niet iemand van dromen en overwegen; liever houdt ze zichzelf en anderen uitspraken als „wat moet, moet kunnen”, „zoek een ster niet te ver” en „doe iets aan het heden” voor. Intussen blijft zij naast al haar werk studeren. Ze leest over haar vak, maar ook over Dante, die ze door haar Engelse „helden” heeft ontdekt. Toch weet ze, als er opeens een nieuwe taak opduikt, ook daar tijd voor vrij te maken. b.v. bij de brand van de katoenfabriek.

In juli 1897 is een deel van de katoenfabriek De Heyder afgebrand, waardoor van de ene dag op de andere bijna honderd vrouwen en meisjes zonder werk en zonder enige sociale zorg raakten. Opbouw van de fabriek zal een jaar vergen. Burgemeester Was ijvert voor een fonds als weerstandskas. Men herinnert zich de brand, die 36 jaar eerder in hetzelfde bedrijf had gewoed en ook nu zal er geld ingezameld moeten worden voor de slachtoffers. Daar is Emilie Knappert het roerend mee eens, maar ze verzet zich tegen het idee dat het geld als gift aan de getroffen en gegeven zal worden. Die vrouwen moeten aan werk geholpen worden, want anders verslonsen ze in hun sloppen. Voor wie zullen ze zich wassen en kleden? Binnen een paar dagen weet mej. Knappert het bestuur van het wijkgebouw te overtuigen dat er iets gedaan moet worden „tegen demoralisatie van de niet-werkenden”. Het lukt haar om toezeggingen van christelijke naaiverenigingen „Dorcas” uit vele plaatsen in het land te krijgen, dat er geknipt ondergoed, bestemd voor kerstuitdelingen aan behoeftigen, gezonden zal worden. De Leidse fabrieksvrouwen zullen dat ondergoed wel niet zo mooi naaien als de dames het zelf zouden hebben gedaan, maar als die nu eens één jaar lang dat naaiwerk overlaten aan de werkloze vrouwen, zullen ze zelf de tijd hebben om in de Schetsen van Hélène Mercier te lezen dat sociale wetgeving en loonsverhoging heel wat betere hulp zijn dan kledinguitdelingen! Achttien dagen na de brand is de werkverschaffing een feit. Van de 97 werkloos geworden vrouwen en meisjes melden er zich 76. Dagelijks wordt er van negen tot twaalf uur aan de hemden en broeken gewerkt, terwijl de meisjes ’s middags lager onderwijs krijgen. Zevenenveertig Leidse „vrouwen uit gegoede stand” hebben een jaar lang leiding gegeven aan dat werk. Voor deze dames golden even strenge regels als voor de „leerlingen”: op tijd beginnen en regelmatig werken.

Van de meisjes trekken er sommigen spoedig naar andere fabrieken, maar de 34 vrouwen blijven komen. Mej. Knappert doet wat ze kan om hen te laten profiteren van dat jaar. Zeventien van de vrouwen kunnen niet lezen; twee leren het van haar, maar voor schrijven „tonen de vrouwen geen geduld”. Velen zijn al vanaf haar zevende jaar op de fabriek, vakantie kennen ze niet en alleen op zondagen en erkende feestdagen wordt er niet gewerkt. De werkdagen duren van 6 uur tot 17.30 uur met anderhalf uur schafttijd¹².

Als het afgebrande deel van de fabriek in de zomer van 1898 is herbouwd, keren de vrouwen weer naar het fabriekswerk terug. Intussen heeft Emilie in

afb. 4. Oosterkerkstraat, gezien vanaf de Waardgracht naar de Oranjegracht. Op de achtergrond de Katoenfabriek. Foto ca. 1900. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

juli van dat jaar in Den Haag aandacht gevraagd voor beroepen als woninginspectrice, opzichteres in fabrieken, enz.¹³. Later zegt zij dat ze in die Haagse bijeenkomsten veel heeft geleerd en veel heeft afgeleerd. Helemaal thuis voelde zij er zich niet. Zij was geen feministe: mannen en vrouwen moeten samenwerken, want het gaat immers om de mens.

Emilie Knappert had als weinigen contact met de fabrieksbevolking, zij kon organiseren en deed niets liever dan doorgeven wat ze had mee te delen. Leek zij daarom niet de aangewezen directrice voor de School voor Maatschappelijk werk die men in Amsterdam ging oprichten? Ze bleef echter voorlopig in Leiden: op 22 oktober 1898 werd het Leidse Volkshuis op de Apothekersdijk geopend en Emilie C. Knappert was gedurende 16 jaar de directrice daarvan. Haar werkzaamheden daar behoren echter tot een volgende periode, die buiten het bestek van dit artikel valt.

AANTEKENINGEN

1. Als bronnen zijn vooral gebruikt: P. C. N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962; *Maatschappelijk Werk. Een bundel opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar 70e verjaardag*, Amsterdam 1930; M. de Meijer-van der Waerden, *Zoekt een ster niet te ver. Ter herdenking van het 100e geboortjaar*

van Emilie Ch. Knappert 1860-1952, Amsterdam 1960;
Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Besprekingen over Vakopleiding voor vrouwen
 gehouden van 11-14 juli 1898, Amsterdam 1898;
Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Besprekingen over Maatschappelijk Werk gehouden
 van 19-21 juli 1898, Amsterdam 1898;
 Hélène Mercier, *Verbonden schakels*, Amsterdam;
 Hélène Mercier, *Sociale schetsen*, Haarlem 1897;
 Marie Sparnaay, *Het leven en werken, het lijden en strijden door onze fabrieksarbeiders*, Den Haag
 1898.

Voorts werden geraadpleegd de Memoires van Emilie C. Knappert. in bewaring bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

2. Oppericht in 1886. Redacteur was Mr. A. Kerdijk, terwijl Hélène Mercier vaste medewerking verleende.

3. Namelijk een meubelmaker, een boekbinder, een zilversmid, een kantoorbediende en een koperslager. Op deze manier wilde ze ook die „stand” hij het werk betrekken en de afstand tussen ambachtslieden en fabrieksbevolking verkleinen.

4. Hieraan herinnert een plaquette met afbeeldingen van mej. Knappert en prof. Oort, thans in het dienstencentrum Morschwyck aan de Topaaslaan.

5. Twaalf vrouwen hadden een avondclub met hoogstens twaalf meisjes. Hier werden banden voor het leven gesmeed.

6. Octavia Hill (geboren 1838) kocht op 24-jarige leeftijd met geld van haar vriend Ruskin een huizenblok in Londen, waar in elke kamer (juister uitgedrukt hok) een gezin woonde. Door telkens een kamer op te knappen, door het trappenhuis te herstellen en te laten schoonhouden en door zelfde huur op te halen lukte het haar het vertrouwen der bewoners te winnen en de mensen te helpen beter te wonen. Later leidde zij anderen op tot woninginspectrice.

Emilie Knappert zal ook veel contact hebben gehad met de Leidse hoogleraar staathuishoudkunde mr. H. B. Greven, die met succes krotopruijing en bouw van werkmanswoningen bepleitte (Zie het door Emilie Knappert geschreven in memoriam in het *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 26 (1933-1934), blz. LXVII-LXIX).

7. In 1890 is Emilie Knappert als deskundige wat betreft fabrieksmeisjes ondervraagd door de 3de afdeling van de Staatscommissie onder voorzitterschap van mr. A. Kerdijk, die haar aan het einde van het gesprek toewent: „Ik hoop dat gij steeds de lust moogt behouden om uw aangevangen werk voort te zetten”.

8. „What riches have you that you call me poor and what great comfort that you call me sad?”.

9. Grote invloed heeft H. P. Bremmer op Emilie Knappert uitgeoefend. In de jaren 1890-1895 leidde hij „kunstgroepen”, waarbij hij de deelnemers aan de hand van reproductie & leerde naar kunst te kijken en mee te leven met wat werd uitgebeeld. Zie: J. M. Joosten, „De Leidse tijd van H. P. Bremmer 1871-1895”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 63 (1971), blz. 79-114.

10. Op oudere leeftijd kon zij in voordrachten en ook in de vele persoonlijke gesprekken die ik met haar heb gehad boeiend vertellen over haar Leidse tijd.

[1]. Er waren ook bemoedigende ervaringen zoals de succesvolle bemiddeling van prof. mr. H. L. Drucker, toen lid van de Tweede Kamer, in de arbitragecommissie bij de staking van 400 wevers in 1895. Zie: H. P. M. Goddijn, „De weversstakingen van 1895 in de Leidse Katoenfabriek”. *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 56 (1964), blz. 71-92. Bemoedigend was ook het optreden van de jurist S. R. Steinmetz, die in 1888 als repeter in Leiden begonnen was groepjes werklieden bewust te maken van eigen waarde, met als doel het bereiken van het grootst mogelijk geluk van de grootst mogelijke massa.

[2]. Zie: *Verslag van de Werkverschaffing aan het Vrouwelijk personeel der Leidse Katoendrukkerij, gedurende den tijd der weder opbouw* (Juli 1897 - September 1898), Schiedam (1898), aanwezig in de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden.

13. Emilie Knappert was organisatrice en voorzitter van de voordrachten over maatschappelijke onderwerpen tijdens de Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid in juli 1898 te Den Haag.

LEIDSE HERINNERINGEN

door

Retha de Meyere-Huizinga

„Wat in de kinderjaren het harte boeit en tooit”
„Blijft eeuwig in 't geheugen en men vergeet het nooit”
Virginie Loveling

Een bijdrage voor het Leids Jaarboekje zonder voetnoten, literatuurlijst of bronnenvermelding; het lijkt een vreemde eend in de Leidse bijt. Wat kan de historische waarde zijn van herinneringen? Zij zullen immers altijd zuiver subjectief zijn. Herinneringen stoelen niet op manuscripten of archiefstukken. Zij grijpen misschien terug naar een album vol verbleekte foto's, naar een tekening of een familieportret, maar de bron van iedere herinnering is de belevenis van weleer die voor ieder mens een volstrekt subjectieve betekenis heeft.

Men noemt herinneren wel „omzien”, en dan liefst in „wrok” of in „verwondering”. Deze laatste benadering kan ik delen want er is veel waarvan men nu zal zeggen: „hoe is het mogelijk dat ik dat indertijd niet begrepen heb!” Maar toch zou ik nog de „vertedering” willen toevoegen aan die gevoelens, want die roepen bij mij op de argeloosheid en onwetendheid waarmee een klein meisje van zo'n jaar of zes door het leven, of liever gezegd over de Witte Singel huppelde tegen het begin van de twintiger jaren.

Terugziend naar die Witte Singel is het mij alsof ik door de verkeerde kant van een kijker kijk: alles is heel ver weg en kabouterklein. Ik draai de kijker om en haal de beelden naar mij toe en opeens verstommen de alledaagse stadsgeluiden om mij heen, het wordt heel stil en zomers en ik zie mezelf aan de hand van mijn broer over de singel lopen, op weg naar huis. De Witte Singel, dat is een stille groene laan, de takken van de kastanjabomen aan weerszijden van de straat hangen er in het midden zó ver overheen dat zij een soort hoge groene tunnel vormen en bijna vanzelf ga je heel zachtjes lopen om die groene stilte niet te breken. Dan schettert opeens een glashelder trompetsignaal over het water en even later waait een carillonliedje over de Hortus naar ons toe. In de bocht bij de Sterrewacht zit roerloos de peueraar, zou hij eindelijk iets gevangen hebben? Voor het huis van professor Kristensen, onze buurman, staat een rijtuig. Ze hebben zeker bezoek. Het paard staat geduldig

afb. 1. De Witte Singel. Foto. Gemeentelijke Archiefdienst

te soezen met de kop naar beneden en er hangt een heerlijke lucht van verse paardevijgen, een paar mussen hippen ijverig pikkend tussen zijn poten rond. Ik ga gauw mijn hoepel halen om voor het eten nog een blokje om te hoepelen. Ik mag wel oppassen dat 't paard niet schrikt als ik langs kom hollen. Paarden kunnen geweldig schrikken en dan slaan ze op hol. Ik ben thuis, in Leiden.

Thuis, dat was ons grote huis op de Witte Singel, vlak tegenover de Hortus. Maar Leiden, onze stad, was niet meer dan een vaag begrip voor mij. Verder dan Breestraat en Nieuwe Rijn kwam je eigenlijk nooit. Dat was ook niet nodig, want besloten tussen Oude en Nieuwe Rijn, Hogewoerd en de Singels lag de kleine wereld waarmee wij als professorengesin te maken hadden. Die wereld bestond hoofdzakelijk uit professoren, hun vrouwen en kinderen, en uit studenten. De professoren woonden volgens mij allemaal op de Witte Singel en nog een paar op de Zoeterwoudse Singel of het Plantsoen. Waar de studenten woonden wist ik niet, maar die speelden een ondergeschikte rol in ons leven. Soms stonden er heel zenuwachtige jongens of meisjes op de stoep, dat waren studenten die tentamen kwamen doen en dan moesten wij extra stil zijn in huis.

Verder wist je alleen dat studenten altijd gekke dolle dingen deden en dat het Collegium ontzaglijk deftig en belangrijk was en in donkerblauwe open rijtuigen reed met een koetsier en een palfrenier op de bok. Mijn vader, altijd

gevoelig voor een goede grap, vertelde ons graag verhalen van de legendarische student Himpe, zoals die keer toen hij in een open rijtuig door de stad reed, onberispelijk gekleed in pandjesjas en hoge hoed en om die hoed zat een witte band met het opschrift „aanzienlijk vreemdeling”. Maar verder bleef het studentenleven voor mij in mijn lagere-school jaren een gesloten boek. Als opgroeiend meisje werd je echter wel geleerd dat je niet langs Sociëteit Minerva mocht lopen of fietsen en als je het dan tòch deed, dat je dan volstrekt niet naar binnen mocht kijken, doch discreet de andere kant op moest zien. Wat een geluk dat de grammofoonwinkel van Van Luyken, daar pal tegenover, een grote spiegelruit had zodat je toch precies kon zien wie er op de stoep zaten !

Weer tuur ik nog eens door mijn verkleinkijker en opnieuw is alles heel klein. Maar was dat in werkelijkheid ook niet zo? Achter de Rijn en Schiekade, de Zoeterwoudseweg en de Zoeterwoudse Singel begon de polder en zo was het rondom alle singels, nog voor een groot deel. Leiden was nog niet aan alle kanten uit zijn singels gebarsten en had het kleine beetje geboomte van de buitenplaatsen daaromheen nog niet opgeofferd aan stadsuitbreiding. Zuydwijk, Groenoord, Bloemlust, Blankeweer, het zijn namen die niets meer betekenen voor de huidige Leidenaar, maar in de jaren rondom 1920 was een wandeling over de singels nog een soort landelijk genoeg.

Dat er buiten dat kalme Leiden een wereld bestond die nog zijn wonden likte van de Eerste Wereldoorlog en waar boven de puinhopen van het Tsarenrijk de Internationale klonk, drong nauwelijks door in de stille beslotenheid van de grote singelhuizen en zeker niet tot onze kinderen. Toch woelde er in diezelfde stad wel degelijk onrust, net als overal elders, maar wij hadden daar geen weet van. Wat buiten Apothekersdijk en Nieuwe Rijn lag was een volkomen terra incognita. Daar mocht je nooit alleen naar toe want daar woonden enge, vieze mensen. Vooral de Bouwelouwesteeg werd ons tot voorbeeld gesteld van alles wat slecht was: „Je lijkt wel een kind uit de Bouwelouwesteeg!” kreeg je op school te horen wanneer er een vlek op je witte schortje zat.

Leiden was heel klein en de Universiteit het middelpunt waar alles om draaide. De professorengezinnen, vooral die op de Witte Singel, vormden bovendien een soort eigen samenleving, begrijpelijk overigens gezien het feit dat zoveel collega's zo dicht bij elkaar woonden. De vaders liepen samen naar college, bibliotheek of senaatsvergadering; de kinderen gingen samen naar school, zwembad of ijsbaan. Dat Leiden behalve Universiteitsstad ook nog een vrij grote handels- en industriestad was, dat wisten wij nauwelijks en met de gezinnen uit die kringen was bijzonder weinig contact. Hier was geen sprake van een snobistisch standsverschil, het was eenvoudig een feit dat Industrie en Universiteit naast elkaar, maar niet met elkaar leefden.

De vooraanstaande Leidse industriëlen: Verhey van Wijk, Driessen, De

afb. 2. *Bouwelouwesteeg*. Foto. Leiden. *Gemeentelijke Archiefdienst*.

Koster, Zaalberg, om er enkele te noemen, woonden verspreid door de stad en niet allen op een kluitje zoals de professoren. Zij hadden hun eigen sociëteit: Amicitia. De professoren ontmoetten elkaar op *faculteits-* en *senaatsvergaderingen*, bij promoties, rectoraatsoverdracht en het diësdiner en de vrouwen bovendien op de „krans”. Wij, de kinderen, zaten op de lagere school nog samen in de klas met kinderen uit heel Leiden, maar op de middelbare school voltrok zich al een zekere scheiding tussen de milieus. De *professorenkinderen* en ook de kinderen van artsen, advocaten en dominees, kortom van allen die academisch gevormd waren, gingen naar het Gymnasium; de zoons uit de kringen van handel en industrie bezochten de „jongens HBS”, en de meisjes gingen naar de HBS op de Garenmarkt. Natuurlijk berustte deze scheiding niet op een wet van Meden en Perzen, uitzonderingen waren er genoeg. Men kan niet samen in éénzelfde stad wonen en werken zonder onderlinge contacten. Het was meer een vanzelf gegroeide „kleine apartheid” die door beide partijen werd gerespecteerd, ‘maar alleen een apartheid in figuurlijke en niet in letterlijke zin. Zelf beseften wij heel goed dat er iets merkwaardigs school in deze apartheid en wij trokken daaruit zeker niet de consequentie dat wij niet samen ons jeugdig vertier konden zoeken. Het was meer het verschil tussen gymnasiast en HBSer dat de toon aangaf in onze

verhouding tot elkaar, maar juist dat verschil was ruimschoots voldoende om een gevoel van afstand te scheppen.

Toch ontbrak het ook sommige ouders niet aan de wil om daadwerkelijk over die kloof heen elkaar te ontmoeten. Zo was er bijvoorbeeld het selecte gezelschap der „Balvaders”, dat waren de vaders die niet eenzaam thuis wilden blijven wanneer hun dochters, gechaperonneerd door mama, naar een van de vele Leidse bals gingen. Deze vaders verdreven hun eenzaamheid in een geanimeerd samenzijn met elkaar. Dat het een select gezelschap was waartoe lang niet iedereen zomaar kon toetreden, bewijst wel het feit dat iemand als Professor Meyers aanvankelijk slechts als „plaatsvervangend” balvader werd toegelaten! Toen in de loop der jaren niet ieder meisje meer afzonderlijk gechaperonneerd hoefde te worden en de bewaking der zeden op een bal werd overgelaten aan enkele echtparen, veranderden de „Balvaders” in een gewoon kaartclubje dat voortaan regelmatig samenkwam.

Eén dag in het jaar echter smolten alle groepen en groepjes van burgerij en Universiteit samen tot één hechte massa zonder onderscheid in rang en stand; dat was 3 October. Dan waren wij allen „burgers” van de stad Leiden en wij beleefden dit feest in een soort gezamenlijke roes. (Zelfs het feit dat het kermisterrein verdeeld was in een gereserveerd terrein voor de leden der 3 October Vereeniging, en een open terrein voor de burgerij, deed daar niets aan af).

Tekenend voor die merkwaardige saamhorigheid was het feestlied uit die 20er jaren dat door iedereen volop werd meegezongen: „En er is maar éne goeie Leienaar en dat is De Gijselaar !”, burgemeester De Gijselaar, de regent bij uitstek die, wanneer je hem op het Rapenburg tegenkwam en „dag meneer” tegen hem piepte, diep zijn hoge hoed voor je afnam en vriendelijk „dag jongedame” zei tegen het hem totaal onbekende kleine meisje.

Drie October was een volstrekt Breugheliaans feest. De berenleider liet op straat zijn bruine beer dansen, de apenman kwam met zijn aangeklede aapjes langs de huizen, de boeienkoning ontworstelde zich aan armdikke kettingen. Kunstmakers, muzikanten, goochelaars en wafelbakkers deden overal op straat goede zaken terwijl de invaliden, de stakkers zonder armen of benen, op een oude zak op de grond zaten en hun centenbakjes naar ons toeschoven waarin wij dan lichtelijk gegeneerd om zoveel uitgestalde ellende haastig onze centen of dubbeltjes gooiden. Toch hoorden al deze zielepoten en griezels onverbrekkelijk bij het Leidse feest en zij vermochten dan ook niet onze feestvreugde te drukken. De dag was toch al zo kort en er was nog zóveel te zien en te doen. Zelfs op onze stille Witte Singel waren de knallen van de kop van Jut op het Schuttersveld te horen en de optocht, die 's middags langs kwam, was één warreling van kleuren en muziek waar je stil van werd. Als hij voorbij was bleef het geraas van de feestende stad nog de hele verdere dag hoorbaar.

Maar de volgende dag was de rust weer teruggekeerd en de rommel van

afb. 3. Drie Octoberkermis. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst

serpentes en kapotte ballonnetjes weggeveegd. Op weg naar school leek het Rapenburg stiller dan anders, de studenten sliepen uit en de collegezalen waren zeer leeg die dag. Leiden leefde weer verder in een rustig andante en de professoren bewogen zich als in een sierlijke sarabande van studeerkamer naar collegezaal en van collegezaal naar senaatskamer of bibliotheek. Het kalme Leidse leven kabbelde weer rustig voort en burgemeester de Gijselaar liep zijn dagelijkse gang van het Rapenburg naar het stadhuis en hij nam zijn hoge hoed af voor allen die hem groetten. Hij was nog de onomstreden vaderfiguur voor de gehele burgerij. Toch moet dat schijnbaar zo kalme Leiden, met zijn overwegend rode arbeidersbevolking, wonend in stinkende sloppen en stegen, ook al moeilijk te besturen zijn geweest, want de belangen van burgerij en Universiteit liepen lang niet altijd parallel, Diezelfde bevolking die ieder jaar op 3 oktober een loflied zong op zijn aristocratische burgemeester trok op 1 mei in een lange stoet en met rode bloemen in het knoopsgat door de stad en zong zijn strijdlied: de Internationale. Vaag had ik thuis wel eens horen praten over socialisme en revolutie maar wat dat betekende wist ik niet, voor mij was die stoet een optocht als een ander en een optocht was gewoon iets om achteraan te hollen, onverschillig op welke

muziek men ook liep. Er was niemand, noch thuis noch op school, die ons vertelde waarom deze mensen met rode vlaggen, bloemen en zakdoeken liepen. Het leek dan ook maar het beste om te doen of ze verder niet bestonden, op de Witte Singel kwamen ze toch niet. Alleen meneer Knuttel en zijn vrouw, die waren socialisten, dat wist je. Zij liepen ook mee op 1 mei en eigenlijk vond je dat een beetje gek want je kende hen immers als keurige mede-Witte Singelbewoners.

Optochten en muziek hoorden bij het Leidse leven als de kastanjes bij de herfst. Het kon een lange stoet van groenen wezen, schichtig schuifelend achter een rijtuig met commissieleden of uitbundig dansend en joelend en met fakkels zwaaiend na hun inauguratie. Maar nog veel mooier waren de soldaten van zes-veld, het 6e regiment veldartillerie dat in de Doelenkazerne was gelegerd. Minstens éénmaal per week kwamen zij 's ochtends vroeg langs denderen, een lange optocht van soldaten op paarden, rammelende karren en opwindend grote groene kanonnen. Voorop reden de trompetters en hun signalen schalden zuiver en scherp door de vroege morgen, de paarden waren nog fris en steigerden, soms dreigde alles in 't honderd te lopen, dan raakten riemen en zelen verward, maar even later draafde de troep hossend en bolderend weer verder en verdween om de bocht tegenover de Sterrewacht en nooit heb ik geweten waar zij naar toe reden. Ze kwamen ook nooit langs dezelfde weg terug, maar 's avonds wist je dat ze weer thuis waren want dan klonk er weer zo'n vrolijk melodietje over het water. Die trompetsignalen waren een soort continuo-begeleiding van ons dagelijks leven. Van het reveille 's ochtends vroeg tot de taptoe's 's avonds schetterden telkens die heldere klanken de huizen binnen en heerlijker wakker worden of in slaap vallen kon ik mij niet denken.

Sociaal gezien gold ook hier weer hetzelfde patroon: er was geen enkel contact met de commandant en de officieren en hun gezinnen, behalve voor ons op school met de kinderen van de militairen. Ook het bestaan van het 4de regiment Infanterie, dat in de Morskazerne lag, ging praktisch aan ons voorbij, want het voetvolk marcheerde nooit over de Witte Singel. Ook zij hadden hun eigen territorium.

En zo leefden wij allen rustig en ongestoord onze kleine beschermde levens en wij waren heel tevreden op onze singel en in onze stad. Want wáár, behalve in Alkmaar en Groningen, had je ieder jaar zo'n heerlijke extra feestdag en wáár in Leiden vond je in de herfst zoveel kastanjes als bij ons op de Witte Singel.

EENGEPEKELDE GESCHIEDENIS

Van Katwijks zeewater tot Leids Kaaszout

door

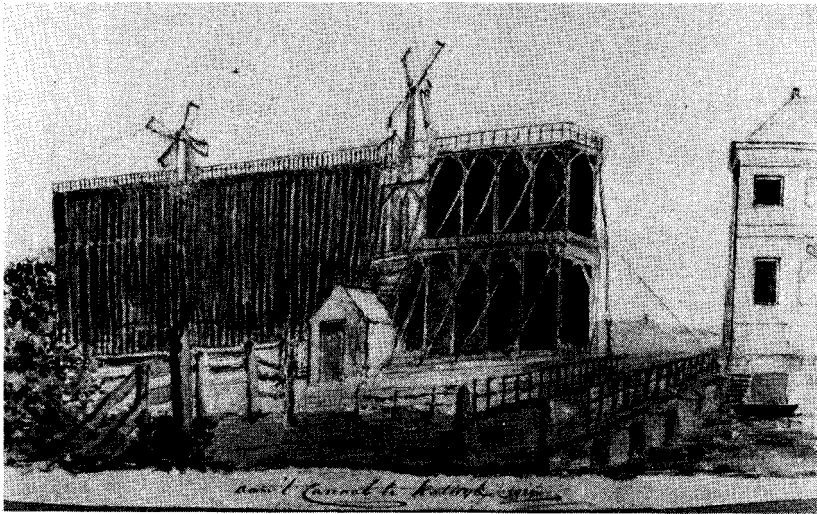
J. P. van Brakel

In de loop van 1975 kwam het Genootschap „Oud Katwijk” door schenking in het bezit van een anonieme gewassen pentekening, met als onderschrift „aan ‘t Canaal te Katwijk 1826”, die in meer dan één opzicht merkwaardig mag heten. Want behalve het dominerende objekt, een hoog houten staketsel met twee windmolens er boven op, is aan de andere zijde van een brug met enkele doorstroomopeningen nog een gedeelte van een stenen gebouw met een kap te zien (afb. 1).

Nadere bestudering leidde tot de conclusie, dat de tekening de enige tot dusverre bekende is, waarop Rijnlands eerste stoomgemaal’ althans ten dele is afgebeeld. Hoewel er op de perspectief van de tekening wel wat valt af te dingen, is de onderlinge ligging der drie genoemde elementen exact weergegeven. Blijkens de kadastrale minuut bedroeg de afstand tussen het gemaal of de „vuurmaschiene” en het grote houten bouwwerk 4 Rijnlandse roeden (ca. 14 meter) en liep de weg over de brug met drijfdeuren – ook een onderdeel van Rijnlands Uitwatering – inderdaad vlak langs het gemaal.

Het houten bouwsel, een zgn. gradeerwerk, was in 1826 nog bescheiden van lengte, maar is een jaar later aanmerkelijk uitgebreid, hetgeen ook blijkt uit de oudste kadastrale kaart, die wel bijna 500 meter aangeeft. De afstand tussen de beide molens, die in de kadastrale legger de toevoeging „zoutgradeermachine” kregen, is toen tot 150 meter vergroot, wat ook tot uitdrukking komt op een nog nader te noemen kleine tekening in een jeugdtijdschrift.

Treft men in Duitsland (b.v. Bad Nauheim, bad Salzflun) thans nog verschillende „Gradierwerke” met een medicinaal karakter en een vaak imponerende lengte aan, in ons land is de Katwijkse gradeermachine uniek geweest. Alvorens nader in te gaan op de werking van dit apparaat voor de indikking van zeewater tot pek, dienen we eerst verder terug te gaan in de

afb. 1. Hef gradeerwerk naast Rijnlands eerste stoomgemaal, door onbekende tekenaar, 1826. Gewassen pentekening. Katwijk, Genootschap „Oud Katwijk”.

geschiedenis om ‘te zoeken naar de oorsprong van het verband tussen de Leidse zoutindustrie en de zee bij Katwijk.

In de zestiende eeuw

In zijn artikel „De Leidsche Zoutkeet”² noemt Felix Driessen een octrooi, gedateerd 10 maart 1570 te Brussel en ook door Van Mieris vermeld, waaruit blijkt, dat reeds in 1577 aan Jacob Pieterz Verwer en Jacob Aelbrechts van Dam vergunning was gegeven voor een zoutkeet, gedurende 10 jaar en verbiedende een ander op te richten op twee mijlen omtrent Leiden. Vijf jaar later kwam evenwel een tweede bedrijf tussen Leiden en de Zijlbrug onder Zoeterwoude tot stand en in 1570 werden nieuwe regelingen voor beide, in andere handen overgegangene zoutketen getroffen. Ook blijkt, dat er in die tijd wegens de oorlog met Spanje stoornis was gekomen in de aanvoer van grof zout, dat vooral uit Frankrijk en Spanje kwam.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de Leidse zoutzieders de gelegenheid aangrepen om de door het Hoogheemraadschap van Rijnland aangelegde „nieuwe waterloosinghe” naar de zee bij Katwijk (later het Mallegat genoemd) te gaan benutten voor de aanvoer van zeewater, waartoe zij in 1578 een verzoek³ indienden en als volgt toestemming verkregen:

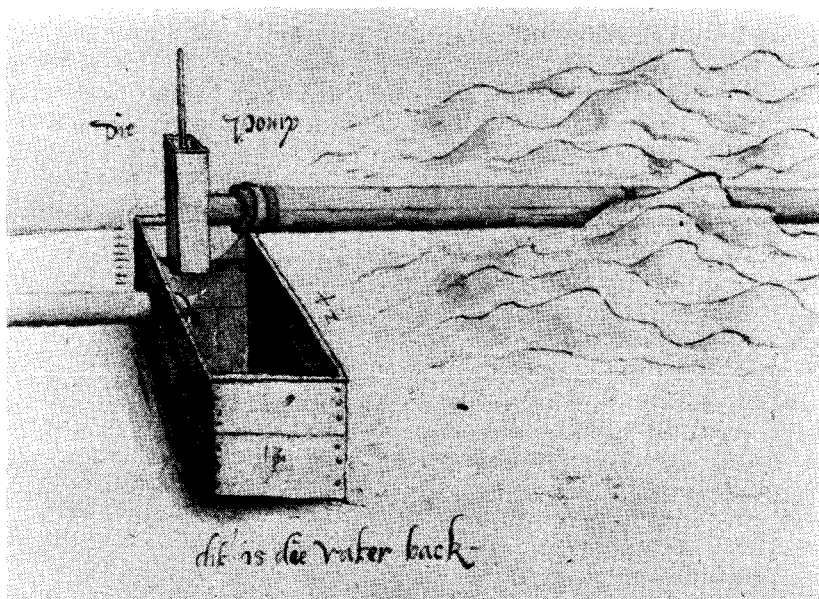
Consent tot Catwijck nopende de nieuwe gravinge aldaer.

De zousieders binnen der stede van Leyden is geconsenteert dat zij de grachten, dyne **tGemeene** landt van Rijnland heeft doen schieten door de duynen tot Catwijck responderende uyt den Rijn tot aen de zee toe, tot heurluyden **costen** zuilen **moegen** doen diepen wijden **ende** de dammen daerinne leggende opnemen **ende** voorts twee ofte drie schepen tot **haeren** geryff in deselve grachte te **moegen** houden **omme** daermede de zoute wateren van de zee aff tot aen den Rijn te **moegen** brengen, mits dat zijluyden in de **zelfde** grachte aen den Rijn voorschreven sullen **slaen** **eene** dam houdende drie voeten waters ten eynde **haer** t voorschrevene waeter buyten voorn. **grafte** nyet en ontloopt, **ende** sullen tot geryff van den passerende man mede tot hoeren **costen** een **brugge** over den voorn. grachte doen leggen benevens den heerwech daermede te waegen **ende** te voete bequamelick over **sal** moeghen passeren. **Ende** dat zijluyden voorts van het tweede verlaet **aff** over de duynen, indien t henluyden oorbaer **dunct**, zullen moeghen leggen eene ghoete **omme** **de** zoute waeteren gevouglijcken te gecrijghen mits dat zij dezelve goote **hoog** genouch zullen maecken ten eynde de wagens bij de Strang rijdende ofte andere daerbij nyet en zullen zijn verlet. Dit alles tot wederzegghen.

Aldus gedaen binnen der stede van Leyden bij Johan van der Does, Heere van Noortwijck, Johan van Duvenvoirde **ende** **Woude**, Heere van Warmont, Geryt van Poelgeest, Heere van Hogemaede, Gijsbrecht van Duvenvoirde, Heere van **Opdam** **ende** Heynsbrouck, mr. **Pauls** Buys **ende** Pieter Kies, hoeghe heemraeden van Rijnlandt **opten** **XXVIIIen** aprilis **XV^c** **achte** **ende** tseventich.

Uit de tekst blijkt, dat de vaart in 1578 geen open verbinding met de zee meer had, doch dat de hoogheemraden van Rijnland tegen het herstel daarvan geen bezwaar hadden, mits nabij de Rijn een soort van drempel in de vaart werd gebracht. De in het tweede deel van het consent genoemde goot moet ongetwijfeld gezien worden als een alternatief. Zo deze methode, met een vrij hoog boven het strand liggende goot, gekozen is, dan heeft zij op den duur niet bevredigd. Want in 1590 vroegen de zoutzieders toestemming⁴ voor een andere werkwijze om het zeewater naar de in het dan door een duinstrook, een binnenkolk en een dam gescheiden „**Mallegat**” gelegene schuitten te pompen:

De Zoutziederen binnen de stadt Leyden hebben Dijkgrave **ende** Hogeheemraiden van Rijnlandt bij requeste te kennen gegeven, dat sij geerne **souden** doen maecken t'haren **costen** een houten masten goot, responderende van de ouver der zee tot Catwijck onder deur de strande tot in seeckeren back, die sij **souden** doen stellen aen t duyn omtrent het eerste verlaet, om t water des te zouter mitte vloet in den back gedreven sijnde voorts mit een pompe uuyten selve back deur de vorder goten, die men leggen **soude** zo deur duyn als over de colcq, buyten om het twiede verlaet geleyt te worden tot in hun soutschepen leggende in de nieuwe gegraven waterlosinge tot Catwijck voorss., alles volgende seeckere chaerte bij **hemluyden** vertoont. Tot twelc zij **versochten** consent van Dijkgrave **ende** Hogeheemraden van Rijnlandt voorss. zulcx dat dselve Dijkgrave **ende** Hogeheemraden van de gelegentheyt **vandien** deur **haer** gecommitteerden hebben doen nemen inspectie

afb. 2. Buisleiding en pomp op her strand re Katwijk. Detail uit een gekleurde tekening, 1590. Leiden. Hoogheemraadschap van Rijnland, Kaartverzameling.

oculaer, wiens rapport mitsgaders den Schout ende gesworens van Catwijk gehoord sijnde hebben Dijcgrave ende Hogeheemraden voors. de supplianten geconsenteert ende geaccordeert, consenteren ende accorderen mits desen heurluyder versouck hiervooren verhaelt. Mits dat sijluyden de duyckers of d'aerde, daermede dselve sijn bedect, geensints en sullen mogen roeren ten ware dan mit believen ende aenwysinge van Dijcgrave ende Hogeheemraden. Behoudelick off in tijden ende wijlen bevonden worde yemande daerbij te wesen geinteresseert oft beschadicht, dat de supplianten tselve t'haren costen sullen beteren ter discretie van de Hoogheemraden ende oock den back ende goten opnemen sulcx alsdan bij deselve Hogeheemraden bevonden sal worden te behoren. Ende worden de voors. supplianten gehouden t doubbelt van de geexhibeerde chaerte ten comptoire van Dijcgrave ende Hogeheemraden voors. over te leveren t'haren costen. Actum tot Leyden bij Dijcgrave ende Hogeheemraden van Rijnlandt desen XVI len februari VX^c negentich.

Uit de kaart, waarvan hierbij een detail wordt afgebeeld (afb. 2), blijkt dat op het strand een houten, waterpas gelegen buisleiding werd ingegraven. Deze ongeveer 360 voeten (ca. 113 meter) lange leiding mondde uit in een bak van 12 × 24 voet, van waaruit het zeewater werd opgepompt en met een afschot

van elf voet (over een lengte van ca. 170 meter) op natuurlijke wijze afvloeiende naar de in het Mallegat liggende schuiten. De houten leidingen zijn blijkens diverse door Rijnland verleende consenten meermalen vernieuwd, in 1631 ook ten gerieve van de Amsterdammer Jan Huygensz, „beneffens andre panneluyden”⁵.

Een gat in de sluisdeur

In de gevolgde methode, die in 1789 bij zijn bezoek aan Katwijk ook de belangstelling kreeg van stadhouder Willem V⁶, kwam in feite geen verandering, tot aan de tijd, dat Rijnlands Uitwateringssluizen waren voltooid. Het is zeker niet verwonderlijk, dat de „Keetmeesteren te Leyden” in het gereedkomen van dit landelijk vermaarde complex aanleiding zagen om bij Rijnland een verzoek in te dienen om in een van de valdeuren van de buitensluis een kleine, met een schuif afgesloten opening te mogen maken’.

Weyland⁸ en De Fremery⁹, sedert 1771 eigenaars van de „Leidsche Zoutkeet”, vroegen tevens om bij hoge vloedstand met speciale vaartuigen in de sluis te mogen varen, om dan het benodigde zeewater via de opening te kunnen aftappen. Ze meenden hiermee de vrij omslachtige methode om het zeewater naar Leiden te vervoeren, aanmerkelijk te kunnen verbeteren, vertrouwden dat het geen schade aan de sluis zou toebrengen en wilden „gaarne iets tot den bloei van eene vaderlandsche traficq van eerste behoefte, in deze stad gevestigd, toebrengen”.

De Hoogheemraden van Rijnland stemden toe, maar waren natuurlijk zuinig op hun nieuwe bouwwerk. De opening in de valdeur, ter wijfde van zes duimen diameter en omtrent drie voeten boven het Amsterdamsch Reil, moest worden voorzien van een deugdelijke schuif of klinket, onder toezicht van de Directeur der Katwijksche Uitwatering. En de schippers mochten, wanneer zeilen op het kanaal onmogelijk was of bij het doorvaren van bruggen of sluis, hun haken of bomen niet tegen de deuren, schuiven of muren zetten. Een dergelijke handeling zou hen op een boete van drie gulden komen te staan, na een bekeuring, die zelfs door de arbeiders aan de Uitwatering kon geschieden! De toevoer van het zeewater vond plaats via leren slangen of houten goten, die na het volladen telkens moesten worden weggenomen.

Het consent werd verleend ten tijde dat de bewindslieden van Rijnland nog optimistisch waren over de toen vrijwel gereed zijnde stoommachine. Deze was immers o.a. gebouwd om het water in de binnenboezem op te voeren, teneinde door spuien bij eb de verzanding van de buitenwatering op te heffen. Bij voorbaat hield Rijnland al rekening met deze methode en gedurende de toepassing daarvan mocht dan ook geen water worden gehaald. Overigens waren de Hoogheemraden niet duur, want de jaarlijkse recognitie werd op f 25,- gesteld.

Een nieuwe vinding

Men kan het geslacht De Fremery beslist geen ondernemingslust ontzeggen. Want Casparus, vernomen hebbend van de Duitse uitvinding van het gradeerwerk, zag daarin wel mogelijkheden om het zeewater al direkt te Katwijk in te dampen en diende daarvoor een verzoek in, dat door de Hoogheemraden werd ingewilligd:¹⁰

* Casparus de Fremery, won. te Leyden, is op zijn verzoek bij Requeste gedaan tot kennelijk wederzeggen van Hun Weled. toe en langer niet geconsenteerd en toegestaan, dat hij suppl^t op een gedeelte van de strook lands gelegen aan de Noord-oostzijde van het Uitwateringskanaal bij Katwijk en strekkende van de sluis S tot aan de stoommachine, gradeerhuizen zal mogen doen oprigten, ten einde het zoute water uit de Noordzee, door uitdamping van de zoete delen tot zodanige sterkte te brengen, dat daarvan alleen, zonder vreemd zout te gebruiken, goede sterke pekkel kan bekomen worden, om vervolgens daaruit op de gewone wijze zout te rafineren; alsmede om het benodigde zeewater in daartoe geschikte schuiten te mogen intappen door de opening in eene der valdeuren van de buitensluis door Weyland en De Fremery, keetmeesteren te Leyden, ingevolge consent 1-8-1808, mits den suppl^{en} jaarlijks aan handen van den heer Rentmeester van Rijnland, ten behoeve van denzelfde Lande, betale eenen stuiver voor iedere roede gronds, welke de gradeerhuizen zullen beslaan, in te gaan op heden, en dat het uit te roeyen hout, ter plaatse alwaar de gradeerhuizen zullen opgerigt worden, aan Rijnland in eigendom blijve (Verder wordt verwezen naar het consent van 1808), wordende het verzoek van den Suppl^{en} om gebruik te mogen maken van de stoommachine tot het pompen van het zoute water boven op de gradeerhuizen provisioneel gehouden in advis.

Uit de laatste zin is wel duidelijk, dat het enthousiasme voor de stoommachine aan het begin van 1809 al wat was bekoeld, en we weten, dat eerst op 27 december 1810 een geslaagde proef met het volpompen van het kanaal tussen de brug met drijfdeuren en de buitensluis werd genomen.

Een interessante beschrijving van de Katwijkse gradeermachines komt voor in de 2e jaargang van „Penning-Magazijn voor de Jeugd” uit 1836, toen het houten bouwwerk een respectabele lengte had gekregen en als uniek voor ons vaderland werd vermeld. Het principe van het graderen berust op het door takkebossen naar beneden laten sijpelen van zeewater, dat door de werking van zon en wind uitdampt, waardoor het overblijvende water een „hoge graad van zouthed” bereikt. Uit de beschrijving blijkt, dat het gradeerwerk zich in 1836 over ongeveer 300 Ned. ellen (d.w.z. meters) langs het kanaal uitstreckte (hierin klopt het artikel niet met de kadastrale kaart). Het bestond uit twee, door timmerwerk omgeven, evenwijdige stapels van haagdoorntakken, ter hoogte van ruim 12 ellen. Bovenop de stapels lagen houten goten, voorzien van gaatjes, waardoor het opgepompte zeewater zich

over de takken verdeelde en erdoor sijpelde, om in vergaarbakken te worden opgevangen.

Bij gunstige omstandigheden kreeg men dan pekkel met een 3 à 4 maal zo hoog zoutgehalte als het zeewater, maar soms moest de uitdamping worden herhaald. De anonieme schrijver van het artikel deelt ook mede, dat er bij de eerste oprichting van de gradeermachine maar één windmolen werd gebruikt, later aangevuld met een tweede en ook met een stoomwerktuig, dat in een gebouw aan de westzijde was ondergebracht (zie afb. 3). Het oppompen geschiedde vanuit bakken, die door middel van een grote hevel vanuit de platte schuiten werd gevuld.

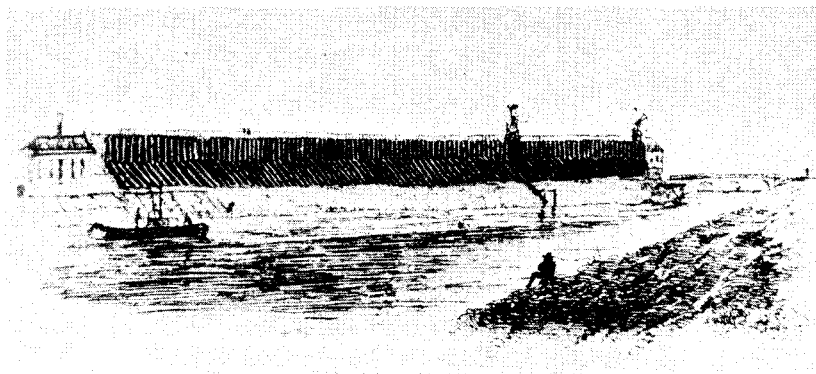
Het gradeerwerk moet in zijn tijd zeer imposant zijn geweest en de jeugd werd dan ook in het artikel opgewekt om - als men zo gelukkig was, „om deze fabriekswerktuigen in persoon te kunnen bezigtigen” - langs de trappen tot op de bovenvloer der takkebossen te klimmen, die „een aangenaam vergezigt naar Rhijnsburg, de beide Katwijken en de Noordzee” bood. Maar natuurlijk werd ook het leerzame element van de excursie niet veronachtzaamd, getuige de volgende passage:

Aan de machines vindt men gewoonlijk een leidsman, die kunde in zijn vak met bescheidenheid paart. Wie zich door hem laat geleiden en gaarne zijne kennis uitbreidt, vrage van hem ook de bezigtiging van den vochtmeter, waarmede men de zwaarte van het zeewater weegt, dat is onderzocht, hoevele zoutdeelen zich daarin bevinden. De inrigting van dit kleine werktuig is gegrond op de natuurkundige les, dat het water zwaarder weegt, naarmate zich daarin meerdere zoutdeelen bevinden, en dat de drijvende voorwerpen, die men in het water werpt, daarin naar boven stijgen in dezelfde evenredigheid, als de zwaarte van het water toeneemt. In het geheel ondervindt men, bij het bezigtigen van zulke fabriekswerktuigen, als het hier beschrevene, hoe zeer men de lessen der natuurkunde zich in het dagelijksche leven ten nutte kan maken.

Het is duidelijk, dat het hier handelt over het gebruik van de areometer, die later nog een rol zou spelen bij de strijd om het behoud van het gradeerwerk. Aanvankelijk bevredigde de werking van de installatie allerminst. Al in augustus 1809 berichtte Casparus de Fremery van de onderneming af te zien, omdat de doorntakken afgaven en onzuiverheden in het zeewater veroorzaakten, en hij kreeg toestemming² om de gradeerhuizen weer af te breken. Maar toen verscheen een andere figuur op het toneel.

De bloeitijd van het gradeerwerk

Het is mr. Nicolaas Bucaille¹³ geweest, die de zaak redde door het gradeerwerk aan te kopen en bij Rijnland een verzoek¹⁴ in te dienen om het bedrijf voort te zetten. Tussen hem en De Fremery heeft toen ongetwijfeld samenwerking bestaan, in die zin dat Bucaille de door het gradeerwerk geprodu-

afb. 3. Het gradeerwerk in 1836. Uit *Penning-Magazijn voor de jeugd*.

ceerde pekkel aan De Femery leverde. Want eerst in 1811 kreeg hij zelf van de Staatsraad-Intendant der Financiën en van de Keizerlijke Schatkist in Holland vergunning om de zoutziederij te mogen uitoefenen. Hij vroeg toen aan Hoogheemraden van Rijnland vergunning¹⁵ voor het stichten van zoutpannen en verdere gebouwen ten zuidoosten van het Rijnlandse stoomgemaal. Zelfs verzocht hij om ter verbinding van het gradeerwerk met de zoutkeet een goot onder door het kolenhok of de binnenplaats van het stoomgemaal te mogen leggen en voegde er een tekening¹⁶ van zijn ideeën bij.

Het verzoek werd toegestaan, mits de gebouwen minimaal 2 Roeden van de kant van het kanaal, werden geplaatst en bij het leggen van de goot de fundamente van het kostbare stoomgemaal niet werden geroerd. Korte tijd later verzocht Bucaille het gebruik van de schuif in de buitensluisdeur te mogen voortzetten, wat werd toegestaan, na advies van de directeur der Uitwatering, Simon Kros.

Het *consent*¹⁷ bevat een citaat uit een *contract*¹⁸ tussen Bucaille en Jacobus de Fremery, waaruit blijkt, dat laatstgenoemde van Rijnland toestemming had een koperen kraan in plaats van een schuif in de buitensluisdeur te hebben, voor een recognitie van f 25,- per jaar. Bucaille kreeg nu goedkeuring ook de kraan te gebruiken, maar moest dan wel het onderhoud betalen en een derde deel van de recognitie voor zijn rekening nemen. Verder diende hij te allen tijde voorrang te verlenen aan de vaartuigen van De Fremery en de Keetmeesteren van Haarlem.¹⁹

De winning van zout uit zeewater was geen bezigheid, die aan de aandacht van de fiscus ontsnapte. Op 12 mei 1819 werd een „Wet nopens eene belasting op het zout en de pekkel” van kracht, met in art. 10 de passage „Geene gradeerhuizen zullen opgericht mogen worden zonder ons speciaal consent”. Verder werd ieder vat zeewater, dat gegradeerd werd, gelijk gesteld met 1,6

pond ruw zout en moesten vaartuigen gebruikt worden, waarvan de ruimte in vaten bekend was. Clandestiene uitdamping werd bestraft als verboden invoer.

Dit alles heeft niet belet, dat de Fa. Weyland en De Fremery eind 1827, toen kennelijk weer de beschikking hebbend over het gradeerwerk, het bouwsel hadden uitgebreid en Rijnland verzochten om ook een stoommachine te mogen plaatsen, met een grote zeewaterbak en twee kleinere ontvangbakken. Hiervoor werd een *consent*²⁰ verleend, evenals voor het graven van een bassin, ter diepte van het kanaal, voor het bergen van schuiten en vlotten.

De Wet van 2 januari 1832 bracht een herziening, speciaal betreffende de accijnsvordering, een aangelegenheid, die de jonge directeur Johannes Andreas de Fremery (1801-1865) zeker grijze haren bezorgde. Uit de door hem bijgehouden tabellen blijkt, dat tussen 1833 en 1849 totaal bijna 6500.000 Nederl. Vaten zeewater werd ingenomen, wat ongeveer 10,4 miljoen Nederl. Ponden zout leverde, met gebruikmaking van 1,25 miljoen Nederl. Vaten gradeerwater.

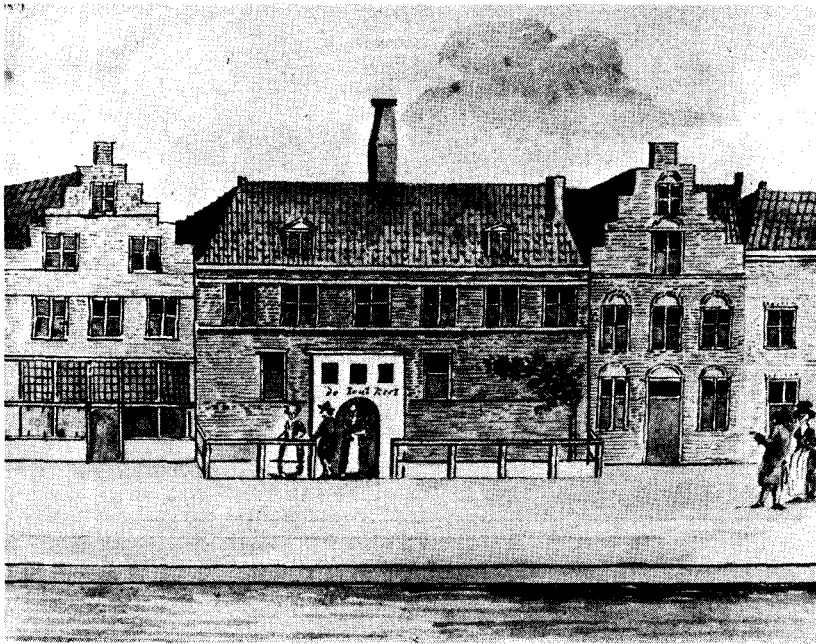
De Fremery hield zijn tabellen vooral bij om aan te tonen, dat de hoeveelheid zout in het afgeleverde gradeerwater beneden het door de overheid gehanteerde gemiddelde bleef. In 1845 werd gewerkt aan een nieuwe wet op het zout en De Fremery, die later zelf lid van de 2e Kamer werd, wist dat het Rijk zijn gradeerwerk wilde afkopen, omdat de fiscus de controle te moeilijk vond. Hij wilde die opvatting wel betwisten en zocht steun bij de scheikundige prof. G. J. Mulder, na openlijk vragen over de kwestie te hebben gesteld in „De Nederlander” (ook genaamd Nieuwe Utrechtsche Courant) van 21 maart 1851.

Onder de titel „De Oude en de Nieuwe Wet op het Zout” publiceerde prof. Mulder een week later een brochure als bijlage van genoemde krant, waarin enkele passages in het kader van deze bijdrage interessant zijn:

„Een ander gewichtig punt is de gradeertoestel of het gradeerwerk te Katwijk. In de wet, die in project is, komt artikel 10, eene gewichtige en hoogst opmerkenwaardige bijzonderheid voor. Het *eenige gradeerwerk* in *Nederland* namelijk zal worden afgekocht van de eigenaars, afgekocht voor het geld van den Staat, en het gradeerwerk zal worden opgeheven: er zal daarna geen soortgelijk meer geduld worden.”

Verder vroeg de schrijver zich af, of het nu van regeringswege onmogelijk werd gemaakt, dat Nederland zijn eigen zout bereidde: „Zou met niet met evenveel regt aan de natie de verpligting kunnen opleggen uit zee, met eigen vlijt, *geene* visch meer te verzamelen, maar die van Engelsche of Fransche vissers te *koopen*?”

Tegenover de bewering in de memorie van toelichting op de nieuwe wet, dat er gemakkelijk abuizen in het scheikundig onderzoek van het gradeerwater konden optreden, stelde prof. Mulder heel simpel:

afb. 4. De Zoutkeet aan de Oude Singel. Gewassen pentekening door Jacob Timmermans, 1788. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

„Waarom kan men de hoeveelheid gradeerwater niet leren kennen? Er vaart eene schuit van Katwijk naar Leyden met gegradeerd water. Is die schuit eenmaal goed gewater-ijkt en groeit zij niet, dan behoeft men, wanneer de schuit telkens geheel gevuld wordt, maar te tellen en er telkens de areometer in te dompelen. Dan weet men hoeveel ponden belastbaar zout er in een jaar van Katwijk naar Leiden komt.”

Zonder gradeerwerk verder

Maar ondanks deze wetenschappelijke tegenkanting, met de areometer als wapen, kwam het einde van het merkwaardige bouwwerk in zicht en de kadastrale legger vermeldt de sloping van de „zoutgradeermachine” met zijn molens in 1854. Ook de bijbehorende „vuurmachine”, die het dus langer had volgehouden dan die in Rijnland’s eerste stoomgemaal, ontkwam niet aan dit lot.

Dit betekende echter niet het einde van de Leidse zoutindustrie, die rustig verder ging met het via de sluisdeurschuif inladen van zeewater, dat nu

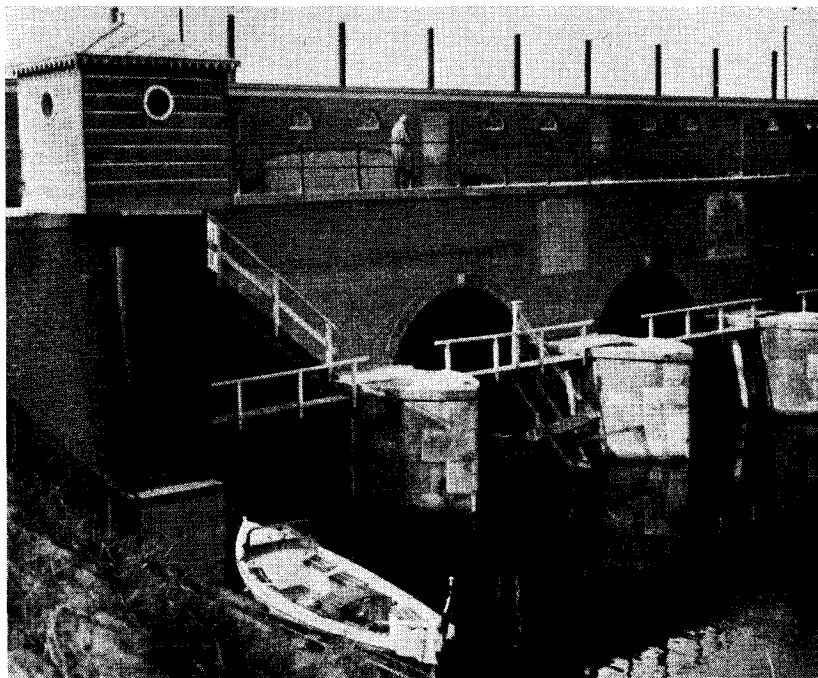

afb. 5. Oude Singel met rechts de Zoutkeet. Foto, ca. 1895, Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst

rechtstreeks naar de Oude Vest werd verscheept. Dat geschiedde eerst door jagen, wat blijkt uit een aantekening²¹ van J. A. de Fremery:

5 July 1860 een zo goed als nieuw gebruikt zeil gekocht, blijft dit vier jaren bruikbaar, zijn de kosten gering in verhouding van het gemak en de spoed voor het volk, daar in vroeger jaren toch nimmer een zeil verstrekt is bij hetzelfde loon, moet dit altijd eene gunst blijven.

Maar toch werd in mei 1863 op de markt weer een oud zeil gekocht voor 7 gulden, waarbij voor het pas maken en het touwwerk nog vrijwel het dubbele kwam. De schuit zelf was in 1859 gekocht van . . . de concurrentie, nl. W. de Blank, zoutzieder te Oegstgeest. Kennelijk was de verstandhouding verbeterd, want diens voorganger Barnaart behoorde in mei 1851 tot de onder-tekenaars van een request aan de 2e Kamer, waarin o.a. werd aangedrongen op de opheffing van het gradeerwerk. Toch kon De Fremery het niet laten om bij de vermelding van de aankoop (voor ruim f 222,-) toe te voegen, dat het een meevaller was, want „de schuit was wel circa 500 gulden waard”. Een klein trekje van de handelsgeest, die het geslacht De Fremery ongetwijfeld bezeten heeft en ook met betrekking tot de Katwijkse visserij heeft toegepast. Want onder de oprichters van de „Katwijksche Maatschappij tot uitoefening van Kust- en Steurharingvisserij”, die op 2 mei 1838 de stichtingsakte**

afb. 6. De zoutwatergoot bij de Buitensluis te Katwijk. Foto. ca. 1924. Katwijk, Genootschap „Oud Katwijk“.

lieten passeren binnen Leyden, in de stadsgehoorzaal op de Breedestraat, was ook Casparus de Fremery!

Terugblik en einde

Tot ver in onze eeuw hebben de zoutwaterschuiten nog gevaren tussen Rijnlands sluis en de Oude Vest, waar de zoutkeet al in de eerste helft van de 17e eeuw gevestigd was²³ als een tamelijk bescheiden „trafiek“. Ook op de gekleurde pentekening²⁴ (zie afb. 4), die de stadstimmerman Jacob Timmermans in 1788 vervaardigde, heeft de zoutkeet nog een front van matige breedte, wat door de stadsplattegronden uit de 18e eeuw wordt bevestigd.

Nog beter wordt het eindpunt van de zoutwaterschuiten weergegeven op de omstreeks 1895 genomen foto²⁵ (zie afb. 5). Tussen de platte waterschuiten ligt het zoutschip, dat het eindprodukt, het onvolprezen „Leidsche Kaaszout“ tot in de wijde omstreken van de Sleutelstad heeft afgeleverd.

Maar ook de zeewaterschuiten, later met motorboten gesleept, waren

bekende verschijningen op Rijnlands wateren en keerden steeds weer terug naar die simpele gootconstructie aan een der deuren van de buitensluis (zie afb. 6). In 1938 nam de N.V. Leidsche Zoutkeet nog het overeenkomstige bedrijf van Kortmann te Oegstgeest over. Deze betrok toen al zout van de N.V. Kon. Ned. Zoutindustrie te Boekelo, wat door de Leidse keet werd voortgezet. Tot in de eerste oorlogsjaren kon men zich nog handhaven en werd nog steeds zeewater gebruikt, maar daarna moest men door gebrek aan grondstoffen en kolen de afnemers K.N.Z.I.-zout gaan leveren en werd het personeel op wachtgeld gezet.

Na de oorlog kwam de gang er niet goed meer in en begin 1951 werd de produktie definitief gestaakt. Dat betekende het einde van een merkwaardig stadsbedrijf, dat door de eeuwen heen aan vele Leidse mannen en vrouwen (de „keetmeyden”) broodwinning heeft verschaft.

AANTEKENINGEN

1. Zie hiervoor: G. 't Hart, m.m.v. J. H. Riemens, „Rijnlands eerste stoomgemaal”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 67 (1975), blz. 117-155. Voor de vervaardiging van de tekening kan in aanmerking komen Hendrik Lit (1776-1861), die blijkens dit artikel ook na zijn terugtrekken als machinist nog incidenteel voor Rijnland werkte.

2. Zie: F. Driessen, „De Leidsche Zoutkeet”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 25 (1932-1933), blz. 103-112.

3. Oud-Archief Rijnland (verder afgekort als O.A.Rijnland), inv. nr. 219, Consenten 1566-1578, fol. 399-400, datering 28 april 1578.

4. O.A.Rijnland 222, Consenten 1588-1598, fol. 54 verso. De bijbehorende tekening bevindt zich in de kaartverzameling onder nr. A 388.

5. O.A.Rijnland 225, Consenten 1629-1633, fol. 131 verso.

6. Leydse Courant 31 juli 1789.

Het bezoek van stadhouder Willem V wordt beschreven in „Katwijkse Knipsels”, uitg. Genootschap „Oud Katwijk”. blz. 92.

7. O.A.Rijnland 268, Register van vergunningen 1806-1809, fol. 356 e.v., datering 1 augustus 1808.

8. Het is de vraag, of in 1808 nog een mannelijke Weyland effectiefdeelnam in de directie van de zoutkeet. De koopman Hendrik Weyland (1711-1785) komt in aanmerking als compagnon van Jacobus de Fremery, mogelijk ook zijn zoon Hendrik, gedoopt 21 januari 1742 in de Hooglandse kerk. Op de Liste Civique wordt echter geen Weyland meer vermeld, wel de Fremery. Bij de executie van het testament van wijlen Anna Aleyda Schuylenburg, weduwe van de jongere zoon Petrus Weyland, voor notaris J. P. van Klinkenberg Dozy (notarieel Archief Leiden, 207, fol. 9X, d.d. 23 oktober 1817) wordt vermeld een obligatie ten laste van Jacobus de Fremery en Sara Henriëtte Weyland (bedoeld zal zijn Sara Maria, gedoopt 26 mei 1749), eigenaars van de zoutkeet binnen Leyden.

9. Jacobus de Fremery, wiens voorouders uit Henegouwen kwamen, werd 25 januari 1748 geboren te Groot Ammers, waar zijn vader Johannes predikant was. Hij trouwde te Leiden (ondertrouw 26 mei 1774) als „clercq ter secretarische deser stad” en wonende op de Langebrugge hij de Wolsleeg, met Maria Kasparsdr. Vermaas, j.d. van Leyden. Sedert begin 1781 was hij bovendien klerk van de Secretaris van Curatoren der Universiteit, sinds 1796 diens opvolger en als zodanig nog in 1816 vermeld. In 1784 verwisselde hij de secretarie voor de thesaurie, kwam in 1795 als lid in het Comité van Financiën en Onderstand en werd later thesaurier der stad. Hij overleed 30 januari 1826 te Leiden. Zijn zoon Casparus de Fremery (1775-1853), die ook wijnkoper was, had al

- in 1808 belangen in de „Leidsche Zoutkeet”. De laatste van het geslacht in de directie was diens jongste zoon Petrus Isaacus (1809-1894), o.m. wethouder van Leiden en lid van de Prov. Staten. Laatste directeur van de Zoutkeet was jhr. Constantijn Cornelis Roëll.
10. O.A.Rijnland 268, fol. 198 verso, datering 2 januari 1809.
 11. 't Hart, a.w., blz. 142.
 12. O.A.Rijnland 269, fol. 49, datering 23 juli 1809.
 13. Mr. Nicolaas Bucaille (1757-1836), wiens grootvader en naamgenoot zich als lakenwerker uit Abbeville te Leiden vestigde en aldaar in 1707 trouwde, was lid van de Leidse gemeenteraad. Zijn zuster Anna Louise (1745-1786) was de grootmoeder van de schrijfster mevr. A. L. G. Bosboom-Toussaint.
 14. O.A.Rijnland, verzameling Van Leijden Gael, nr. 9. d.d. 2 september 1809.
 15. O.A.Rijnland 269, fol. 168 verso e.v., datering 15 juni 1811.
 16. Kaartverzameling Rijnland, nr. A 145.
 17. O.A.Rijnland 269, fol. 176 e.v., datering 2 september 1811.
 18. Notarieel Archief Leiden, no. 2678, nols. J. P. van Klinkenberg Dozy, d.d. 31 augustus 1811.
 19. O.A.Rijnland, verz. van Leijden Gael nr. 9: bij consent van 4 juli 1809 verleende Rijnland aan M. E. van Wickevoort Crommelin, wed. Heshuizen, met instemming van Weyland en De Fremery ook toestemming om door de opening in de valdeur zeewater voor haar trafiek in te tappen.
 20. G.A.L. Archief Leidse Zoutkeet, map nr. 4, no. 197 (nog ongeinventariseerd)
 21. Eveneens uit de nog niet gerangschikte verzameling Zoutkeet-papieren. De schrijver dankt overigens drs. B. N. Leverland, die er een weg wist te banen!
 22. Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden № 17 d.d. 26 juni 1838. Het stichtingskapitaal der maatschappij bestond uit 240 aandelen van f 500,-, van welke Koning Willem I er 15 en de fam. De Fremery 3 stuks nam.
 23. Prof. Dr. P. J. Blok noemt in „Geschiedenis eener Hollandsche stad” (blz. 311) de voorgenoemen bouw van de Marekerk als oorzaak van de verplaatsing der zoutkeet. De keetman Jan Hage kocht daartoe van Marijten Fransdr. Duyster, wed. van Pieter Adriaensz van der Werff, voor f 2358,- het perceel aan de Oude Vest (Secr. Arch Leiden 1575-1851, nr. 6781, Bonboek Zijloort, fol. 38)
 24. G.A.L. Prentverzameling nr. 31250; afmetingen 14 x 18 cm.
 25. G.A.L. Prentverzameling nr. 6045.8: Oude Singel met Pauwbrug, rechts de zoutkeet.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1975

door P. S. Blaauw

Sedert het artikel in het Leids Jaarboekje 1975 zijn er weinig veranderingen en restauraties te melden. Het aanzien van de stad is echter door verbouwingen wel aanmerkelijk gewijzigd. Dit geldt met name de winkelpuien in **monumentenrijke** omgeving en in karakteristieke stadsdelen. Hierbij is duidelijk de invloed te constateren van de architectuur van nieuwbouwwijken. Helaas is dit voor de oude stadskern meestal geen verbetering. Hetzelfde kan gezegd worden van de reclamevoering. Teneinde de reclames binnen de perken te houden is indertijd de verordening op het stadsschoon vastgesteld. Het blijkt, dat deze verordening onvoldoende mogelijkheden biedt de reclamevoering in de hand te houden.

In het kader van het monumentenjaar is een tentoonstelling georganiseerd in de Lakenhal van 13 juni tot 27 juli. Nadien was een gedeelte van deze tentoonstelling te zien in de hal van het stadhuis. De bezoekers konden in aansluiting op de tentoonstelling twee monumentenwandelingen maken.

Ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan der Universiteit zijn onder auspiciën van de VVV drie wandelroutes uitgezet. De gedrukte routebeschrijvingen en de markering, door tegels in wit beton met gekleurde pijlen in de bestrating, zijn aangeboden door de Universiteit.

De restauratie van de Hooglandse kerk vorderde zo ver dat de schuttingen aan de zuidzijde verwijderd konden worden. Door het plaatsen van betonpaaltjes kon vermeden worden dat hier een openbare parkeerplaats ontstond.

De onooglijke rijwielstalling op het Waaghoofd behoort tot het verleden. De exploitant werd weggesaneerd, de zeildoeken overkappingen verdwenen. Door het plaatsen van z.g. amsterdamse palen werd het Waaghoofd gevrijwaard voor parkerende auto's. De naam van de paaltjes is ontleend aan de

toepassing in Amsterdam, zij het dat zij daar voorzien zijn van de drie sint-Andries-kruisen. Te Amsterdam waren die paaltjes oorspronkelijk van gietstaal, nu zijn ze van gegalvaniseerd plaatstaal. Dezelfde paaltjes werden elders in de oude stad geplaatst, zij doen het beter dan de minder passende lichtkleurige betonpaaltjes. De Hoogstraat werd eveneens door middel van paaltjes afgesloten in verband met de ongunstige toestand van de eronder liggende kelders.

Apothekersdijk 37 (monument): In de vertrekken op de 1ste verdieping kwamen schilderijen tegen de zijkanten van de vloerbalken te voorschijn. Deze schilderijen stellen de omgeving van Leiden voor, geschilderd door Jan van Dam (1857-1927). Achter een triplexplaat boven de ingang kwam een jugendstilachtig bovenlicht te voorschijn. Een dergelijk bovenlicht bevindt zich waarschijnlijk ook achter de triplexplaat boven het winkelraam. Helaas heeft de eigenaar dit raam niet in zijn oude staat laten brengen. De merkwaaardige balkschilderingen zijn aan het oog onttrokken door board betimmeringen.

Botermarkt 28 (hoek Gangetje): De zijgevel, daterend uit de dertiger jaren werd van een ander raam voorzien terwijl de gevel in een bruine kleur werd geschilderd. De onbevredigende toestand werd grotendeels gehandhaafd.

Breestraat algemeen: Een gedeelte van deze straat kreeg een halogeen verlichting welke bij avond minder fraai is. Helaas schijnen de verlichtingstechnici er naar te streven, ook in de oude binnensteden van de nacht een dag te maken.

Breestraat 19: Het als ontmoetingscentrum in gebruik zijnde gebouw onderging een inwendige verbouwing, waarbij de achterkamer (18de-eeuws) gespaard bleef. In de voor- en tussenkamer kwam een fraai 19de-eeuws plafond te voorschijn. Dit werd aan het oog onttrokken door de bekende latjeszoldering.

Breestraat 40-46: In verband met nieuwbouwplannen van het hoogheemraadschap van Rijnland werd met de sloop van het oude postkantoor en de zandstenen gevel van nr. 40 (monument) begonnen. Deze gevel zal herbouwd worden.

Breestraat 84: Ten behoeve van het winkelbedrijf werden enige muren doorgeslagen. Het pand (de Vergulde Turk) heeft nog enige fraaie plafonds, moeilijk zichtbaar doordat zij met schoolbordenzwart zijn geschilderd. Verder is er nog een fraai trappenhuis en een oude kelder.

Breestraat 99-101 (monument): De winkelpui uit de vijftiger jaren - toch al niet erg fraai - werd veranderd in een nog minder geslaagde, doch wel in het oog lopende gepleisterde ondergevel. Een voorbeeld hoe het niet moet.

Breestraat 121: De winkelpui van een redelijk passende gevel uit 1917 werd verbouwd tot een - vooral tegenover het stadhuis - zeer detonerend wit plastic winkelfront, waarvan de gekleurde versieringen als lelijke blikvanger

afb. 1. Breestraat 145

afb. 2. Groenesteeg 63.

werken. Eveneens een slecht voorbeeld.

Breestraat 145: Een bescheiden, vrij goed passende winkelpui werd vervangen door een sterk in het oog lopend winkelfront, grotendeels uitgevoerd in wit plastic kubusvormen. Een analoog geval als nr. 121.

Breestraat 147: Dit vrij smalle pand werd „verrijkt” met veel te grote lichtreclames.

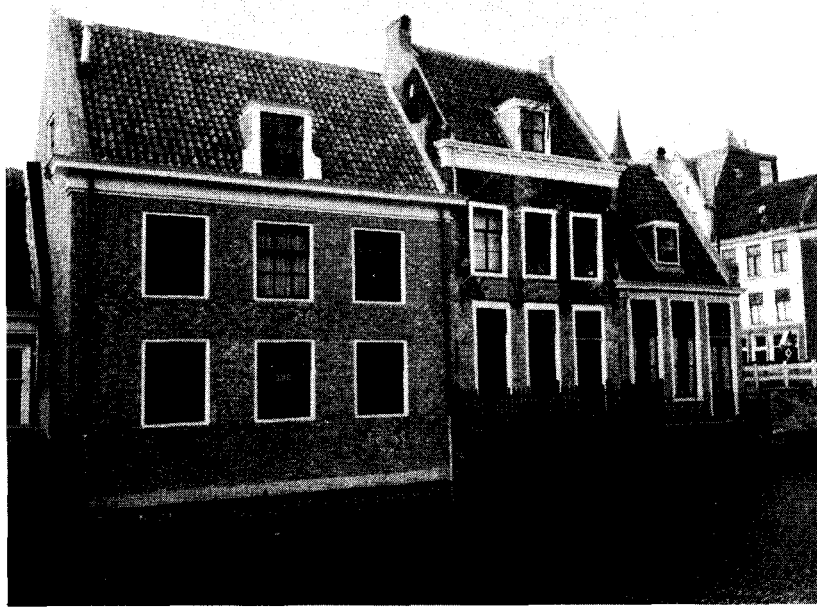
Breestraat 161 (monument): De winkelpui van dit statige pand werd gewijzigd in de momenteel gebruikelijke vormen. De detaillering van de pui is veel te grof.

Galgewater 8 (monument): de gevel werd gerestaureerd. De ramen kregen een roedeverdeling.

Galgewater 10 (monument): Het pand werd weder voor bewoning ingericht.

Groenesteeg 63: Het vervallen pandje werd ingericht voor een medisch laboratorium. In het pand werd een, uit Frankrijk afkomstige, gietijzeren trap geplaatst. De kapsanten zijn enigszins vreemd hersteld. De gevel heeft een hoogst ongebruikelijke kleur gekregen. De winkelpui is traditioneel. Er is een aardig uithangteken aangebracht.

Herengracht 35, voormalig oudeliedenhuis (monument): Het pand, ge-

afb. 3. Hogewoerd 30-32.

bouwd in 1886 in de neo-Vredeman de Vriesstijl, is verbouwd en voor bewoning en kantoor ingericht. De vroegere bewoners zijn gehuisvest in een nieuw complex aan de Nieuwe Rijn (zie hieronder).

Herengracht 55-59: De Oosterkerk, reeds jaren niet meer als kerk in gebruik, zal gesloopt worden ten behoeve van huisvesting van werkende jongeren.

Herengracht 62 (monument): In aansluiting op een verbouwing/restauratie van het achterhuis aan de Vestestraat werd het pand inwendig verbouwd.

Hogewoerd 30 en 32: De achterhuizen werden gerestaureerd door de stichting Diogenes. Aan de onoglijke toestand, gedeeltelijk veroorzaakt door het verbreden van de Watersteeg waardoor binnenmuren eindgevels werden, is nu een eind gekomen. De voorhuizen zullen eveneens gerestaureerd worden.

Hogewoerd 53: Dit reeds jaren sterk in verval zijnde pand, waarin vroeger een winkel was gevestigd, is ingericht voor studentenhuisvesting. De winkelpui verdween, de ramen kregen een roedeverdeling.

Hogewoerd 89 (monument): Dit pand werd inwendig verbouwd.

Hooglandse Kerkgracht 6 (monument): Dit pand werd dichtgetimmerd.

Hooglandse Kerkgracht 8 (monument): Het pand werd ingericht als café.

Hoogstraat 1 en 2 (monumenten): Ofschoon de bestaande winkelpui nog

niet zo oud was, werd er een nieuw winkelfront geplaatst. De oplossing is vrij redelijk. Het blijkt, vooral in de kledingsector, dat na verloop van enige jaren de pui gewijzigd moet worden, min of meer in aansluiting op het veranderen van de in de etalages aanwezige artikelen.

Hoogstraat 4 (monument): Bij het inrichten van dit pand tot snackbar bleef de karakteristieke 19de eeuwse winkelpui behouden.

Hooigracht 92 (monument): Dit winkelpand, dat een minder fraaie pui had, is inmiddels weer ingericht voor bewoning. Een spiltrap en muurstijlen werden aangebracht/herplaatst.

Jan Vossensteeg 58-60 (monument): Een in zeer slechte staat verkerende achtergevel werd geheel gerestaureerd.

Kaiserstraat 21: Een laag winkelpand werd herbouwd met een aangepaste gevel. De ramen kregen een roedeverdeling.

Kloksteeg 14 (monument): Het pand werd inwendig grondig gerestaureerd. Het dak is minder geslaagd hersteld/gerestaureerd. De ramen kregen een roedeverdeling.

Korevaarstraat 2: Aan het winkelpand werden enige minder fraaie recla-meteksten aangebracht.

Langegracht 69-77: Ter plaatse van de vroegere, vrij lage woonhuizen verrees een supermarkt met vreemde z.g. eigentijdse dakvormen. Het geheel past kwalijk in de bestaande bebouwing.

Lokhorststraat 22 (monument): De stichting Diogenes restaureerde dit vervallen pand, waar nu enige appartementen zijn ingericht.

Middelweg 15: Vlak tegenover de in restauratie zijnde Hooglandse kerk verrees op de hoek van de Hooglandse Kerkchoorsteeg een minder passend gebouw voor werkende jongeren.

Nieuwe Rijn 20: De fraaie blauwverglaasde pannen werden vervangen door rode pannen, de zakgoot werd vervangen door een plat met houten boeidelen.

Nieuwe Rijn 94 (monument): Van dit hoekpand werd het dak vernieuwd.

Nieuwe Rijn 112: Na gedeeltelijke demping van de Waardgracht verrees een bejaardenhuis (vroeger Herengracht 35 en Kaarsemakerstraat 7 - het Minnehuis -). Ofschoon getracht is door afwisseling van daken en sprongen in de gevels een zekere saaiheid te vermijden, is het resultaat toch niet geheel bevredigend.

Oranjegracht 81 t/m 93 (monumenten): Tengevolge van uitgebreide civiel-technische werkzaamheden, heiwerk en o.a. het (tijdelijk) dempen van de grachten, werden de huizen in verband met eventuele schade door deze werkzaamheden van een z.g. **corset** voorzien. Het toepassen van schroefpalen of iets dergelijks voor funderingen in de nabijheid van oude panden, zoals toegepast in de Haarlemmerstraat en aan de Middelweg, verdient wellicht overweging.

Oude Rijn 10 (monument): Dit pand, dat waarschijnlijk gedeeltelijk pak-huis is geweest, is nu geheel verbouwd en gerestaureerd tot woning. Het diende de laatste decennia voor opslag van aardewerk en andere huishoudelijke artikelen.

Oude Rijn 90 (monument): Dit pand, deel uitmakend van een pand aan de Haarlemmerstraat, werd inwendig verbouwd.

Oude Singel 28 (monument): Deze woning, vroeger conciërgewoning behorend bij de Lakenhal, is ten behoeve van de Lakenhal voor kantoor-doeleinden verbouwd.

Oude Vest 43, Leidse schouwburg (monument): Het hoogste punt - de toneeltoren - werd op 28 november 1975 bereikt. Men hoopt in oktober 1976 de schouwburg weer in gebruik te nemen.

Pieterskerkchoorsteeg 14 (monument): Inwendig werd deze winkel grondig verbouwd. De typisch 19de-eeuwse winkelpui bleef vrijwel geheel gehandhaafd.

Pieterskerkchoorsteeg 15 (monument): Het pand, waarin o.a. een jeugdsociëteit en kleuterverblijf, werd grondig verbouwd.

Rijnstraat 5 (monument): na een ernstige brand is het pand in de oude vorm hersteld.

Steenshuur 2: Enige ontsierende lichtbakken werden aan dit winkelhoek-pand aangebracht.

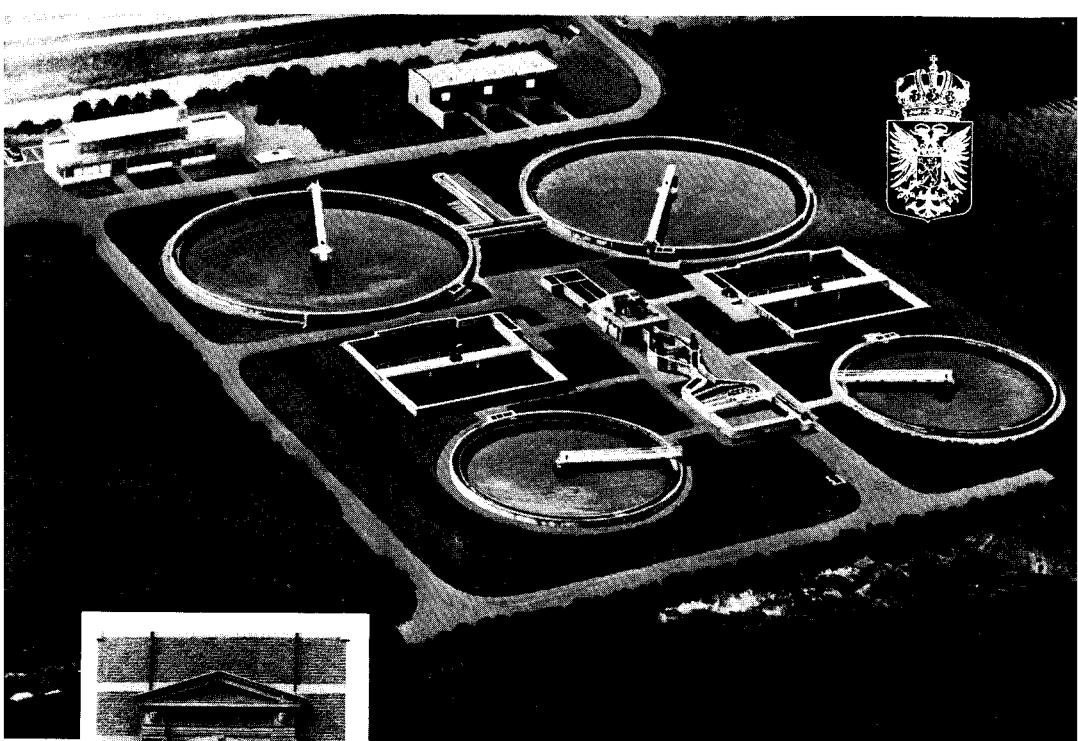
Vlietweg 80 (monument): De zeer bouwvallige stal werd geheel gerestaureerd.

Volmolengracht 3 en 5: Het dak van deze panden, één geheel vormend, werd geheel gerestaureerd.

Vrouwensteeg 16 en 16a (16 is monument): Nadat het pand gedeeltelijk was afgebrand zijn de twee panden tot één samengevoegd en daarna op de begane grond ingericht tot een horeca-bedrijf. De verdiepingen zijn voor bewoning ingericht. De ramen kregen een, niet geheel juiste, roedeverdeling. Verder werden er enige hardstenen stoep treden aangebracht. Het complex behoort bij „Klein Minerva”, dat aan de andere zijde van de steeg en langs de Boommarkt is gevestigd in enkele gerestaureerde panden.

ERRATUM

In het Leids Jaarboekje 1975 is in het artikel „Hester della Faille” door mr. Annie J. Versprille op blz. 92 de eerste tekstregel weggevallen. Men leze de op blz. 91 beginnende zin als volgt: „Laet de kinderren elck een paer mauwen van baey maecken onder haer saeyen mouwen te trecken want het is veel te cout, (. . .)”.

HISTORISCH RIJNLAND KIJKT NAAR DE TOEKOMST

Achter de zestiende-eeuwse gevel van Rijnländs gemeenlandshuis aan de Bree-straat werkt het rond 1200 gestichte hoog-
heemraadschap aan de verbetering van
ons huidige en toekomstig milieu.

Eeuwenlang zorgt Rijnland al voor de
waterkering door dijken en duinen en voor
de water(peil)beheersing door gemalen.
Nu, in ónze tijd, ook voor de kwaliteit van
al het oppervlaktewater in het hart van
Holland.

Medio 1975 zuiveren 37 biologische in-
stallaties huishoudelijk en industrieel af-
valwater in Rijnlands gebied en tot 1980
komen daar nog tien bij. Volgend jaar
twee grote in Gouda en Katwijk.

Elk jaar worden Rijnlands meren, kanalen
en grachten gezonder.

Rijnland wordt weer rein.

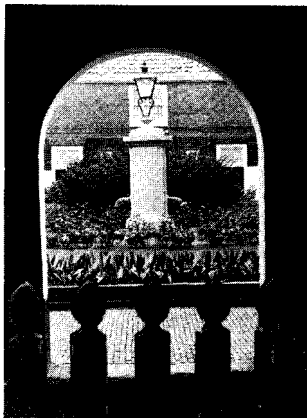
HOOOGHEEMRAADSCHAP VAN RIJNLAND

Breestraat 59, Leiden

Tel. 071-149941

STICHTING LEIDSE HOFJES

' Secretariaat: Schachtenhof 13 Leiden

Weinig steden in Nederland hebben een zo rijk bezit aan hofjes als Leiden. In 1967 is de Stichting Leidse Hofjes opgericht om het behoud van en de belangstelling voor de 35 Leidse hofjes te stimuleren.

Belangstellenden kunnen „vriend van de Leidse hofjes” worden door een bedrag van ten minste *f* 15,— per jaar over te maken op girorekening 1580172. Zij ontvangen dan drie of vier keer per jaar een aflevering voor de ringband met artikelen over de hofjes en worden uitgenodigd voor de lezingen van de stichting.

SINDS 1818

Leidse Spaarbank

HOOFDKANTOOR: DOEZASTRAAT 35-37

BEDRIJFSSPAREN
SPAARBANKBOEKJES
SPAARSELECTREKENINGEN
SYSTEEMSPAREN
JEUGDSPAARWETBOEKJES
SPAARGIROREKENINGEN
TERMIJNSPAARREKENINGEN
AMBTENARENSPAARREKENINGEN
KOOPKREDIETPLAN — DOORLOPEND KREDIET

KLUISLOKETTEN

EFFECTEN VREEMD GELD

75.000 REKENINGHOUDERS
INLEGGERSTEGOED RUIM F 160 MILJOEN

LEIDEN

BIJKANTOREN: BEVRIJDINGSPLEIN 52
KOOILAAN 47 • OUDE RIJN/HOEK HOOGLANDSEKERKSTEEG •
DE SITTERLAAN 87
LAGE MORSWEG 23 •
HOGE RIJNDIJK 53 •
PARKEERTERREIN M ILANENHORST
GEVERSSTRAAT 46, OEGSTGEEST
VAN DIEPENINGENLAAN 6, LEIDERDORP

Molenmuseum „de Valk”

2de Binnenvestgracht 1
Telefoon 071-121537

Geopend :
di. t/m za. 10-17 uur, zon- en feest-
dagen 13-17 uur, ma. gesloten; toe-
gang *f* 1,—; van 6 tot 16 jaar en 65+ :
50 cent.

Stenen windkorenmolen uit 1743.
Gelijkvloers: molenaarswoning met
inrichting uit omstreeks 1900; molen-
makerswerkplaats en smederij.
Boven : expositieruimte met molen-
modellen en voorwerpen betrekking
hebbend op molens, molen-onderdeler
en oorspronkelijk aandrijfmechanisme

Stedelijk Museum „de Lakenhal”

Oude Singel 28-32

Telefoon 071-144044

Geopend :

ma. t/m za. 10-17 uur, zon- en feest-
dagen 13-17 uur.

toegang: 1 maart - 1 november *f* 1,50;

6 tot 16 jaar en 65+ *f* 0,75.

1 november - 1 maart *f* 0,75

6 tot 16 jaar en 65+ *f* 0,40.

Rondleidingen op aanvraag.

Verzameling van schilderijen
(Lucas van Leyden, Rembrandt,
Jan Steen, 'Jan van Goyen,
Bakker Korff, Verster);
beeldhouwkunst, kunstnijverheid
(o.m. stadszilver uit de 17de eeuw).
Stijlkamers uit de 17de-19de eeuw;
historische afdeling.

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

Beëdigd Makelaars

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN

RIJNSBURGERSINGEL 56 - LEIDEN
telef. 132980 - 122654

N . V . SLAVENBURG ' SBANK

voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

KORT RAPENBURG 20

VANAF 1900

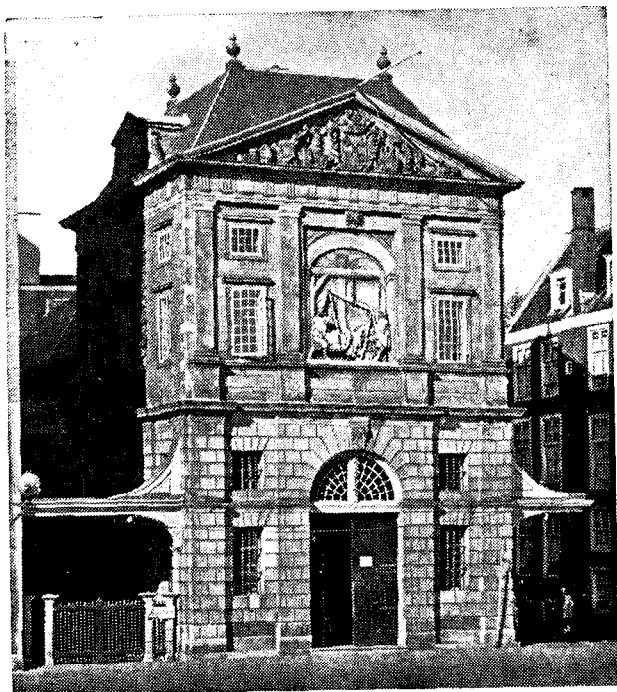
VERHUIZINGEN TRANSPORTEN

Onze jarenlange ervaring op verhuis- en transportgebied waarborgt u een veilige overkomst van uw bezittingen.

Verhuis- en transportadviseurs voor intern en extern, binnen- en buitenlands vervoer te land, ter zee en door de lucht.

BRANDT LEIDEN

OUDE VARKENMARKT 5 • tel. 071-120389

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- ONDERHOUD • VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

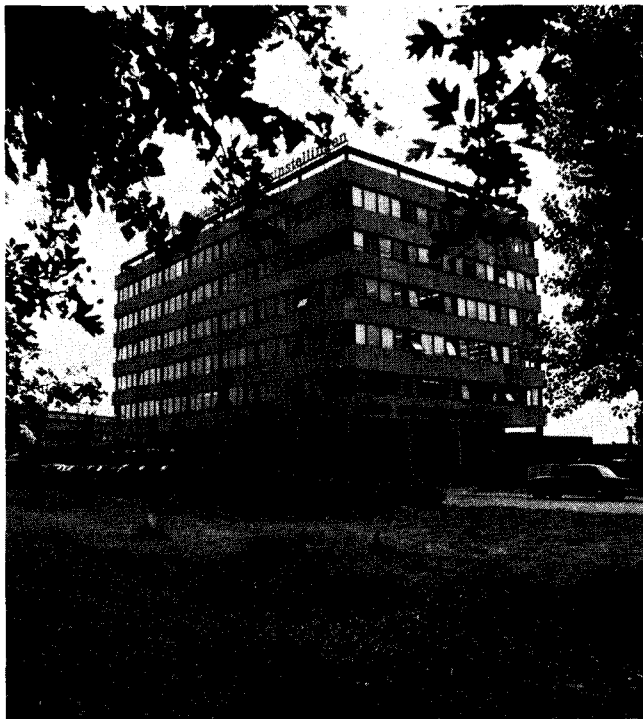
DU PRIE

ADMIRAAL BANCERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746*

reis- en passagebureau

WOLTERS

vismarkt 1. tel: **149041.*** leiden

de leidse onderwijsinstellingen verzorgen
meer dan 400 schriftelijke en
schriftelijk/mondelinge opleidingen
voor ruim 90.000 cursisten.

leidse onderwijsinstellingen

Erkend door de minister van Onderwijs en Wetenschappen,
bij beschikking BVO/SFO-129.718, d.d. 5-3-1975

Leiderdorp/Leidsedreef

overdag, maar **ook** 's avonds en in het weekend, kunt u
telefonisch **een** studiegids aanvragen: bel (071) 89 92 55

Voor het wetenschappelijke en algemene
boek uit binnen- en buitenland is in

Leiden

vanouds het adres

HOFLEVERANCIER

B.V. Boekhandel v/h C. KOOY KER

UNIVERSITEITSBOEKHANDEL

OPGERICHT 1863

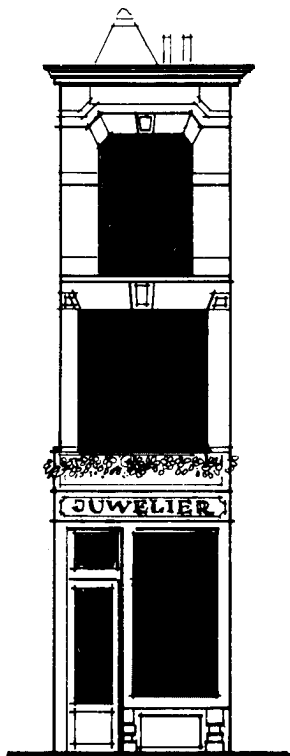
LEIDEN, NIEUWE RIJN **15-16**, POSTBUS 24, TEL. **144146**

Lucas van Leyden

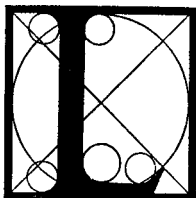
Juweliers

J. H. J. Mentink.

Nieuwe Rijn 4 Leiden telefoon 071-142350

loridan b.v.

leiden
pieterskerk choorsteeg 14
telefoon 071 . 14 65 41

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

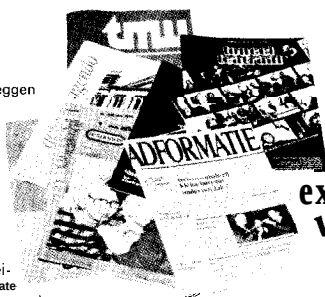

Vraag 'ns eennummer aan
 van adformatie of van
 gezondgezin of van resonans
 of van **acta** et **agenda** of van
 gemeentewerken of als u liever
 toneel teatraal hebt dan die
 of de gids of volleybal
 of asfalt of monitor.

Wij wilden maar even zeggen
 dat wij de kunst van het
 tijdschriften maken
 verstaan. Dat wij zo
 langzamerhand op het
 punt zijn aangeland
 waarop wij precies weten
 hoe het moet.

Na jaren weet je alles.
 van vloeiende vormgeving
 van prompte productie en
 de zo noodzakelijke begelei-
 ding. Maar ook van adequate
 advertentie-acquisitie en van adremme adressen-
 behandeling zo maak je 64 van de beste tijdschriften
 Probleemloos en trefzeker.

En zo weet je ook dat er nog meer bij kan.

't Zijn bewijs-
 exemplaren
 van ons
 kunnen.

samsom-sijthoff

Samsom-Sijthoff Grafische Bedrijven bv
 Margrietlaan 1 Alphen a/d Rijn Telefoon (01720) 621 11

Houder G E C -certificaat

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1975	10
Jaaroverzicht 1975	12
Overzicht financiën „Leidsche Woonhuis” over 1975	13
Korte kroniek van Leiden en omstreken over 1975	14
Gerardus van der Mark	22
Sam Platteel	24
 Grep <u>e</u> n uit de historie van Rijnlands huis, door G. ‘t Hart	27
De laatste twee Leidse adressen van Daniël Heinsius, door P. J. M. de Baar en drs. H. J. de Jonge	47
David en Nicolaas Stam, apothekers te Leiden, door prof. dr. G. A. Lindeboom	53
De „Grand Tour” van Johannes Thysius, door drs. C. de Jonge	65
Het aanleggen van de bonboeken 1642-1648, door drs. R. C. J. van Maanen	81
De confiturier Jan Honkoop en het dessert op 8 februari 1775, door dr. C. W. Fock en drs. R. E. O. Ekkart	88
Het „oneigenlijk gebruik” van een door de Vereniging Oud-Leiden uitgegeven reproductie, door P. J. M. de Baar	111
Een vaandel uit de Patriottentijd, door drs. R. E. O. Ekkart	114
Een week vrijheid, gelijkheid en broederschap, 21-28 januari 1795, door dr. J. P. Duyverman	121
De Stadsgehoorzaal te Leiden, ir. D. E. C. Knuttel, door M. Hemelraad en drs. Ch. M. Rehorst	126
Leidse jaren van Emilie C. Knappert, 1885-1898, door M. L. Bomhoff-van Rhijn	142
Leidse herinneringen, door Retha de Meyere-Huizinga	151
Een gepekelde geschiedenis, Van Katwijks zeewater tot Leids Kaas-zout, door J. P. van Brake	158
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht, Veranderingen in het stadsbeeld in 1975, door P. S. Blaauw	172